

БІЛЬГЕ КАРАСУ

САД СПОЧИЛИХ КОТІВ

РОМАН

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2010

Більге Карасу
Сад спочилих котів

САД
СПОЧИЛИХ
КОТІВ

*«Ми боїмося не зрозуміти найправдивішої
казки»^[1]*

Сад спочилих котів

Присвячується Еніс

Entre vos mains mêmes, ces êtres-là sont des êtres de fuite.^[2]

1

Я дістався аж під вечір до цього середньовічного містечка в центрі вузького півострова між рукавами Середземного моря. Цілих тридцять днів я сновигав незанимим краєм: з півночі на південь, із заходу на схід — то сюди, то туди, хоча з кінця в кінець там не нарахуєш і трьохсот кілометрів. Обходив близько двадцяти міст, і великих, і малих, що й досі бережуть славу пам'яті про те, як сотні років тому були майже незалежними державами. Більшість із них постали на річкових узбережжях, у долинах, однак деякі споруджено й на вершинах скелястих гір; тож їхні вулиці замітала принесена вітром морська сіль....

Переважно я встигав обдивитися містечко за один — два дні; увечері сідав на потяг — і за кілька годин уже сходив в іншому. Що не день, то мандрі виснажували мене дедалі дужче, але я знаходив усе нові й нові способи, щоб позбутися втоми та спромогтися на вечерю, хай як було пізно, а вслід за нею — на відвідини кінотеатру, якщо зацікавив фільм.

Давно настала осінь, проте й досі не торкнулася дерев; вони зеленіють, куди не кинь оком, — навіть фруктові; тільки листя шарудить на вітрі — лист не в'яне й не опадає. Рідкісні в цій тополінім краї італійські сосни тулились одна до одної.

Коли я прибув до цього похмурого містечка, що пихато застрягло в середньовіччі, сонце ще не сховалося за обрій. Містечко лежало на схилі; далеко вгорі виднівся кафедральний собор, до якого я піднімуся вже завтра. На перший погляд я навіть не зміг скласти собі думку

щодо цієї споруди: собор чи то «височів», чи то «розкинувся»? Щонайменше був великих розмірів.

Я спустився до середини узгір'я в готель, схожий на давні заїжджі двори. Вода в крані спершу була теплою, тож я вирішив помитися; і хоча вона швидко похолоднішала, я залюбки обливався далі. Потім ліг спати. Не минуло й години, як я прокинувся геть бадьорий, ніби після тривалого відпочинку, та пішов попоїсти.

У ресторані, крім мене, було ще троє відвідувачів — кожен за окремим столиком. Двоє сиділо до мене обличчям, третій — спиною. Дожидаючи вечері, я вичікував, поки той третій обернеться, на двох інших — не зважав. У голові поволі визрівав текст, і я експериментував у записнику з пробними реченнями.

Вечеря забрала в мене аж півтори години. Завинили й неповороткі офіціант із кухарем, і моя нетерплячість. Кінотеатр, який був завширшки зо три з половиною метри, містився навпроти ресторану — на протилежному боці центрального проспекту. Від дверей до дверей було не більше семи кроків. Фільм починався о дев'ятій. А трохи вище, за шість-сім кроків від кінотеатру, стояла цукерня, куди я піду, щоб

скуштувати тутешніх славетних солодощів із халви та рахат-лукуму — вони також дійшли до нас із середньовічних гулянок.

За цих півтори години двоє чоловіків, котрі сиділи до мене обличчям, устигли підвестися й піти, на їхнє місце прийшло троє інших. Вже й ті подалися на холод, як я попросив рахунок.

Однак я й досі не побачив обличчя того чоловіка, що сидів до мене спиною. Він начебто щось писав. Можливо — листа, а можливо — ні. Тим часом я вирвав із записника аркуші з вісьмома своїми реченнями, аби згодом покласти їх у чернетки, а на останньому — задля розваги — написав у стовпчик такі слова: «Літня пристрасть у саду спочилих». Мені стало цікаво: якщо я залишу цей аркуш на столику, то офіціант спочатку підійде, щоб забрати ту писанину незрозумілою мовою, з тим помчить за мною, вигукуючи: «Мій пане, мій пане?!» Урешті-решт я скрутив обкладинку записника разом із останнім аркушем у згорток і залишив його на столі.

Ми обидва раптом підвелися. Відтак зустрілися поглядами. У голові гуділо — аж відлунювало. Чоловік пройшов повз мене. Ми попрямували до цукерні на відстані десяти кроків один від одного.

Потім — до кінотеатру. Виходячи з кінотеатру, я його не помітив. Перед дверима готелю ми здибалися, на мить зупинилися, щоб розкланятися: «Прошу», — «Тільки після Вас», — «Перепрошую». На першому поверсі, повертаючи направо до своєї кімнати, я зауважив, що той на мить зупинився, потім пішов за мною; відчинив двері протилежного номера та зайшов.

Море — я, повне затонулого кохання^[3].

Казка перша

Вилов

На межі зими стояла та ясна й тепла днина, що пахне ранньою весною, але через чотири дні опісля — ще знову зависе хуртовина, намівши по коліна снігу... От я й гадаю: у який із цих днів помістити мою казку.

А ще міркую про таке:

Чи то образно кажучи, чи й справді так, але любов нічим не відрізняється від смачного обіду...

Море або переливатиметься на сонці, або лякатиме грізними хвилями свинцево-оливкового кольору, які промайнуть до вечора вслід за метелицею.

Адже насамперед є море. На його плесі — рибалка, у воді — риба. Ніби тисячами щупалець розтягує воно рибалок та риб у різні боки, куди самому заманеться; показує свою прихильність то до тих, то до тих.

Відтак — орфіноз. Вони — ніби міст між морем та рибалками, хоч і мають людей за ворогів. Водночас навіть не здогадуються, як море їх використовуватиме. Риба. Тільки-но припече сонце, вона, незважаючи на своє дрібне потомство, змусить пітніти рибалок; коли ж стоятиме мороз, і сніг забиватиметься у вуха, тоді, знесилена від крижаної води, буде вириватися на поверхню.

Насамкінець є рибалка. Йому невідомо нічого, крім морських епідемій та свого вилову; людський син спроможний пізнати любов тільки в рибі...

Припустімо, що ми почали із сонячного дня. (Тут варто додати, що це, мабуть, сподобається й багатьом читачам...)

Коли рибалка вийшов у море, можемо, наприклад, сказати, що води були тихі-тихі, і течія легенько неслась поміж берегом та островами...

Море, здебільшого, піклується про рибалку, допомагає йому. Натомість той дякує за свої успіхи не морю, а долі, приписує їх власному моряцькому хисту, пишається собою. Море знало, що син людський з упертості не хоче зрозуміти деяких речей; знало, як серед

люду кмітливістю вважається те, що насправді — безглуздя. А хто втямив — мовчить.

Отаке хай буде становище... Додаймо сюди ще:

Море любило цього рибалку. Серед людей він був одним із тих його улюбленців, котрих знають під чужим іменем через «нещасливе кохання». Оскільки людському розуму не під силу збагнути таку безмежну любов, як у моря, то й рибалка спромігся тільки на те, що заглядав йому у вічі та дивився на нього як на місце роботи (а вночі — і як на смертне ложе). Вряди-годи це становище зауважували зі сторони. Людей, які потрапили в нього, кожен брався напучувати, давати їм поради та співчувати за безглузді вчинки, забуваючи головне: розгледіти стан справ у такій ситуації можна тільки зсередини...

Зрештою, хіба ми не знаємо: з одного боку, безліч людей бояться й подумати про смерть заради кохання, а з іншого — сиплють прокльони, аби почути таку історію. Та якогось дня ці люди всім своїм єством відчують, що не тільки вистачило б духу на злочин заради кохання, а вже навіть скоїли його в душі; іноді вони й ідуть на цей злочин. Тоді настає черга інших сипати прокльони...

Тихо-тихо плине морська течія поміж берегом та островами; уявімо тепер, як вона занесе дитя орфіноза, котре збилося з дороги, під човен рибалки, де те жадібно нишпоритиме в пошуках їжі. Орфіноз безперешкодно проковтне гачка, затим щосили повисне на волосіні, змушуючи чоловіка пітніти. Згодом переможена рибина потрапить у човен — рибалці до рук.

Вудкареві доведеться добряче натомитися, аби піймати орфіноза — рибу, яку він навіть не знав, нітрохи не схожу на все, що досі бачив та тримав у руках. Те, що станеться потім, з одного боку може вважатися відплатою за цей труд...

Якби ж ми перемістили цю подію в хуртовинний день, і потрібна риба знову втомила потрібного рибалку, то завдячували б морю ще дужче. Людський син не натішиться вилову в сутужну зимову годину. Він вірить, що впіймав рибу завдяки своїм міцним рукам та гострому розуму, самотужки здолав усі труднощі. Утім, є людські діти й зі значно тоншими уподобаннями: вони не обожнюють свої руки, проте не люблять показувати, як наполегливо здобувають те, чого шукають та прагнуть, — навіть у найскладнішій ситуації вони вдають, що їм усе

байдуже, і чекають, коли припиняться лови, або те, що мають за лови, коли те, чого добиваються, саме приплине до рук. Після цього отримують ще сильніше задоволення. Тільки не питайте: «Чи бувають такі несусвітні лови?» Ще й як бувають!

Море обиратиме собі колір між свинцевим та оливковим; буря лютуватиме разом із віхолою, разом із віхолою — ущухатиме. А через кілька годин почнеться епідемія. І берег, і прив'язані до нього човни поволі замете снігом. Вода на морській поверхні, поступово охолоджуючись, шар за шаром прослизатиме в затишні місця, де причаяться косяки риб. Натомість ослабла риба, дедалі замерзаючи, напівжива-напівнепритомна впливатиме на поверхню, перевертатиметься то на спину, то на бік — і понесеться мертва, підхоплена течією. Незабаром ця риба пристане до берега, а всі любителі легкої наживи, хай як вони патякали б про те, що покладаються на власну силу, наповнять нею свої сачки з відрами...

* * *

Кінь шарпнувся та погнав галопом, залишаючи позаду і воронів, і соколів, і господареву булаву. Бей помчав услід за козулею (леопардом, сарною) до скель.

* * *

Епідемія ще попереду, до неї кілька годин. Орфіноз — не окунь і не тунець; рибалка ніколи не відав про цю рибу, не чув про неї й не бачив її; донині вона ніколи не попадалася йому на гачок, хоча він, щоразу закидаючи вудку, і сподівався на щось таке — упіймати юне, зелене, незграбне, недосвідчене створіння, що збилося на манівці. Воно ще не знало ні епідемій, ні снігу, ні непритомності. Та й не треба йому цього знати.

Потрібно тільки потрапити в човен — до рибалчиних рук.

Проте може статися й так: дві пори року зійдуться разом. Море не леліє, погода кепська, ранішній снігопад ущух, сонце зимно виглядає з-за сірих хмар. Скажімо про це: «Насувається шторм». А втім, навіть ці кілька сонячних промінчиків зігривають людям закоцюблі душі, утішають їхні звужені до краю прожилки, даючи надію, що ніхто не

простудиться, не замерзне; та якби знаття, що й це тепло от-от зникне — здійметься буря, почнеться епідемія...

Риба висить на волосіні, рука рибалки вже в крові. Він милується рибою. А в серці щось ворухнулося.

* * *

Кінь — не казковий. Він лежить роздертий. Бей зорить, припавши до гриви. Леопард стікає кров'ю. Бей не міг полюбити цього леопарда... Він нізащо його не полюбив би...

* * *

Якщо ця величезна, ця прекрасна рибина і проковтнула гачок, то аж ніяк не через те, що хотіла спробувати його на смак. Потрапивши в човен, вона роззявляє рота, ніби показуючи, як туди впився гачок. «Вийми його, тільки не роздирай, не завдавай болю», — благає вона. І рибалка вчинив, як ніхто: обійнявши рибу лівою рукою, притулив її до себе, а праву — просунув їй у рот, щоб обережно дістати цей загнутий металевий стержень. Орфіноз хутко зімкнув пащеку.

Рибалка відчув, як гачок слизнув йому по зап'ястку й далі — по руці. Він не міг висмикнути її; та дедалі глибше опинялася в роті орфіноза. Рибалка не відчував болю. Орфіноз не покусав руки, не відірвав її, тільки заковтував і заковтував. Десь біля ліктя рибина припишкла. Вона дивилася на нього витріщеними очима, не звивалася, не билася, лише повисла на руці.

Незабаром рибалка опанував себе. Спершу він хотів легенько зняти орфіноза, однак не зміг і поворухнути його. Щойно ж він спробував прикласти силу, на грубій риб'ячій шкірі проступили гульки та шипи — ліва рука подряпалася, кров потекла цівкою. Рибалка натиснув рибині на підборіддя. Тоді гострі зуби вп'ялися в тіло. Усе марно. Треба було подумати. Водночас і діяти, і міркувати. Рибалка став веслувати однією рукою. Хоча й знав, що цим собі не зарадить. Невдовзі він зауважив, що вплив на течію, підняв весло й здався на ласку моря.

Здалека мерещилося, буцім хтось сам із себе глузує, сам із себе насміхається.

* * *

У темряві вод морських — рибина, у темряві трав земних — змія.
Два вісники царства мертвих.

У синяві неба загубилася птаха. Чайка? Можливо. Вона — посланець світу душ, що здійнялися до сонця. Яку вістку вона нам несе? Спостерігає згори за рибалкою?

А з-за пагорба люди в чалмах, у кюлахах,^[4] стежачи, придивляються до бея.

Під деревом скрутилася в клубок змія. Неподалік — нора, куди та ж таки змія заповзе. Вона принесе радісну звістку, що бей убив леопарда? Чи що бей ось-ось сам умре?

Скраю ж тече струмок, у ньому — рибина.

З-за пагорба летить стріла, пущена в бея. Угорі поміж двох гілок птаха вже напружила крила, щоб пурхнути в золотаву порожнечу.

* * *

Відтепер рибалка змушений тягати цю рибу. Більше він не міряється з нею силою, не може веслувати. Не може й убити рибу. Та і як він її вб'є, чим?

Щось ворухиться йому в пам'яті, щось із сонного минулого...

Дитина. Біжить піщаним пляжем. У неї в руці — змія, яку тримає за потилицю. Змія не звивається, їй стане й того, що покарала хлопчика: вигнувшись, мов канчук, закривавила йому всю руку. Зупинившись за кілька кроків від старшого брата, малий показує йому гадюку; востаннє поволі стискає її за шию та відпускає на волю. Змія звивається й погрозово щезає з очей, навіть не торкнувшись хлопчика. Вона його вже покарала. А в того на обличчі не згасає усмішка.

— Де ти її знайшов? — запитує брат.

— У піску.

— Як спіймав?

— Схопив за потилицю, — відповідає хлопчєня. Згодом додає від щирого серця: — Тепер ми друзі.

Отакє згадується рибалці. Минуле ворухиться, прокидається в темряві затихлих вод.

— Тепер ми друзі, — повторює він, чуючи свій голос радше в горлі, ніж у вухах. Він буцім намагається щось утовкмачити собі: —

Тепер ми друзі.

Риба збоку мовчки дивиться на нього велетенським оком. Скільки ж годин минуло відтоді, як він її впіймав. Її заледве відрізниш від земних тварин: досі дихає; видно неозброєним оком, що дихає.

Хто серед них полонений: рибалка чи риба? Можна сказати, що в цій таємній війні вони обоє полонили одне одного.

— Тепер ми друзі.

Певна річ, риба хоче бути йому більше, ніж другом. Збігатимуть години, і між ними зародиться любов, яка обернеться на пристрасть; вже зароджується, вже обертається...

* * *

Стріли летять одна за одною, падають біля Великого Дерева, перегнивають, обертаються на траву. Вся трава довкола Великого Дерева — витвір стріл, що падають тут, мов дощі, або ж — дощів, які падають, мов стріли. У траві кублиться змії: і самець, і самиця в одній особині.

Велике Дерево, Світове Дерево — опора космосу. Під цим Деревом зупиняються королі, поливають його священною водою з мідних глеків. Затим поборюють левів та леопардів, перетискають їм горлянки однією рукою, роздирають хижаків навпіл: то від пащеки, то від задніх ніг — та душать змія, хапаючи його за потилицю, коли обвиває їм ноги. Світ — їхній, Дерево дарує їм силу. Королі гнівають Велику Матір звірів, бо не відають любові; проте, поливаючи дерево водою, яка просякає крізь землю, посилають чоловікам їхніх дружин і спаровують усіх самотніх. Зупиняючись під Деревом, вони наче підтримують усесвіт, збирають докупи й небо на своїх головах, і земну поверхню, що в їхньому тілі, і підземний світ зі своїми водами, що носить їхні ноги. Як їхні груди й живіт зливаються в одне ціле з Деревом, так і голови — переплітаються з птахами, а ноги — з рибами.

* * *

Тепер рибалка витає в іншому сні. Він уже зовсім не відчуває важкості в руці. Рибина дивним чином полишила його руку й немов проковтнула ціле тіло, починаючи з ніг. Вже й незрозуміло: чи рибалчина голова зосталася назовні, чи злилася з риб'ячою?

Тепер він разом із рибиною опускається — чи то з його хати, чи то з човна, що теж неясно, — у темні холодних вод.

Він усередині риби. Настає ніч. Сніг більше не сипле, але й сонце, яке на мить обіграло душу, також змеркло. Вони проникають дедалі й дедалі глибше в сутність невичерпної жіночності, у сутність незмірного чоловічого ества.

Поки заледеніла під час епідемії риба, долаючи свою останню путь, поволі спливає на холодну поверхню, вони з орфінозом, злившись воєдино, опускаються на дно серед міст, минулого, небачених кольорів, давніх і нинішніх мерців, що тихо пропливають у чудному сьайві. Але рибалка нітрохи не боїться ні кольору, ні сьайва, ні кам'яних скель, обліплених зотлілими трупами; він буцім давно приготувався до всіх веселощів зеленої товщі. *«Досить»*, — каже він. *«Досить»*, — думає він, гадаючи, що орфіноз його зрозуміє. *«Досить»*, — каже-думає він. — *«Я не готовий зустрітися із Султаном Смерті»*.

Проте риба наче не розуміє таких речей і не здогадується про них. Тепер вона зачепила хвостом скелю, до якої вони так довго пливли. Скеля починає тріскатися. Рибалка знає, що тільки людина, котра приятелює з рибами та зміями й розмовляє з чайками, зуміє шанобливо вклонитися Смерті — зможе пробратися вглиб скелі через тріщину, яка ось-ось утвориться. Він зробить так, щоб Султан Темряви зачекав із появою на поверхні. Якщо рибалка загається й одразу не проникне в цю тріщину, скеля знову зімкнеться навіки. Тоді згасне надія сина людського й більше не оживе.

— Я не готовий, — повторює рибалка.

Кінець цієї зустрічі завжди невідомий. Син людський може вибратися звідси на морське плесо, чимось заволодівши, щось дізнавшись, а може й не вибратися.

— Я не готовий, — повторює рибалка; тріщина, ураз стулившись, прищемила рибі плавника — відірвавши його; він рятується. Знемагаючи від болю, знову відчуваючи важкість у руці й здогадуючись, що її роздер його гачок, він просинається. Плавник у риби роздертий та стікає кров'ю. Здається, на її очах бринить сльоза.

Човен і досі, мабуть, несе течія; угорі, удалині... Залишаючи у воді кривавий слід, дорогу зі сліз, рибалка з орфінозом, ніби риба під час епідемії, спливають угору. *«Кесонна хвороба. Я помираю від кесонної хвороби»*, — говорить про себе рибалка. *«Я мусив передбачити, що*

так станеться», — думає він, або ж іще може знайти час, щоб поміркувати... Йому й на гадку не спадає, що вбило його — море.

* * *

Колись вони з тією змією, яку вважав своєю подругою, провели кілька хвилин нарівні. Він полонив її, вона за свій полон — помстилася. Тоді рибалка звільнив змію, начебто нічого й не сталося, щоб продемонструвати свою силу, — та ж у відповідь не зачепила його. Натомість риба тривалий час прагнула стосунків ще міцніших за дружбу: поволі заковтувала в себе його руку, сягала аж до плеча; а поглинаючи, важчала та збільшувалася.

Чим важчала рибина, тим дужче відчував рибалка, як любить цю ношу; чим дужче він відчував її вагу, тим легше ставало на серці. Чим холодніше робилося довкола, тим більшало тепла в його душі, щоб обігріти й себе, і рибу. Він відчув, що потроху стає розуміти мову цієї риби. Але хтозна: може, це риба перша відкрила для себе мову рибалки. Словом, вони обоє потроху починали розуміти одне одного.

— Поспи знову, — казала йому риба. — Ми не змогли пробратися в темряву, бо ти обронив, що не готовий. Ти злякався смерті. Проте твоє серце ніколи не оживе, а сам ти — не народишся вдруге, якщо не зустрінешся з нею, не знесеш болю покраяного тіла.

— Я попливу з тобою всюди, — відповідав їй рибалка. — Але якщо я до чогось не готовий, чи буде із цього пуття, бодай і попливу?

Утім, навіть його власне серце не вірило цим словам.

* * *

Свою першу здобич хлопчик приносить показати дорослим. Він чекає, потупивши очі. Старійшина племені розтинає тварину, змазує кров'ю дев'яте місце на тілі малого, потім, спритно витягнувши з правої ноги звіра найкращу кістку, вручає її йому.

— Відтепер кожен буде кликати тебе на ім'я, яке зараз дам, — мовить він. — Твоє ім'я...

Тієї ж миті гримить грім — довго-довго. Хлопчик залишається без імені.

Рибалка давно не знає, де він: на воді чи під водою, на дні. Він шукає назву: можливо, для себе, можливо, для риби, а можливо, для тієї істоти, яку вони обоє породили. Здається, буцім довкола безліч

дзеркал; він дивиться, розглядає, бачить десятки, сотні, тисячі істот, які йому досі ніколи не траплялися: людина з рибою замість руки; риба з людською головою, яка стирчить у неї з рота; людина, на якій розпласталася риба — від шиї до ніг; риба, яка парується з людиною; людина, яка злилася в одне ціле з рибою; риба, яка парується сама з собою; людина, яка сама з собою парується... Цьому немає краю. Довкола тисячі, сотні тисяч створінь, що нестямно в'ються, здригаються від насолод, тремтять і витягуються, звужуються й розширюються; кожна істота — творіння котроїсь з утіх, яка доводить до безмежного екстазу. Їм нема кінця-краю.

Крім того, риб, які паруються, можна побачити хіба що на людських малюнках, створених задля розваги.

Хтось здалека ніби шепче рибалці ту назву, яку він шукає, однак не може її розчути — вона ні на що не схожа.

Вряди-годи довкола світліє. Мабуть, проминає сонячний день, а можливо, розступаються хмари. Єдине, у чому він упевнений: світліє дедалі частіше, світло стає все яскравішим.

Рибалка намагається мислити: «Я вийшов у море й змінився, ставши нерозлучним із власною здобиччю». Він знає, що це нісенітниця. «Але це не здобич, — міркує рибалка. — Ані я не гнався за нею, ні вона не почувалася загнаною; наша зустріч випадкова. Нас навіть не назвеш нерозлучними: все буде так, як захоче вона... Та й чи змінився? Коли, як? У мене чудне плавання, незвичайна мандрівка. А втім, очевидно, те, що я змушений жити разом із нею — орфінозом, рибою, яка дала себе впіймати, а потім проковтнула мене. Чому я так кажу? Мені це не подобається? Достатньо було сказати, що ми разом. Єдине, у чому можна бути певним».

Рибалка відмовляється від роздумів. Адже зараз вони пливуть до сонця.

Немає ні тепла, ні світла, ні блиску. Довкола тільки «борошнисте» сьайво. Вони ніби відірвалися від землі. «Ми обоє мусили померти, — говорить рибалка, або ж одна з його думок, що досі має його за рибалку. — Риба така сама важка, однак ми неначе летимо...»

Вони померли, роздерті на шматки; їхні серця, селезінки, кишки, мабуть, оновилися, а можливо, вони народилися знову...

Небіжчики знають усе; шлях пізнання — також смерть. Лиш той, хто пощез, змішався з мертвими, спустився під землю, під воду, щоб

почути їхні вістки, затим піднявся до неба, де нарвав собі променів, світла та мудрості, ніби — квітів, відтак знову зібрав докупи частини свого роздертого тіла та, ніби народжений удруге, повернувся на землю до людей — тільки той знає все.

Я помер, але воскресну й знатиму все, — утішає себе рибалка.

Зуби орфіноза впиваються йому в плече. Про рибу забувати не треба. І насамперед — у жодному разі не піддаватися гордості.

Угорі розпростерла крила чайка, мов корона дерева. Сам рибалка — те дерево. А риба — ні на мить не відірвавшись від його плеча — розкинулася вниз, вдалині, мов земна чи морська поверхня. Небо, земля й підводний світ немов зійшлися докупи в цьому Великому Дереві. Об'єднались у всесвіт. Рибалка знає, що риба прилипла до нього, і вниз насправді розкинулася не вона, а — море. Та досі він не бачив моря, усі його помисли були пов'язані з рибою. Тепер же він несподівано...

Потім здалека долинув гул — він хутко наростав і наближався, проте линув здалека. У вухах немов заgrimіли вибухи. Поки вони разом із чайкою стрімголов падали донизу, він помітив, як море розлилося, простягнувши безліч своїх щупалець. Рибалка відчув, як риба щосили прилипла до нього. Затим усе довкола огорнула темрява.

* * *

Бей верхи на коні, без угаву стискаючи остроги, гнався за козулею.
Кінь

Однорогий ласий до незайманих дівчат. Бігає, бігає за ними, падає в

мчить, мов вітер, ось-ось накриє своєю тінню козулю. Та ж раптом залякла, обійми та в ліжку. Про це знає кожен. Єдиний спосіб показати свою відвагу мов укопана. Усі зіткнулися на божевільній швидкості. Зламавши карка, бей та зловити Однорогого — це перерядитися дівчиною, якщо ти вродливий обливається кров'ю, та якийсь красень із красенів, вродливий юнак із хлопець, і вийти на гульбу. Юнак іде звабливою ходою; однорогий, заледве довгими пальцями й волоссям намагається оживити його своїми слізьми; хто взривши його, біжить за ними, кидається в обійми та тягне в ліжку. Тоді після цього знатиме, хто збагне, як він опинився на місці козулі,

що вродливий юнак дістає свої списи, заховані під купою одягу, та здірявлює зненацька зникла?

однорогому здухвину.

* * *

Сховавши уривки своїх невиразних спогадів у потаємному закутку пам'яті, людський син знову прагне злетіти ввись. Але скільки людей — бодай і мала частинка, бодай і дещиця — можуть цього досягти? Колись давно, дуже давно, таке завдання, либонь, було не зі складних. Зараз же важко й повірити, що все, закінчившись, почнеться знову, і вони з рибою повернуться до того польоту, достоту, як за старим роком — приходить новий. Не може людина повірити, що ще раз, ще раз померши, ще раз і ще раз — і ще раз воскресне. Скажімо, скільки людей зауважать, що ви показали неабияку майстерність, коли на своєму морському шляху тягли рибу, яка проковтнула вашу руку? Насамперед, людина, у якої проковтнули руку, завдячує тут не майстерності, а палкій любові; з власного вибору ставши жертвою в неминучій катастрофі, вона намагається обернути частину знесеного горя собі на похвалу.

Тієї миті рибалка бачить себе поміж друзів у кав'ярні. Вони обступили його з усіх боків, на їхніх обличчях проступає зажура. Певна річ, друзі не бачили риби, але й не бачать руки, яку проковтнула риба. Вони розпитують його, де пропадав цілісінькими днями, розповідають, як непокоїлися, чи не потрапив у біду. Ніхто не наважується запитати його, як зостався без руки. Та й не сміє... Якщо людині відірвало або відтяло руку, то за кілька днів вона не одужає. Зрештою, якби потрапила в біду чи лікарню — далось б чути та знати. Рибалка ж не зронить і пари з уст. Йому тільки прикро, що друзі не побачать риби. Що тепер брехати? Йому хочеться закричати: «Хіба ви не бачили величезної риби, яка проковтнула мені руку?» Проте він не наважується, боїться зачепити цю тему. Він прагнув довести свою палку любов усім, хто й не уявляв її, але хотів побачити — невже це стало поштовхом до такої хоробрості, до такої незламності серця? Гребуючи самим собою, він повертається додому. Тепер рибалка вдома. Наче це й не він спускався з рибою на морське дно, не він злітав з нею увись. Риба тоді проковтнула не лише його руку, вона немов огорнула його з усіх боків. «Вони не бачили тебе й не могли бачити, —

тихо-тихо шепоче він. — Що мені потрібно було зробити, аби вони побачили тебе? Сказати, розповісти... Обізвали б мене божевільним. Переконати доторкнутися... Як би вони торкнулися риби на місці відсутньої руки? Або ж... Було б знаття; я не ризикнув, от і все. Либонь, і не зміг би без тебе; мабуть, я тривожився за тебе; боявся, що вони відірвуть тебе від мене...» Рибалка вгомонився. Насамперед він думав та говорив про отакі речі. Його палка любов передовсім убиралася в такі слова. «Відтепер я попливу з тобою хоч на край світу, навіть по смерть на морське дно... Я готовий, відтепер я готовий, бодай — і до зустрічі зі смертю».

Зненацька рибалка бачить себе в човні. Сизіє небо, і насувається темінь, довкола — ні промінчика. Човен і досі пливе за течією. Руці значно легше, і спочатку рибалка приписує це своєму стійкому серцю, проте незабаром він усвідомлює, що риба зменшується: вона всихає, відвалюється м'ясо та починає йти сморід. Зуби й досі ятрять плече, одначе риба швидко перетворюється на суцільний скелет. Рибалці здається, що ось-ось збожеволіє, якщо вже не збожеволів. Він нічого не розуміє, та й розуміти не хоче. Риба, розпадаючись, тане на очах; ось видно й кістку від його руки — тіло з неї пощезло услід за риб'ячим. Услід за її кістками розлітаються і власні. Коли ж разом із рештками риб'ячої голови від його тіла відвалюється плечова кістка, рибалка остаточно вирішує, що робити. Він розвертає човна, так ніби його вдарило об берег, затим кидається у воду. «Нашим іменем мала стати Любов, — думає він. — Проте я вчасно його не підібрав, не знайшов. Я без потреби вслухався в гул, натомість слід було розчути те, що він від мене ховав».

Море розпростерло обійми рибалці, який з'явився до нього з доброї волі. Хто тепер покаже дорогу цьому бідоласі, що й не відав, якою убивчою буває невмируща любов? Хто заведе до смерті, до якої він, як сам казав, був готовий? Це завдання судилося морю. Хто розповість вудкареві, що орфіноз, ця риба, кохала його, поки мала за сильного, щойно ж розгледіла в ньому неміч — та не в порівнянні з людьми, хай їм грець, а з собою — розпалася, розлетілася на шматки. Хтось повинен розповісти. Але це завдання не для моря. Адже сила смерті, яка заглушить усякий біль, переважає для нього будь-чю силу. Море пізнає силу у вимірах простору, хай де на неї не натрапило б.

Тепер скеля смерті внизу поволі розступається, щоб зустріти рибалку, який нечутно до неї опускається. Море назавжди сховає, затримає його у своїй глибині, неначе мати — у матці, аби більше ніколи не народити.

1968—1972—1976—77

2

Придбавши в цукерні кругле татли,^[5] я примостився під високим тентом на призьбі якоїсь кав'ярні очима на вулицю. Її господар, витріщивши очі, зирив то на випічку, то на мене — щобожого дня він, либонь, не переставав сотні разів дивуватися мандрівникам, котрі гадали, що легко впораються з цілим татли. Подавши чай, господар позадував за прилавок.

Гарний, мов смерть, чоловік досі ніде не з'явився. На злість господареві, я доїв татли та знову замовив чаю, дочитав газету.

Я збагнув, що чолов'яга справді приголомшений. У кожному разі з того, як я мовчки читав місцеву газету, він виснував, що я — не мандрівник, а місцевий.

Підвівшись, я зайшов усередину, розрахувався біля прилавка — і оторопів. У кінці крамниці замість цегляної стіни стояла скляна; двері в ній також вели до призьби під аркою. Проте за склом відкривався небосхил. А внизу, ніби підпираючи прилавок, стриміли маківки кількох веж...

Вийшовши через двері у скляній стіні, я опинився біля другої призьби. Голова пішла обертом від висоти. Рука шукала за що вхопитися, поки не вдарилась об край столика. Під ногами глибоčila прірва, однак від призьби до самого низу збігали східці. На дні прірви можна було розгледіти круглий брукований майдан із водограєм. Від центру майдану окреслювалися й розбігалися лінії — таким чином він був розділений. А збоку, прямісінько в мене під ногами, стояв старезний триповерховий палац— неначе тобі іграшковий. Горішні бійниці його вежі зяяли отворами навпроти мого живота.

— *Striking, isnt it?*^[6] — запитав мене хтось під боком ламаною англійською.

Чоловік сидів за столиком — тим самим, за який я вхопився рукою. Перед ним лежав розгорнутий зошит, у руках він тримав ручку. Я ствердно хитнув головою. Його обличчя важко було назвати похмурим, але по ньому не пробігло й тіні усмішки.

Я боязко підступив до провалля, відтак, потроху звикнувши до висоти, почав поволі спускатися вичовганими сходами. На четвертій сходинці я зупинився, обернувся назад. Чоловікові очі тепер були вгорі, він дивився мені услід. Краєм ока я зауважив на стіні, у нього за спиною, вивіску. Окрім слова «ОБЕРЕЖНО», виведеного величезними зеленими літерами, на ній більше нічого не можна було прочитати. Доречніше було дивитися під ноги. Трохи згодом я таки спустився на майдан, розділений на трикутники. Завдяки людським рукам круча була схожа на стародавній театр розміром з дева. Хай як, а для тих, хто дивився на неї знизу, вона ще й скидалася на стрімку скелю. Я наблизився до краю майдану. Хотілося подивитися на давній палац віддалік. Укінці, де знову починалися стіни споруди, мені на очі потрапила ще одна вивіска зі словом «ОБЕРЕЖНО». Очевидно, у цьому кутку побувало чимало перехожих; мимохідь штовхали одне одного на вузькій дорозі, але не вибачаючись йшли далі, сюди. Напнувши на себе вже звичну маску мандрівничої байдужості, я уважно, аж до кінця прочитав оголошення.

Казка друга

Чоловік, який щовечора пропускав автобуса

Присвячується Незіхе

*Море — з днів, вівторок — із вод,
Хвостокол — по ході, кіт — по плавбі...*

Із «Приповідок слухняним людям»

Жив собі чоловік та все торочив роками: поїду в Сазандере. Хоча й сам не відав чому: чи то хтось розхвалив йому те місто, чи він надібав його на мапі й зацікавився, чи то колись на очі потрапила тамтешня світлина. Знав лише, що коли збирався до моря, то рушав у дорогу з думкою про Сазандере, та потім його або охоплювала лінь, або він примикав до товариства, яке мандрувало кудись деінде, або опинявся в щільному транспортному потоці.

Він душі не чув у морі, скільки себе пам'ятав. Плаваючи наввимашки, чоловік відчував усю повноту життя: руки розтинали воду, відкриті рани затягувалися на морському плесі з нестримною силою, тіло гойдалося в прегустій рідині прохолодного кольору. Аби ні на мить не забувати моря, він привозив додому гальку та мушлі з кожного берега, на якому побував. Найхолоднішої зими, дивлячись на ту рінь і мушлі, він чекав тих днів, коли нарешті знову всіма порами шкіри відчує море. Він шукав запах берега й водоростей у рибі, яку їв; слухаючи, як вітер шарудить гіллям дерев, а механізми машин гупають, неначе серце, намагався почути в цих звуках гомін морських хвиль та калатання «морського» серця.

Вирішивши поселитися в містечку, де не було моря, чоловік гадав, що його любов до нього тільки міцнітиме, адже тим самим унеможливить той день, коли людині врешті-решт набридає те, чим

усякчас захоплювалася; такий був його хитрий задум; він мовби хотів обдурити самого себе, не розуміючи всієї марноти власних зусиль... У містечку, де він мешкав, росли височенні тополі; витягнувшись у стрункі шеренги, дерева хизувалися своїм ростом і в садах, і вздовж вулиць; зеленіючи навесні, вони тішили вухо шелестом і більш, ніж усякі дерева, нагадували чоловікові, як міниться море, як погойдуються на хвилях човни. Задивишся на тополі — і здається, ось-ось услід за морем та човнами з'явиться й риба, аби назавжди стала застарілою приказка: «Щоб спіймати рибу, на дерево не лазять».

Коли ж тополі геть укривалися листям, ночами починала пугикати невідома птаха. Годинами, лише з невеликими паузами, ритмічно повторяла два коротенькі звуки: перший — високий, другий — низький. Чи не її кличуть сплюшкою? У кожному разі вона не втихала, а ті з містян, що на цей час не спали, чомусь не могли розпізнати її по крикові. Кого чоловік мав запитати, у кого міг дізнатися її назву? Хай як, а, почувши її крик, він розумів: пора повертатися до моря. Тоді уві сні починав солити воду, яку пив, усі довгі частини його тіла оберталися на осетрів, всі округлі — на медуз; йому снилося, що блукає в заростях водоростей, пірнає серед косяків пеламід. Відтак якогось ранку, очунявшись від сну, він вирушав до моря.

Того року повсюди в містечку вкотре зеленіли тополі. Укотре пугикала птаха. Проте цього разу ні вона, ні тополі не сколихнули в його серці морських хвиль; таке сталося вперше. Хоча й за давньою звичкою він вірив, що треба вирушати до морського берега, не уявляв нічого гарнішого за море, досі не міг забути, що народився на морі; отож мав до нього поїхати.

Чоловік зауважив ці зміни в серці, однак і в уяві не бачив, чим їх пояснити. Він багато не копався в собі. Відчувши певні зміни, подумав так: «А чи не краще й справді податися в Сазандере? Вже стільки років ніяк туди не доберуся...» Що й зробив. Нікого не повідомляючи, він вирушив у дорогу. Насамперед дістався поки що до цього чималого містечка на узбережжі та, тільки-но зійшовши з автобуса, поцікавився, де пересісти в наступний — до Сазандере. «Навпроти, на автовокзалі», — відповіли чоловікові, і той зайшов туди, поринувши в жахливий гамір та оглушливий шум.

Переступаючи поріг автовокзалу, він заплющив очі. Чоловік робив так, стрибаючи в море зі стрімких скель перед тим, як віддатися

порожнечі. Розплющивши очі, він відчув, що вже подався назад, ніби перед стрибком у море — так кортіло вирватися з цього шуму, виринути на плесо. От тільки шум не мав площини, на яку можна вибратися: він пронизував до кісток, огортав з усіх боків, наче вода багнистого озера, де водорості, мов віття дерев, обплітають тіло. Був лише один спосіб порятунку з цієї звукової трясовини — знайти автобус на Сазандере, сісти в нього, сховатися під його дах та чимдуж утікати звідси, погойдуючись на колесах.

Він подумав про ліниву рибку, яка плаває від моря до моря зі швидкістю акул, навіть не ворущачи плавниками, а всього-на-всього вп'явшись у живіт цієї величезної хижої рибини присоском, який має на голові... Чоловік не знав достеменно назви птахи, яка кричить на тополях, а цієї рибики — і поготів. Здається, якимось «рем» чи «ремо»...

**водночас він зауважував, що знову
проминає базар**

Народ тягнувся відусіль та навсібіч. Куди тільки не рушали автобуси: на Сазли, на Мадрабаз, на Куюлу, на Аріфкой, або збиралися рушати: поспішаймо, поспішаймо...

він поволі блукав у тиші

Дрімуючи в автобусі, чоловік перенісся з цього далекого від моря містечкового базару, обсаженого тополями, у сонні марева, переплетені зі спогадами; чи він ще дужче заціпенів у цьому бурхливому шумі замість того, щоб прокинутися?

**він дивиться на самого себе, як блукає базаром
від
краю до краю, дивиться звідкілясь з-за його меж
так, наче знімає на камеру фільм**

Він зупинився навмання посеред шуму. Його обабіч обліпили руки; помічники водія — ще зовсім діти — поприлипали йому до ніг. Пропонували їхати в Гердіре, Бальтепе, Боздур, Султаешігі та Кушлар. Але не встиг він і вимовити: «Я в Сазанде...», як його відштовхнули,

наче якийсь непотріб, і озеро шуму розпростерлося далі. Чоловік спробував проштовхатися крізь юрмисько вперед; спирало дух.

він спустився сходами на базар. Окрім неділі, базарного дня, окрім суботи та понеділка, себто передбазарного дня, коли привозять товар, та післябазарного, коли вигрібають і вивозять сміття, якомсь посеред тижня, коли базар безлюднів, залишаючись без прилавків, кіосків, підпор та сонцезахисних тентів, він від краю до краю

Тепер потрібно було рятуватися від людей, які тягнули його в різні боки, чіпляючись звідусіль. Він більше не повторював: «Сазандере» та йшов далі в глиб вокзалу посеред спеки, запаху мастил та нестримного шуму.

від краю до краю поволі блукав у тиші. Він спостерігав за собою з верхівки сходів та з вулиці. Віяв вітер. Наганяв дощ. Здіймалася курява, пилюка набивалася в штаньки, рукава, вуха та волосся. Він вибирався на бетоновані вали, де виставляли напоказ товари, поволі блукав безбазарним базаром від краю

У найгарячішому місці автовокзалу, справжнісінькому згустку запахів поту й мастила, якісь незнайомці, ніби сварячи, показали йому, як пройти до трьох автобусів, що стояли в найглухішому закутку. Хоч і здалека, він зауважив три автобуси на Сазандере; туди й попрямував.

від краю до краю; він блукав, і тримав це у свідомості настільки ж, наскільки й бачив, як оком камери спостерігає сам за собою звідкілясь здаля, з-за базару, з горішніх вулиць. Чоловік за базаром, себто він, знімав фільм про самотнього чоловіка, що вештався від краю до краю тим безлюдним, тим безголосим простором; базаром від краю до краю

Шум закладав вуха до глухоти. Підійшовши до вказаного місця, він побачив, як один із трьох автобусів, наче в німому кіно, нечутно відбув. Чоловік хотів побігти за ним. Та ціле юрмисько, що товклося на автовокзалі, ніби зумисне заступило йому дорогу.

від краю до краю вештаючись в тім безлюднім безголосі, він зненацька відчув, як пісенька, котру один з його друзів любив десятки разів виспівувати в юності, дійшла йому до свідомості... Чим вітер дужчає на морі, тим хвилі... Хоча й пісня мала такий початок, у ній ішлося про те, як тополі, тополі за Аксараєм^[7] кидають тінь. Базар було обсаджено тополями зі всіх боків. Височенними тополями, тремкими, шарудливими. Нескінченний базар застиг у німоті, і крім дощового вітру, його більше нічого не турбувало; на тім широкому просторі від краю до краю

Він спробував закричати, але, немов уві сні, не чув власного голосу. Поки він дістався платформи, на ній залишився один-єдиний автобус. Геть захеканий, запитав водія: о котрій той виїздить.

— Автобус не рушатиме, — відповів водій. — Він нікуди не їде.

Чоловіку перехопило дух від люті. Глибоко ковтнувши повітря, він спершу затнувся, відтак розпачливо запитав:

— Щойно тут стояло три автобуси. Куди поїхали два інших?

— Куди поїхали? — перепитав водій, усім видом показуючи, який здивований цим запитанням. — Один — до Гюндюзлю, другий — до Аріфкоя.

розділяючи це базарне безлюддя уявною лінією по діагоналі, він блукає по ньому від краю до краю та знову спостерігає за самим собою з-за базару, з вулиці, озброєний точністю лінз; аж раптом він помітив, що чоловікові, який блукає посеред куряви в цій смертельній тиші, й на гадку не спадає море. Але він зауважує це, як той чоловік, що дивиться з вулиці, чи як — той, що від краю до краю

Цього вечора рейсів на Сазандере більше не буде, — повідомив йому один з працівників автовокзалу. Якоїсь миті чоловік завагався. Може, сісти на інший автобус, поїхати кудись деінде, а мандрівку в Сазандере відкласти до наступного літа? Все, як завжди. Але він передумав. Вийшовши з приміщення на вулицю, чоловік відчув, як середземноморський гамір, що сягав о цій порі свого найбурхливішого піку, впився йому в голову, немов терня. Знесилював шум транспорту, кінотеатрів просто неба, вуличного юрмиська, торговців шербетом та

фундуком. Він перетомився, глухота потрохи минала. Чоловік знайшов готель і ліг спати.

Прокидаючись, він і далі вештався базаром. А очунявши від сну, став лаяти себе, що йому бракує кебети. Учора ввечері він то марив базаром, то дивувався гармидеру, а те, що треба було дізнатися, не дізнався. Усі автобуси на Сазандере — як йому сказали — роз'їхалися не за маршрутом. То чи був учора автобус на Сазандере? Якщо ж він рушає сьогодні ввечері, то звідки? Люди, які вчора показували дорогу, збили його з пуття або через власну необізнаність, або — зі свинства. Що ж буде цього вечора? Навіть якщо автобус рушає вдень, він не піде на автовокзал. Це ж безглуздя: смажитися в розпеченому під сонцем автобусі, якщо тут можна поплавати в морі. Він сів на фунікулер і спустився до моря. Повернувшись під вечір, чоловік смачно попоїв, відтак, подавшись на автовокзал, знайшов тут адміністратора. Той повідомив, що є аж три автобуси до Сазандере, які мали б рушати через кожних півгодини. Перший відправляється завжди, якщо є пасажир, другий знову-таки повинен набрати пасажирів, третій... Чоловік дізнався, коли вирушає перший автобус, і, трохи поблукавши вулицями, які щойно ожили, прийшов на платформу за півгодини до від'їзду.

Чи то він за цей вечір уже трохи звик до шуму, чи то тиша в серці оберігала вуха, але той буцім відкотився кудись далеко, за вокзал. Чоловік ніби знову опинився на базарі... Море немов поволі віддалялося від нього. І хоча він був тут, прагнув до моря, утім, аж із надто несподіваною рішучістю очікував автобуса, наче мисливець — здобич. Ставши чоловіком на базарі, він забув про море. Він зауважує це, як той чоловік, що дивиться з вулиці, чи як — той, що

від краю до краю блукає базаром? Чоловік, що блукає базаром, думає про смерть укінці дороги, або ж це чоловік, який знімає фільм, знає, що той так думає. «Чому я знімаю фільм про цей смертоносний день, а не про ті три — базарного життя?» — мабуть, міркує він там, на вулиці, на початку сходів. Проте не він один пропускає ці думки крізь серце, а й — той він, що тиняється базаром. Він підвів голову й начебто не дивиться на того себе, який знімає фільм, та врешті зібравшись глянути на нього, пробігся очима по тополях. У кожному разі та птаха прилітає пугати

ночами й на ці тополі. Відтак, оминаючи поглядом того себе, який знімає фільм, він потупив очі додолу та знову пішов. Він ішов, знімав згори свій фільм. Діставшись до протилежного краю базару

Усвідомивши, що три-чотири різні проміжки часу накладаються один на один, він геть заплутався. Поки автобус, якого чекав, наближався сюди, він, либонь, утомившись від мандрів, закуняв; відтак обернувся й на чоловіка, що блукав базаром, і на чоловіка, який згори знімав про нього фільм. Занурюючись у вокзальний шум, він не покинув цього переходу. Тієї миті разом із чоловіком, який ходив по автовокзалу, їх стало троє. Чоловік, який ходив по автовокзалу, водночас був і всередині, і поза тими, що на базарі; він ніби бачив їх перед собою. Ніч і далі вела його уві сні тим нескінченим переходом. Зараз він досі перевтілювався у чоловіків, що на базарі. Як він потроївся, так само й розпався на чотирьох осіб у споминах уві сні, що марився в іншому сні; він бачив себе на автовокзалі й крім того, що бачив... Цьому не було краю. «Я множуся, неначе в дзеркалах; це можна пояснити перевтомою, люттю й перешкодами, які постають одна за одною», — бурмотів він, намагаючись себе заспокоїти. Чоловік здригнувся. До платформи підповз облуплений автобус — настав час від'їзду. То був один із тих допотопних, зношених на тисячах доріг автобусів, котрих називали «вітрильниками» — радше глумливо, ніж порівнюючи з красивими кораблями, омитими водою. На запитання: «Це до Сазандере?», він почув від водія невиразний бурквіт, котрий можна було розтлумачити і як «так», і як «ні»... Оскільки чоловік уже звик до шуму, то свій голос і запитання він почув напрочуд добре. Водій же був із тих істот, що нізащо не спустяться до рівня нижчих створінь, званих пасажирами. Чоловік вирішив трохи зачекати. Затим до сусідньої платформи під'їхав ще давніший, ще більш облуплений «вітрильник». Чоловік підійшов і до його водія, поставив те саме запитання. Цього разу відповідь була схожа на різке «так». Чоловік зайшов у салон, знайшов собі досить пружне, не прогнуте крісло та вмоستився в нього. У дорозі навіть можна було б витягнути ноги, якщо ніхто не вмоститися попереду... Базар знову постав у нього перед очима.

діставшись до протилежного краю базару, він тепер перестрибував через низенький насип на вулицю. Другий чоловік, що стояв угорі вдалині, себто він-таки, пішов, склавши камеру. Він завершив знімати фільм про чоловіка, який блукав безлюдним базаром. Бобіна вже мала бути в коробці

Він вивільнявся з каламуті сну... Поруч щось брязнуло, чоловік зірвався на ноги. Він знову заснув? Перший автобус рушав у дорогу. Те блякле, облуплене «корито», що змусило його схопити валізу й торбу та вистрибнути надвір, під поглядами юрмиська, навіть зуміло виїхати. Але він не бачив водія автобуса, у який сів. Тоді він запитав у когось з людей на платформі, куди попрямував попередній.

— Мабуть, у Соукгьоле, — відповіли йому.

Чоловік перевів дух.

— А коли рушає цей автобус? — запитав він знову.

— Цьому немає куди поспішати, та й водій уже в ліжку. Щойно пішов спати... Цей автобус виїде завтра вранці. То транспорт Казларів.

Чоловік, мов з'їхавши з глузду, забігав по автовокзалу; розшукав адміністратора. Вочевидь, усі, крім нього, знали, звідки від'їжджають автобуси на Сазандере. Окрім нього, тут більше аніхто не шукав їхньої платформи. Водночас, якщо Сазандере існувало насправді, а не лише в його уяві, то туди мало б їздити чимало людей. Утім, адміністратор, якого він висварив, відповів:

— Автобус на Сазандере давно пішов. До речі, він рушає звідти, — і адміністратор кивнув на платформу, що була одразу біля входу на автовокзал.

З ним було марно сперечатися.

— Ви мене неправильно зрозуміли, — торочив він. — Щовечора до Сазандере відбуває один автобус, він уже й пішов.

Чоловік аж оторопів. Він мав плентатися сюди й наступного вечора. Більше він не міг думати про поїздку в Сазандере. Отож, дальший день знову провів біля моря, а ввечері пішов на автовокзал. Проте знайти адміністратора не вдалося. Обходячи автобус за автобусом, він запитував, де той, що до Сазандере. Приходив в одне місце, його посилали в інше. З торбою на плечі, з валізою в руці він вештався серед юрмиська від платформи до платформи, ніяк не знаходячи потрібного автобуса. Натомість решта транспорту рушала

будь-куди: і в знайомі, і в геть невідомі міста. Чомусь майже не зустрічалось людей, які знали про автобуси до Сазандере, а ті, хто начебто знали, тільки спантеличували його ще дужче. Він так заморився, що здавалося: де стояв, там би й сів. Проходячи повз платформу, де вже двічі цікавився автобусом до Сазандере, він запитав за нього й утретє.

— Виїхав десять хвилин тому, звідси, — відповіли йому.

Наступного дня чоловік знову пропустив автобуса. Те ж саме відбулося й через день, і в подальші дні. За цей час він тільки став краще бігати; тепер було очевидно: автобус більше не втече, він упіймається сам. Чоловік перестав спускатися до моря. От добереться до Сазандере — і не вилазитиме з води. Аж до вечора він заціпеніло лежав на ліжку, знущався з живота, навіть не читав книжок та лінувався бодай пробігтися оком по вечірніх газетах, запихаючи їх під ліжку. Уже не переймаючись тим, що забув про море та ніяк не впіймає автобуса, він щовечора ходив на автовокзал й отримував дедалі дужче задоволення від того, як грає в цю гру за всіма правилами. Автобус на Сазандере більше не міг утекти. Дійсно, так і сталося. На шістнадцятий вечір він таки загнав його в глухий кут, ніби мисливець — жертву.

Проте напередодні, так само ввечері, сталося й те, що звело всі його зусилля та перемогу нанівець. Адміністратор завів його за один з автобусів.

— Братику, — звернувся він, — ти ходиш сюди кожнісінького вечора. Поки тобі не скажу, діла не буде. Із цих автобусів аж вісім заїжджають в Сазандере, або можуть це зробити дорогою до іншого місця чи й після нього. От тільки це така глухомань, що водії не хочуть плуганитися туди без потреби. Вимагають від пасажирів зайвих грошей, сваряться з ними, ще й погрожують, що висадять на півдорозі. Тому тамтешні мешканці завалюються гуртом у якийсь з автобусів, і водій після того, як виїде, вже не наважується комизитися. Але таким самотнім пасажиром, як ти, ніхто не скаже: «їдьмо». От якби в тебе був напарник, якби знайшовся ще один пасажир... Тоді ти, може, і виїдеш. Крім того, чи не напала на той багатющий край моровиця?...

Ці слова затьмарили чоловікові всю радість, але годі було журитися. Того вечора він миттю знайшов автобус так, наче пригнав його власноруч; йому сказали, що пасажирини давно на місцях, через

хвилину автобус рушає. Він зайшов у салон. Цей автобус був зовсім новенький, аж сяяв. Усі пасажири повмощувалися на свої місця; хтось, скрутившись калачиком, уже спав; хтось збирався заснути. Тільки-но чоловік сів, задвигтів мотор — вони вирвалися з довколишнього шуму так легко, мов на крилах. Не минуло й десяти хвилин, як автобус із дедалі більшою швидкістю заковзав по темній дорозі, довкола — ані промінчика світла. Отак, попiтнiвши, як слiд захотiвши, знаючи, що захотiв, усього й домигся, — говорив про себе чоловік. Та раптом зойкнув, мов ухопив ляпаса; ще день тому, до слiв адмiнiстратора автовокзалу, ця думка щонайменше видалася б йому смiшною...

Світло в салоні давно погасло. Зусiбiч линув храп. Він i сам швидко заснув: не можна прибувати втомленим до Сазандере. Потiм усi прокинулися. Довкола досi стояла темрява. Автобус зупинився. Голова очманiла вiд сну, він нашорошив вуха: моря не чутно.

— Що сталося? — запитав він хлопчину, який розбуркав його.

Це був один з помічників водія — тих хлопців з розпухлими через постійне недосипання обличчями, які заглядають дорогою до мотора, ремонтують його, розносять пасажирам холодну воду та збризкують салон одеколоном; вони знають, що треба поводитися гiечно, проте сорочка з гiечностi нiтрохи не налазить на їхню юнацьку неотесанiсть.

— Ми приїхали, ви тут вийдете, — сказав помічник водія.

Чоловік не опираючись вийшов, сповнений оптимiстичної довіри, адже в цiй дорозi кожен мусив знати власний обов'язок; у темрявi хтось всунув йому в руку його ж валiзу. Окрiм нього, в автобусi, власне, нiкого й не залишалося; всi давно повиходили. Не встиг він iще збагнути, що нога торкнулася землi, як вiдчув — автобус уже поїхав, здiйнявши позаду себе хмару куряви — так швидко поширюються хiба що новини.

Він самотньо стояв у темрявi. Чекав. Пилюка здавлювала клубком горло. Чоловік прислухався: моря не чутно. Він принохався: не вiдчув i запаху солi. Він здивувався, що досi не розлютився, здивувався, що досi не здивувався. Він поправив ручки торби, зробив кiлька крокiв, ноги немов потопали в пiску. Не «немов», вони таки ледь не по колiна вгрузали в пiсок. Він поклав валiзу на землю, нахилився; це був не морський, не пляжний пiсок. Цей — сипкий, мов борошно, а нiтрохи не схожий на такий звичний для нього — морський. У цiлковитiй тишi чоловікові на гадку сплив базар; як сплив, так i вилетiв з голови. Він не

хвилювався, чи тут Сазандере. У цій мертвій тиші море неодмінно мало відгукнутися, хай би як далеко звідси було. Чоловік не чув його голосу, не чув морського вітру; проте його не засмутило й це. Як не кажи, а він знав, що не помилився з автобусом. Адже тільки сів туди, то кілька разів повторив отому помічникові водія, де зійде. Він ступив далі, провалюючись у пісок. Тепер йому стали байдужі й море, і Сазандере. У душі ворушилася лише цікавість, лиш подив. Він — мандрівник, отож на долю могло випасти все; він приготувався до цього; утім, як усякі мандрівники, ще від початку очікував, що все й станеться в дорозі; під ноги в дорозі потрапить усе — це було якесь потаємне, приховане відчуття. Може, за ці всі роки море відступило звідси? Він почвалав навмання, покинувши на землі валізу. Було марно й думати щось таскати в руках. Тепер він дряпався нагору, на піщаний пагорб. Отож кинув на землю й торбу. Тут — або Сазандере, або щось інше; справжня пустеля? Він засміявся. Проте від серця до шлунка, аж до рук розливалася якась легка тривога. Він пройшовся ще трохи.

Зненацька прямо під ногами, у видолинку, чоловік побачив цілий ряд вікон; яскравих-яскравих. Він спустився туди. Обігнувши стіну з вікнами, чоловік натрапив на двері. Дуже світло било крізь шиби зеленуватого морського кольору, окреслюючи їхню раму. Він зігнув руку, постукав пальцями об двері. Не встиг чоловік її відсмикнути, як ті прочинилися.

На порозі стояв якийсь старезний дід. Він так усміхався, наче знав чоловіка бозна-скільки літ.

— Прошу, проходите, — сказав дідуган. — Ми вже також почали непокоїтися. Прошу, прошу, проходите туди до каміна...

Чоловік хотів сказати: «Ви мене з кимось переплутали». Але не сказав, він раптом відчув, як сильно змерз. Так що, зайшовши усередину, охоче попрямував до каміна навпроти дверей.

— Як же зачекалося вас ваше місце, — озвався в нього за спиною хрипкий голос. — А як ми вас чекали! Все гадали: чи ж цього року він прийде, чи наступного...

Чоловік сів на порожнє місце перед каміном, простягнув руки та ноги до палаючого вогню. Відтак покрутив головою в різні боки. Пообіч завмерли старечі обличчя, сиві голови звисали на впалі груди; на тих зморщених обличчях застигли безглузді усмішки, за якими

з'яляли чорні отвори беззубих ротів; позападалі скляні очі буцімто пильно зазирали у вічі чоловікові.

1968—1972

3

Відвідини старого палацу мали забрати близько двох годин. Зайшовши в музей, я незабаром натрапив на нього біля картини п'ятнадцятого сторіччя. Чоловік обернувся, глянув на мене, один із кутиків його вуст начебто заворушився, окреслюючи невиразну усмішку. Кивнувши підборіддям на полотно, він підвівся з крісла та попрямував у сусідній зал. Я сів перед картиною. Це була робота якогось «незначного майстра»: хоча він і дотримувався критеріїв та канонів своєї епохи, проте не так, як вони того вимагали, водночас не наважуючись переступити через них за покликом серця. Картина відображала якісь події на майдані перед колишнім палацом. Оскільки маляр передавав найдрібніші архітектурні деталі споруди, то, очевидно, він розглянув правдивим оком і самі події. Щоправда, майдан на цій картині був не розділений на частини, а схожий на величезну шахівницю, тільки круглу... Скраю на майдані збилося до купи чимале юрмисько. А в деяких клітинках тієї шахівниці стояли люди в дивному вбранні. Воно не належало до тієї епохи. Вбрання повністю відрізнялося від одягу глядачів. Зрештою, воно відрізнялося від одягу всякої відомої мені епохи. Подекуди зелені, подекуди фіалкові стрічки оперізували те строкате вбрання, ніби злегка затягнені паски. Очевидно, що гравців двох команд цієї чудної гри розрізняли за кольором тих пасків. Як і видно, що на картині була зображена саме якась гра. Середньовічна гра. Незвичне вбрання навернуло на думку про містичний символізм середньовіччя, а не епохи Відродження. Принаймні воно наштотувало на таку думку мене, чужоземця, котрий знав те минуле тільки з книжок. Шаблонна експресивність на обличчях гравців мала б свідчити, що їхня гра радше потребує уваги (хтозна, може — і нервів), ніж приносить утіху.

«Таки для цієї гри потрібні нерви, — виснував я про себе. — Погляну-но, що вигадую ще...»

Чим довше я розглядав полотно, тим краще бачив, що гравці, підперезані фіалковими стрічками, на відміну від своїх суперників із

зеленими, з виду — суворі, замислені та стурбовані. Натомість гравці в зелених стрічках здавалися більш войовничими, спритнішими та впевненішими. Їхній одяг подекуди був обвішаний листям, колючками та кореневищами так, наче вони вибралися з чагарників, а із ший звисали ланцюги, на яких гойдалися фігурки тварин, схожих на коней, вовків та леопардів.

Полотно розрослося в мене на очах, і його деталі ставали все чіткішими.

Чоловіків голос аж змусив мене підстрибнути. Я раптом збагнув, наскільки полонила мене картина.

— Як манить людину, еге ж? запитав він. — Недаремно кочівники люблять воду.

Я вперше бачив, щоб він усміхався. За ним кортіло спостерігати.

— Я повернуся, — додав він. — Гадаю, ви хочете почути розповідь про цю гру.

І знову зник з очей; перед ним неначе прочинялися якісь двері, навіть якщо дорогу перегороджувала пласка стіна.

В голові крутилося речення для роману: «Навіть якщо вони потрапили вам до рук... Навіть якщо вони вже у ваших руках... Навіть якщо вони попалися вам до рук...» Я не знав, як його правильно сказати турецькою: «навіть кали, такі створіння, це втеклі створіння».

Але я міг відкласти переклад на потім. Про турецький варіант речення можна було поміркувати й за їжею. Насамперед мені треба обійти музей.

Це сталося приблизно через дві години; він вигулькнув знову в кінці довгого коридору, простягнув руку в бік зали скульптур, які я оглянув, заледве переступивши поріг музею і вийшов надвір.

Я хутко попрямував до тієї зали. Що він хотів показати? Невже я пропустив щось варте уваги, бо на початку музейні експозиції завжди розглядаю мигцем? Окрім кількох великих скульптур богів з відбитими руками, тут експонувалася й кришка саркофага тринадцятого сторіччя. Її прикрашав барельєф небіжчика. Я раптом збагнув, на що чоловік хотів звернути мою увагу. На пишних шатах мерця, якраз на грудях лежала фігурка коня, прикріплена до ланцюга, витесаного напрочуд тонко від самої ший. Внизу на ногах з відбитими кінцівками

*зображено невелику гілочку, схожу на ожинову, але з квітками маку.
Камінь.*

*Поки я їв, почало сутеніти. Піднявшись східцями вгору, я вирішив
попити кави в тому ж місці, де застав його вранці. Він сидів за тим
самим столиком. Тут ще було світло. Натомість внизу вже добряче
стемніло. У крамницях давно світилося, проте вуличні ліхтарі досі не
загорілись. Не зронивши й пари з уст, я сів навпроти нього.*

— Приєднаєтеся до гри? — запитав він.

Казка третя

Середньовічний абдал^[8]

Присвячується Адалету Джімджозу

(Я прочитав йому її в Стамбулі. Був кінець грудня.

Опублікованої він не побачив.)

На початку всього, усередині та в кінці стоїть уява людини, котра приборкала свого звіра. Довкола цієї уяви все зосереджується, упорядковується, живе та розгортається.

Це уява одного абдала. Закутаного в повстину, посинілого від холоду, голого та босого середньовічного абдала в обшарпаній шапчині, яка, втративши свою основну абстрактність, набрала форму голови й насувалася йому аж на очі. Ясного морозного дня він геть зіщулений — мов суцільний підперезаний горб — вибрався в дорогу. Абдал майже вирішив, що тільки-но настане темрява услід за цим сонячним промінням, котре простромлювало око, ніби штир, він не зможе заночувати під відкритим небом. Тому він простує до караван-сараю, що стоїть удалині біля підніжжя пагорба та схожий на осілих верблюдів. З нього стане дістатися туди до сутінків та знайти в тамтешніх стінах куточок, де можна скрутитися в клубок.

Сонце вже ховатиметься за обрій, а цей абдал ніяк не добереться до воріт караван-сараю. Його втомлені ноги збивають куряву аж до пояса. На тому шляху він — єдиний подорожній. І пилюка здіймається лише довкола нього. Вряди-годи він аж тремтить, аж здригається. Проте знає абдал, що тремтить та здригається він не від морозу в степу, на який насувається темрява, і не через свій живіт, що стискається від голоду, бо спозаранку не мав і крихти хліба в роті. Окрім нього, ніхто не відає про кігті й зуби, що, роздираючи повстину, дряпають йому шкіру та впиваються в тіло, про біль, що йому завдають. Адже ніхто ще не бачив звіряти, яке він носить за поясом: одна його половина — мов у

«фараонової миші», іхневмона, друга — неначе в тушканчика; шерсть вилискує рожевим кольором, зуби — ніби в гризуна, кігті — як у ненажерливого хижака. Ще за юних літ, коли він ночував у дуплі біля підніжжя якоїсь гори, це звіря залізло йому під пояс — з тих пір його й носить. Абдал не зміг ні прогнати його, як слід відлупцювавши, ні втекти від нього самому, ні вбити, бо пожалів; не скажеш, і щоб він ділився з ним останнім куснем хліба; досі звіряті діставалася лише третина їжі. Зазнавало воно утисків тільки тоді, коли аж надто дошкуляв голод, як от нині. Абдал так звик до спільного життя із цією тваринкою, що навіть не дивувався її живучості.

Цього вечора йому потрібно було потурбуватися, окрім даху над головою, і про шматок хліба. Він уже чимало мандрував цим степом, і в торбі не залишилося ні крихти.

Якщо нині в караван-сараї хтось ночуватиме, то це будуть люди іншої епохи. Ціла купа їх, галасливих, безтурботних, які гуртом збивають на дорогах куряву. У цю безлюдну степову ночівлю, де, крім верблюдів, не зустрінеш інших їздових тварин, завітали вони на низьких, швидких, мов вітер, та вкритих металом істотах. Люди заповнили ними двір караван-сараю, а в будівлі зайняли всі місця, де можна виспатися. Ті мандрівники — явно потомилися, бо, виївши до останньої крихти запаси зі своїх торбин, уклалися спати в запорошених чоботях.

Коли абдал добереться до воріт караван-сараю, вони вже стоятимуть зачинені; все довкола огортатиме пільма. За часів цього абдала замкнені ворота не прочинялися аж до ранку. Що ж до тих, хто зупинилися в караван-сараї, то вони жили за того часу, коли люди більше не розуміли: як можна не відчинити дверей, аби хоч відіслати людину подалі, якщо не забрати її всередину.

Отож абдал стоїть перед ворітьми, на морозі. Останнє, що він розгледів, поки до кінця не стемніло: караван-сарай, котрий із самого ранку здавався йому ніби притуленим до підніжжя пагорба, насправді опинився майже на його верхівці, відкритий з усіх чотирьох сторін. У такій ситуації ніде й голову прихилити. Безвітря... Тільки мороз ступає по землі, стискаючи все кругом... Хоч ти вештайся, хоч не вештайся довкола замкнених воріт. Тим часом кігті звіряти роздирають абдалові тіло. Ось-ось дістануть до кишок. Звіря потрібно негайно нагодувати, інакше хай як його лупцюй та хапай за шкіру на загривку,

щоб викинути, анічого не зміниться; абдал давно відмовився від цих методів, не раз перепробувавши їх за багато років.

Він забився в одну з кам'яних виїмок, видовбаних пообіч воріт.

Всі, хто ночував у караван-сараї, вже спали на своїх тапчанах, радше схожих на столи. Тапчани вони не позастеляли, а закуталися в покривала, які підіставали з металевих істот; деякі з них були схожі на ковдри, деякі — ні. Один із тапчанів стоїть порожній, однак на краю, біля ніжки, лежить зібгана ковдра. Мабуть, чоловіка, який на ньому лежав, не бере сон. Він підвівся, тиняється в п'їтми.

Спочатку цей чоловік тинявся серед поснулих, потім вийшов надвір поглянути на сторожу. Його ще можна назвати молодим: волосся та борода не посивілі, плечі не опущені, спина випрямлена. Хоча, якщо зважати на його безсоння, то й молодість для нього позаду.

Саме він бачив, як у вечірній заграві абдал самотньо збивав куряву на безлюдному шляху. Власне, це він, коли замикали ворота, повідомив господарю караван-сараю, що кілька хвилин тому бачив когось на дорозі, і просив ще хоч трохи потримати їх відчиненими. Проте господар живе в тому самому часі, що й абдал. Йому дали наказ: до заходу сонця всі ворота зачинити. Нічим не зарадиш.

Тепер чоловік шукає спосіб, як провести всередину абдала, котрий, мабуть, уже добрався до воріт. Тому й дивиться на варту.

Щоб провести абдала всередину, йому потрібно знайти тріщину у стінах караван-сараю, яка з'явиться тут через багато років, через цілі сторіччя потому. Однак наразі в караван-сараю тільки одне слабе місце — куток у колоні арки, що тримає головну вежу посеред двору.

Він вештається. Скрадається повз мури та попід аркою, щоб його не помітила сторожа. Врешті-решт він знаходить те, чого шукав.

Стіни караван-сараю міцні, неначе у фортеці. Однак там, де його головна частина зливається з боковим муром, що огороджує двір, ґрунт чомусь трохи осів, а один з тих каменів, що при самій землі, ледь-ледь хитається. Проте, щоб з цього місця утворилася тріщина, потрібні щонайменше сотні років. Чоловік же разом зі своїми друзями, заледве переступивши поріг цього караван-сараю, що стояв на широкій рівнині поміж горами, одразу опинився в його часі, де й лишався закритим — у часі абдала, що тупцював за ворітьми, вочевидь, здригаючись від холоду, як і він.

Але... Зненацька... Чоловік буде приголомшений. Адже в мурі утвориться тріщина розміром з людину, і хтось в одязі абдала проникне в двір, щось тихо шепочучи запорошеним у степу голосом.

Аби зрозуміти цей шепіт, чоловік докладає таких розумових зусиль, ніби читає якийсь давній текст. Коли ж абдал, беззвучно віддалившись, підходить до частини будівлі, де сплять люди, він і хоче наздогнати його, і водночас має подумки скласти почуті слова в такі речення: «Я довго оглядав мури, врешті знайшов ту нову тріщину. Спочатку її не було. Так, наче потім з'явилася». Ось чому зараз абдал складає хвалу Богу.

Наздогнавши дєрвіша, чоловік не дивиться на нього. Він думає про те, що той голодний; біжить до свого тапчана, дістає з торби, що в узголів'ї, загорнені у прозорі шматини скибки хліба з сиром та м'ясом між ними, несе йому, простягає...

Та абдал замість того, щоб класти їжу до рота, підносить її до пояса. З-під запилених складок висувається чиясь мордочка з двома лапами. Нижню частину звіряти не видно. Але воно потроху згризло всю їжу між цими мордочкою та лапами...

Чоловік приголомшено дивиться на абдала. Той же вперся очима у звіря, яке їсть, і мовчить. Те, мабуть, уже наситилося, бо знову забилося за пояс, маленький кусень хліба впав додолу. Тоді абдал нагинається, піднімає його, обдмухує та кладе до рота. Чоловік простягає йому ще скибку хліба. Мовчки бере її абдал та, сівши скраю на вал, що тягнеться вздовж муру, починає поволі їсти, важко пережовуючи. Либонь, у нього в роті не залишилося жодного зуба.

Храп тих, що поснули, котиться хвилиною: то наростає, то вщухає. Чи так само гудуть і тутешні вітри? Абдал жує. Чоловік дивиться на нього.

Потім чоловікові стало замало місячного світла, він пройшов попід аркою в частину, відведену для відпочинку, наблизився до свого тапчана, дістав із торби ліхтар і, вже присвічуючи дорогу, впевненими кроками повернувся до абдала.

У жовтому сьайві ліхтаря він почав малювати портрет абдала, який пережовував хліб. Руками. У повітрі. Він малював портрет абдала руками в повітрі. Не відриваючи від абдала очей. Портрет поволі набирав форм, абдал же під його штрихами поволі сплющувався.

Чоловік, мабуть, вирішив закінчувати портрет, бо опустив на землю ліхтаря, якого тримав поміж колін, і, ніби зібравшись насунути на сплющеного абдала рамку, узяв його й також поклав на землю. У сяйві ліхтаря, яке било збоку, він на мить задумався, де поставити підпис, відтак дістав із кишені якесь довге, наче рожен, знаряддя, схоже на скульпторський різець. Приставивши його абдалові до здохвини, він почав виводити підпис. Тоді трапилося щось зовсім неочікуване: чоловік ще не завершив підпису, як абдал розтулив беззубого рота, і, навіть не розпрямившись, майже не ворущачись, так закашляв, що чоловікові вуха розривало на шматки. Він відірвав різця від абдала. Але це не допомогло. Кашель перетворився на блювоту. Спочатку довкола почав розлітатися пережований хліб, потім — чорні згустки крові, за ними — частинки легень, чорні та закривавлені.

Переляканий чоловік утік від дерев'яного. Навіть забувся прихопити ліхтаря. Заледве добрався до свого тапчана і з головою заліз під ковдру. Тільки коли серце трохи вгамувалося, він прислухався довкола. Кашель давно втих. Не було чути й блювання. Незабаром знадвору, ніби наближаючись, залунали кроки. Якийсь дитячий страх, що роками тайвся на дні його душі, раптом підвів голову. «Іде господар караван-сараю, він виявив мій підпис і зараз звинуватить мене...», — злякався чоловік. Але люди, а точніше, кроки, віддалилися. Мабуть, це була нічна варта. Серце стихло, усе заніміло й надворі. Пригода досі не вкладалася чоловікові в голову. Здавалося, йому те все наснилося.

Але... Зненацька... Якись гострі-гострі штуки вп'ялися йому в ноги. Він почав їх виривати. Навіть не бачачи, не дивлячись, він уже знав, що це. Чоловік обома руками щосили здавив звіряті горло, сам же закричав, скільки стало голосу. Розбуджені люди поприбігали. Примчалася варта разом із господарем караван-сараю. Тварину заледве відірвали від його стегна; крізь пошматований одяг сочилася кров. Чоловік пішов услід за всіма. Юрма минула арку. У дворі, оточеному валами, нічого не було видно — сяйво ліхтарів та смолоскипів засліплювало очі. Щоб відірвати звіря від чоловіка, до його шиї прив'язали мотузку. Як тільки всі вийшли у двір, один із постояльців розкрутив мотузку зі звіром у себе над головою та швидко випустив з рук, метнувши його, ніби камінь з пращі. Звіря разом із мотузкою полетіло за мур, там і пощезло. Затим господар караван-сараю відіслав усіх спати.

Коли ранком друзі чоловіка вирушали в дорогу, той до них не приєднався. Хоч як вони наполягали, але не переконали його. Чоловік твердив, що не зможе покинути караван-сараю. Тоді мандрівники вирішили, що поблукавши по довколишніх місцях, зупиняться в одному великому місті, що розкинулося неподалік від того караван-сараю. Вони домовилися зі своїм супутником зустрітися там через п'ять днів. Друзі поїхали.

Чотири дні й чотири ночі провів чоловік у караван-сараї. А на ранок п'ятого дня осідлав свою металеву істоту та, з усіма розпрощавшись, виїхав за ворота. Він гадав, що близько полудня добереться до міста, де його чекають приятелі.

Та тільки-но чоловік повернув за ріг караван-сараю, щоб виїхати на дорогу, як щось, наче блискавка, миттю вистрибнуло з-за найближчого каменя та кинулося на нього. Той навіть не встиг закричати. Цього разу звіря, нітрохи не завдаючи болю, швидко залізло йому в кишеню. Вони поїхали разом. Думаючи весь час про те, як кігті з кишені ось-ось устромляться йому в живіт та здухвину, чоловік знайшов місто аж пополудні. Проте нічого не сталося. Кишеня його тоненького літнього піджака була випукла, наче в ній лежала зім'ята хустинка. Коли він приєднався до друзів, ніхто й не зрозумів, що в кишені притаїлося звіря. Чоловік задумав зробити те, що не вдалося абдалові. Він намірився дістати тварину з кишені, щойно відчує в тілі перший кіготь, відтак задушити її на очах у друзів, яких тієї ночі розбудив своїм криком. Адже ті думали лише про те, як краще покепкувати з нього, бо потривожив їхній сон, ще й потішалися, що здали нерви, коли не хотів залишати караван-сараю. Якщо ж звіря одразу не здохне, він або заріже його першим-ліпшим гострим предметом, що потрапить до рук, або розтратить каменюкою голову.

Чоловік чекав. Тваринка сиділа тихо. Та тільки-но він нишком, непомітно від усіх, проводив рукою по кишені, як одразу відчував її тепле тільце й дихання.

Чоловік чекав. Уже аж під вечір того дня його осяяла думка, що зовсім не потрібно дожидатися нестерпного болю, аби задушити, зарізати, знищити звіря. Це було божевіллям — поводитися так, ніби він гадає, що цілісіньке життя носитиме його в кишені. Нітрохи не знаючи, чому та відколи абдал носив це звіря, він ще під час їхньої

зустрічі збагнув, що той, мабуть, не розлучався з ним усе життя. Власне, так абдал і поведився.

Вони з друзями вечеряли. На столі лежав величезний ніж. Чоловік запхав руку в кишеню й без жодних зусиль дістав звіря з кишені. Він поклав його на стіл і, вже схопивши ножа, збирався зарізати, аж тут друзі здійняли галас. Обхопили його зусбіч. Почали погрожувати, що запроторять у божевільню. Чи він з'їхав із глузду? Якщо запхав звіря в кишеню, то хіба не краще погодувати його, замість того, аби ні за що ні про що зарізати?

Схопивши чоловіка попід руки, вони забрали його з-за столу та вклали спати.

Коли ж усе стихло, і настала ніч, звіря, яке втекло під час тієї колотнечі, знайшло ліжко, де спав чоловік, розітнуло йому кігтями черево, розгризло й роздерло його. Прийшовши вранці до чоловіка, друзі застали тільки труп, на якому позапікалася кров. За хижаким і слід прохолов.

Мандрівники поховали приятеля, та оскільки подорож була затьмарена його смертю, вирішили повернутися у своє місто. Вони осідлали металевих істот. Через кілька годин люди зауважили посеред дороги чоловіка, одягненого, ніби середньовічний абдал. Промчавши повз дивака, вони глянули на нього краєм ока. Чоловік же в одязі абдала хутко йшов дорогою, і помітивши, як на нього насувається хмара куряви, зійшов на узбіччя; подивився на істот, що пронеслися повз нього зі швидкістю блискавки. Він довго-довго хитав головою, протер очі, однак, глянувши ще раз їм услід, більше нікого на дорозі не побачив. Хіба що курява стояла хмарою вдалині. Проте йому було ніколи впадати в оману. Інакше, хоч розірвися, але не добереться до караван-сараю, поки той відчинений. Він знову хутко попрямував дорогою. Згодом засунув руку за пояс. Тепла, вкрита шерстю спина звіряти вкотре послугувала йому найнадійнішим доказом реальності.

1969

4

Спочатку я глянув на його руки.

З таким акцентом англійською розмовляли мешканці Північної Європи. Він міг бути німцем, голландцем або скандинавом. Міг бути й

австрійцем, але це чомусь не спало мені на думку. Його вимова породжувала в моїй уяві сніги, озера, сосни, оленів з гіллястими рогами. Він поки що говорив дуже мало, але, мабуть, через цю вимову його волосся, яке ще ніч тому здавалося мені темним або каштановим, за день немов посвітліло. У кожному разі, якби, виходячи сюди, я когось запитав про нього, то назвав би його блондином.

Натомість його руки були, яку мешканця Середземномор'я. Смугли, трохи світліші поміж пальцями, вони набрали зелено-оливкового відтінку там, де на них проступали жили.

Думка про красу його рук спалахнула в мене в голові й згасла. Темрява, яка насувалася здолу, поволі покривала наші коліна, ніби вода під час наводку, проте на його обличчя досі падало світло. У цьому світлі його волосся було чорним, по-справжньому чорним, як того вимагали чи вимагатимуть руки.

Але незабаром я мав збагнути, що помилився: у сяйві останніх сонячних променів його волосся виблискувало золотом. У душі щось аж здригнулося.

— Якщо вірити традиційному поясненню, то цю гру починали раз на десять років на згадку про якусь подію, що мала місце в дев'ятому сторіччі значно північніше звідси — у феодалному маєтку сім'ї, шляхетний рід котрої згодом стане панівним у цьому містечку...

Є такі мандрівники, які дуже багато знають. Перед тим, як кудись податися, вони тижнями, а то й місяцями, дізнаються про те місце все, що тільки можна, звертаються до найрізноманітніших джерел. Потім, прибуваючи туди вперше, здаються людьми, які мешкають тут навіть не роки, а сторіччя. Вони знають усе: від назв вулиць — до ресторанів, від скульптур та картин у музеях до років, упродовж яких зводилися палаці. Ті мандрівники докопуються до речей, про які ніколи не дізнаються навіть тамтешні корінні мешканці.

Переді мною один з таких, — виснував я про себе. Тепер він сидів у темряві; вогні кав'ярні променіли позаду. Мабуть, тому, що з тераси можна було побачити все, що внизу, над нами не світилася лампа.

— ... Утім, якщо ви запитаете мене, то це може стати поясненням, пристосованим до значно давнішої місцевої церемонії. Наскільки знаю — а я проглянув усі можливі джерела й сумніваюся, що наразі знайдеться хтось, кому відомо більше — у цю гру вперше

зіграли в дванадцятому сторіччі під час якогось зі святкових гулянь. Спочатку постановили грати в неї раз у півсторіччя, але, вочевидь, у п'ятнадцятому столітті вирішили — раз у десять років. Скільки разів у неї зіграно після цього, достеменно не відомо. Володарі оголошували цю надзвичайно дорогу гру тільки тоді, коли хотіли показати свою заможність...

...Дорогую, оскільки за команду, яка зазнала поразки, володар платив викуп золотом команді-переможниці. Цілком очевидно, що цей викуп платився й значно раніше, аби справді врятувати справжні життя. Тобто, як можна зрозуміти, переможці за бажання могли вбити переможених...

Словом, через розбіжності в джерелах, гра завжди наставала то з демонстрацією могутності, то коли йшли в заклад...

Безсумнівно, він був історик. Чоловік не давав мені змоги поставити запитання; щойно ж я знаходив на це вільну мить, залишав його без відповіді. Я вирішив не цікавитися, звідки він родом. Більше нічого й не запитував. Очевидно, потрібно було дослухати його до кінця; я знав історію гри, але він досі не торкнувся «розбіжностей у джерелах», «події дев'ятого сторіччя» та особливостей одягу гравців, зокрема, тих, які мали зелені пояси.

— Ходімо повечеряємо? Що скажете?

Я допіру втамував голод. Звідки ж він знав, що не наважуся відповісти нічого, окрім: «Гаразд, ходімо!»

* * *

День тому я занотував у своєму записнику одне речення, потім, зіжмакавши сторінку, на якій воно було, викинув її; однак зміст його залишився в голові. Я тоді знайшов словосполучення «сад спочилих». Не побоюся заприсягти, що я його вигадав. Хоча не минуло й доби, як мене приголомшила думка, що назву гри, про яку йшлося на вивісках під заголовком «ОБЕРЕЖНО», можна перекласти не інакше, як: «гра в переселення на спочинок».

Ми вечеряли. Він не розмовляв відтоді, як ми вместилися один навпроти одного. Я також не подавав голосу. А про себе гнівався на власну нетямущість, уявляючи, як чоловік потішається з того, що пошив мене в дурні. Але що мені було казати?

Під кінець вечері я, тільки для того, щоб трохи вгамувати свою нестримну лютть, наважився кинути глумливим тоном:

— Які у вас глибокі знання.

Він нахмурих брови. Але нічого не відповів.

Незабаром я попросив рахунок та вже зібрався більше ні про що не розмовляти й навіть ніколи не вітатися з ним при зустрічі.

— Я пропонував вам увечері в кав'ярні. Ви присьднуєтеся до гри? — раптом запитав він.

— Не знаю, — звідкись видобув я в собі силу відмежуватися.

Казка четверта

Похвала безстрашному їжакові

Присвячується Джерен, а також Франсуа Філіатру, що став у Парижі великою людиною

«Щойно бачив на вулиці якогось чоловіка. Умостився на краю хідника та чистить пилочкою для нігтів голки їжаку. Ще і їжак — безумний. Примружив так солодко очі, наче йому роблять манікюр...»^[9].

От якби ви запитали мене, чи дуже часто я зустрічаю безумного їжака Фейяза? Не впевнений, чи цей їжак, про якого він розповідав, бігає по хідниках. Людина може спіймати його й в інших місцях, наприклад, в одному з парків. Припустімо, спіймати в Грін-Парку; відтак, перейшовши на протилежний бік вулиці Пікаділлі, піднятися вгору, зупинитися біля Королівської академії мистецтв і вже там, примостившись на край тротуару, робити те діло. Гаразд, а... У мене перед очима оживає той чоловік; тримаючи в обіймах їжака, він виймає з кишені пилочку для нігтів; хутко проносяться машини; англійці раптом казяться, бачачи таку жорстокість; Фейяз у самій гущі сп'яніння дрібненько гиче, кажучи, що Більге мусить написати про це...

Звісно, можна знайти і їжаків, у яких безумство розвинене не до такої міри. Але їжак після того, як його зловлять та запхають поміж колін, може і примруживши очі чекати, поки людина схаменеться — більше йому годі щось удіяти. А чекаючи, вряди-годи розплющувати очі, аби збагнути, чи відмовилася людина від своєї витівки; потім заплющувати їх знову й від болю, і від сорому.

Мій їжак не з Лондона, мій їжак з Анкари. Як на мене, то цей їжак з Анкари ніякий не безумний. Навпаки: я хочу думати про нього, як про хороброго й відважного. Моя похвала— шаленству цього їжака...

Хоробрий, бо, попри їжацьке походження, завів сім'ю в місті, і шалений, бо наважився вилізти зі свого гнізда, щоб пізнати світ...

Якщо глянути на календар, то вже настала весна. Проте погода ще стояла холодна. Нічна мла досі здушувала горло. Хмари вугільного диму з коминів повзли вулицею, устинали проспекти та, ніби нетеча під час паводку, піднімалися на пагорби Чанкая. Розтинаючи ці хмари кіптяви, від якої пекло в носі й нудило, я пішов додому. Водночас намагався бодай трохи захистити ніс та горло, прикриваючи їх руками й шарфом; через десять-п'ятнадцять років цей дим неодмінно принесе душевний спокій кожному з нас — як цілий ряд загадкових кончин. і

Аж тут із садка, що розкинувся по лівий бік вулиці, а точніше, із земельної ділянки, половину якої займав садок, а ще половину — майданчик під забудову, щось вигулькнуло. Я й не збагнув що. Зупинився. Воно також принишкло. І не кіт, і не щур. Я боявся його сполохати. Якщо звіря втече, то вибіжить по тротуару на порожню дорогу й загине під однією з автівок, котрі о тій порі проносяться, зблискуючи фарами. Я повільно, якнайтихіше наблизився до нього. Поки я підходив, воно наче набухло, виростало. Я ледь нахилився над ним, воно й не ворухнулося; я ще трохи нахилився. Світла майже не було, тож довелося добряче напружити очі. Врешті-решт я зрозумів.

Це був їжак. Бозна-звідки він тут узявся, але взявся.

Я зупинився біля нього. Уже й не ворушився. Незабаром клубок трохи розпрямився; їжак висунув носа, відтак хутенько почимчикував на дорогу. Добравшись до електричного стовпа на краю тротуару, він зупинився. Я також обережно почав віддалятися. Адже якби пішов за ним, той би кинувся під машину. «Краще мені відійти, — подумав я. — Хай там як, а він злякається першої ж машини й повернеться в садок; хтозна, може, в нього там кубло».

В Анкарі по бульвару прогулюється їжак, — говорив я сам до себе. Їжак, який вибрався на прогулянку нічними вулицями, — сміявся я в душі. Та й був він не такий маленький, одразу видно: не зелений, не молодий. Це мав бути дорослий, досвідчений їжацюра. Хтозна, може, він вибрався в пошуках їжі для своїх їжаченят, а потім збився з

дороги... Оскільки він шукатиме поживу на заасфальтованих бульварах, то це якийсь провінційний їжак, чужий для Анкари... Або ж це їжак, схожий на того, який закоханий у кактус, з карикатур та оповідок у журналі «Дзвін»; прийшовши до Анкари у справах, він не витримав нудьги за тим кактусом і потрапив на вулиці...

А які ж, далекі, справи в цього прибудди-їжака на бульварах Анкари? Та ще й пізньої ночі?

Мені спало на думку ведмежа з улюбленої казки, яку написала Анна Франк. Я згадував те ведмежа, яке втекло з дому, бо знудьгувалося і мріяло побачити світ, хоча добре знало, що сумуватиме за мамою; відтак заблукало й у густому лісі з людських ніг намагалось знайти дорогу. Ту казку я колись прочитав у пополудніх сутінках свого готельного номера в Римі — тоді стояла незвична тиша, у якій, окрім безугавного цілодобового дзюрчання водограю в освітленій порожнечі за вікном, було вряди-годи чути хіба що обідній храп когось з італійців. Ведмежатко оживало в мене перед очима — здавалося, воно блукає по центральному проспекту міста всього за двісті метрів від моєї кімнати. Чи потрібно було написати казку, аби звикнутися з думкою, що їжак блукає бульваром Анкари?

Але я не міг думати, що «у цього їжака були брати та сестри, і оскільки його мати більше дбала про них, то на нього в неї бракувало часу, отож їжак розсердився й нишком утік на вулицю». Я не мав ні братів, ні сестер, щоб...

Не міг я й зверзти щось на кшталт: «Батько відлупцював його, тому він дременує з дому». Таких дорослих їжаків батьки не лупцюють.

Я нічого не добрав би. Таким чином пішов додому, роздягнувся й ліг у ліжку. Потім, поставивши себе на місце їжака, почав говорити отак:

Моя мати була дуже мудра їжачиха. У дитинстві вона, як і кожна мама, завжди гукала мені навздогін: «Не тікай, не йди, повернися!» Але одразу добавляла: «Спочатку вирости, а тоді вже, як захочеш, набачишся світу». Отак я виріс. Усякчас повторюючи собі: настане день, і я побачу у світі все, що тільки можна та треба; мандруватиму із глуздом, але без страху та пересторог. Я виріс, проте, навіть не знайшовши часу на мандри, обзавівся сім'єю, огніздився за три земельних ділянки від батьків. Щоправда, моє переселення та новосілля не назвеш легким. Потрібно було підготувати для сім'ї

гніздо в гарному закутку цього місця, яке розхвалили сусіди; потрібно було, переносючи їжаченят, захищати їх і дбати, аби не залишалися голодні, а ще треба було здолати три асфальтовані та дві ґрунтові дороги, на яких нас раз по раз підстерігали коти, собаки та щурі. Ці нагальні проблеми постали переді мною під час переселення — тільки гвалт і тривога, який там світ; назвати отаке мандрями і язик не повернеться, утім...

Діти вирости, народилися нові, вирости й ті, народилося ще одне. Ну, думаю, не дам ради. Від моєї мами, яка вже геть осліпла, почастішали вістки — вона передавала їх через мандрівних їжаків. Аби відвідати матір, я на днях вирушив у дорогу. Знайшов батьківську хату; на місці колишнього наділу під забудову тепер ріс крихітний садочок біля величезного будинку. Рідня мешкала в тих самих оселях, одначе зажурено переповідала мені таке: «Через котів та собак, які збираються в садку, ми боїмося навіть носа висунути надвір». Я розповів, що на нашій території такої біди немає. Всі мені позаздрили. Потім помолилися за покійних сусідів, які порадили мені ту місцину — їх спіймали й убили, коли закладали підвалини цього будинку. Поки мама розповідала про загибель сусідів, із її згаслих очей капали сльози. «Краще б їх з'їли, було б легше, — говорила вона. — Нас, їжаків, завжди хочуть з'їсти, тому й убивають, роздирають на шматки. Ми до цього звикли. Але ті не з'їли. Задля чого тоді вбивати? Крім того, вбивали кирками. Роздерли на шматки й викинули на купу землі, яку вирили. Потім ту землю звідти прибрали...»

Вряди-годи батьки задумувалися, чи не піти зі мною, щоб урятуватися від цих жахів та хоча б решту своїх днів спокійно провести серед онуків. Проте мама відмовилася: «Нікуди вже я, сліпа, ще й на старості, не доберуся. Буде тобі одна заморока в дорозі». Я також не сидів біля них довше трьох днів. Треба було повертатися додому. Стало лячно. А що як і на нашій ділянці люди вирішать збудувати дім? У серце закралася тривога, і я вирушив у дорогу... Ішов та йшов...

Я знову став самим собою й заснув. Наступного дня згадав їжака. Хтозна, де він лежить розчавлений, — сказав сам собі. А втім, хто його знає: дивись, уже й добрався до свого кубла. У своїй оповідці, котру вів від імені їжака після того, як ліг у ліжку, я не розібрався як слід із

часом... Мені чомусь здалося, що той садок із ділянкою під забудову, звідки він виповз, радше відповідали місцю, де мало бути його гніздо. А раз так, то їжак не повертався додому тощо. Його мандрівка тільки починалася. Отож він ще не добрався до старої осліпшої матері. Крім того, їжак усе дитинство та юність мріяв побачити світу. Розповідати про його візит до гнізда старої матері, що за три земельних ділянки від нього, як про мандрівку... Це все так розхвилювало мене, що я намріяв, ніби він не вважає переселення мандрівкою. Але хіба цього разу з нього не стане подорожі до матері? Знову не трималося купи. Їжак вирушив у цю подорож із чіткою метою — вигадувати щось поза нею... Я мовчав нісенітницю. У кожному разі ми з тим їжаком більше не могли зустрітися. Казка залишалася незавершеною. Наполовину переконливу, наполовину сумнівну казку можна було зробити хіба що з прогулянки проспектом. Їжака я більше не зустріну, але бачив, як він вийшов на нічну прогулянку бульварами Анкари, от і вся моя користь із цього, — подумав я, вирішивши цим і обмежитися. Однак їжака я побачив ще раз.

Це сталося через чотири ночі потому. Ми сиділи вдома. Надворі вже трохи потепліло, і двері, які вели в садок, були ледь прочинені. Ми так накурили, що дим від цигарок витіснив би вугільний, якби той линув знадвору. Нас зібралось вісім осіб. Ми обговорювали книжки та статті, сперечалися. Аж раптом я звернув увагу, що італійська сім'я, яка мешкала по сусідству, щось розглядає на вулиці біля ліхтарного стовпа. Італійці нагиналися, придивлялися додолу, випрямлялися й розмовляли, знову нагиналися, знову придивлялися.

Я занепокоївся. Мій кіт гуляв надворі. Може, з ним щось скоїлося? Я вийшов у садок. Дві жінки, одна — літня, друга — молода, стояли трохи позаду й дивилися. Тим часом чоловік молодиці навіщось длубав довгим дрюком землю. Я не міг нічого розгледіти, оскільки кінець дрюка ховався за муром. Отже зачекав. «Годі!» — озвалася потім молода жінка. Літня кивнула головою. Чоловік, ніби закінчивши якусь важливу справу, узяв руки в боки. Вони досі дивилися додолу. Потім усі троє зненацька здригнулися. Щось викинулося на мур і завмерло. Я глянув разом із ними. То був їжак. Імовірно, їжак, якого я бачив тієї ночі. Я вирішив, що не буває історій, у яких за чотири ночі в одному й тому ж кварталі зустрінеш двох різних їжаків. Мою оповідку можна було написати, вирішивши тільки так... «Мамо, дайте вашу

хустину, — попросила молода жінка літньої. — Немає іншої ради, окрім як... Нам треба обмотати й зв'язати його». Чоловік штрикав їжака дрючком, щоб той і далі згортався в клубок та не втік; затим, і далі штрикаючи, перевернув на спину. Вони так могли легко вбити їжака. Як і цілком очевидно: щойно, власне, це й намагалися зробити. Навіщо їм його вбивати? «Облиште! — закричав я. — *Per favore!* Облиште тварину!» Напевне, мій голос прозвучав надто дивно. Жінки зиркнули на мене; чоловік, завагавшись, ще раз торкнув їжака дрючком. «Ну-бо, Рензо, зостав його, годі, годі!» — загукала молодиця; взяла літню жінку під руку, і вони обидві пішли, відвертаючи від мене очі. Чоловік знехотя подався за ними. «Хай йому грець! Такий суп могли зварити!» — буркнув він. Я аж оторопів. Про суп із їжака я навіть не додумався б. Тож вилаявся услід італійцям їхньою ж мовою. Але ті вже мене не почули. Чому й порадив. Їжак, що потрапив на міські вулиці, не вартий лихих слів. Звідки тим людям знати, що я з ним заприятелював?

Перевернутий на спину їжак, заледве відчувши, що небезпека минула, спочатку заборсався. Потім, угамувавшись, незбагненним чином скотився з муру додолу. Мабуть, він упав долілиць, бо, блискавично промайнувши під ліхтарем, побіг на протилежний бік тротуару. Зник з очей.

Ми трохи поговорили про їжака. Я розповів, як зустрів його тієї ночі. Відтак перейшли на інші теми.

То був їжак, про якого ще напишуть. Або ж після цього могли написати. Безсумнівно, він побачив світ; на його долю випало чимало пригод. Він заслуговував на ціле їжак-наме. [\[10\]](#)

Можливо, тому, що кінець їжаківих мандрів прийшовся на каструлю для супу, я не захотів тієї ночі ставити себе на його місце. Я вирішив, що їжак-наме так не пишеться та, не задумуючись над двома різними смислами цього умовиводу, заснув.

Через кілька днів я розповів про їжака в листі до Франсуа. Дитя Парижа, він, либонь, досі не побував і в Африці. Хоча я не знаю, чи є їжаки в Африці та чи вештаються вони саванами, але ще не чув і не бачив, щоб вони тинялися паризькими бульварами. «Напиши-но про це», — прийшла від нього відповідь.

Писати було й добре, і приємно: як їжак подався у світ; що розповів би, якби повернувся до рідного гнізда — я повинен був те все

розкрити.

Поміркувавши, я дійшов висновку. Їжак розповідь про таке:

Вирушивши в дорогу, я не втримався. Коли б іще мені випала така нагода? Окрім того, потім я збагнув: це і є смак мандрів. З одного боку — у тебе болить душа за покинутих, з другого — аж до спазм у животі відчуваєш їжаків, до яких треба повернутися. За цим усім відкривається дорога, простір, світ... Ти не марнуєш часу, цінуєш кожна мить, з другого ж боку, як-не-як, повертаєшся зі своїх подорожувань додому... Гаразд, я казав — нагода... Я вже знав, що більше не побачу батьків. Всі три доби, які провів у них, я не міг заснути від страху, не міг бодай на хвилину вилізти надвір, щоб подихати свіжим повітрям. Їхній двір був найнебезпечнішим місцем у світі. Одного дня, можливо, якийсь кіт чи пес, а можливо, ні; утім, неодмінно хтось із людей зауважить їх, спіймає та роздере на шматки. Або ж з'їсть, або викине з домівки на купу виритої землі. Навіть якщо цього не станеться, їхнє серце довго не витримає життя в такому страсі й швидко зупиниться. Я вже не застану їх живими, хай і вибрався б туди ще раз...

Отоді я вирішив не повертатися додому, поки трохи не помандрую. По суті, ще тієї ночі, коли вирушив у дорогу, цебто коли вибрався зі свого гнізда, я зразу вийшов на проспект попереду замість того, щоб прослизнути на ділянки під забудову, які позаду нас. Таким чином я вже подовжив свою подорож на півночі. Мені треба було дістатися житла матері до появи місяця, я ж зробив це з першими сонячними променями, хоча біль почав пронизувати мені не тільки очі, а й серце. Я й не здогадувався, які небезпеки чатують на мене поблизу маминого гнізда, але ж рідні любили мене та, виливаючи душу, ридали ридма. Дорогою мені попадалися й люди, і машини, які вмить з'являлися, умить щезали, лунав гуркіт, і світло так засліплювало очі, що паморочилася голова. Добряче наблукавшись цим проспектом, я врешті збагнув, що не туди потрапив, тож подався знову попід деревами, кущами та загорожами до матиного гнізда. Проте мені не хотілося повертатися тією ж дорогою, ще й тим самим проспектом. Я й налякався того великого проспекту і прагнув побачити інші місця. Але де ховається справжня небезпека, їжак ніколи не знає. З тобою анічогісінько не скоїться там, де оберігався, однак усе довкола місця, куди добираєшся заради

мами, аж кишить істотами, що шикуються в чергу, аби вбити їжака. Я мав пройтися й іншими вулицями, пізнати усіх своїх ворогів. Якби вони напали на мене та вбили, то ніколи до вас не повернувся б. Та й ви тепер гадали б, як зарадити скруті. Певна річ, я не з тих, що пруть напролом... Я мав стерегтися. А якби зустрівся віч-на-віч зі смертю, то оборонявся б і зійшовся в герці.

Нам, їжакам, дуже важко в цьому світі. Усім іншим, либонь, значно легше. Псів та котів нікому переслідувати! Хто на них нападе? Від кого їм утікати? Зрештою, звідки нам, їжакам, навіть про таке знати...

Що тут скажеш? В одній із казок, котрі мені розповідав дід, ішлося про таку річ, як «море». Це щось схоже на воду й починається там, де закінчується суша. На краю світу. Дід і сам не бачив того «моря»; він також чув про нього з казок від свого діда, а той — від свого. Гаразд, а чи ж я, зайшовши на край світу, бачив те море? Це, звісно, божевілля. Звідки мені побачити те, чого ніхто не бачив. Та і якби воно там було, ми досі почули б про нього від мандрівників. Таки безумство або ж надія... Звісно, мені не траплялося такого. Відмовився навіть від самої гадки побачити. Я також розповідав про «море» внукам, кажучи, що почув про нього від свого діда. Можливо, хтось із них чи з їхніх онуків колись добереться туди. Хтозна...

Хоч що, це вже буду не я. Отож, як розповідав: машини вмить появлялися, умить щезали... Я збагнув, що потрібно бути обережним і не наближатися до них. Супроти них я анічого не вдіяв би. Так що пішов вулицями, де їздило якнайменше машин. Під одним із мурів мене загнали в куток троє людей. Та я ж колючий, як і всі їжаки. Тож скрутився в клубок і наїжачився. Хоч які велетні були ті люди, а таки не справилися зі мною через голки. Вони перевертали мене дрюком на спину, я втікав, вони знову робили те саме. У них такі дрібні ротики, ще й так високо розташовані. Я не міг збагнути, як вони мене збираються з'їсти. Відтак згадалося, що розповідала мама. Вони роздерли б мене на шматки й викинули? Окрім того, їх було троє. Чим я міг наситити трьох здорованів? «Або ж вони повсідаються їсти та пересваряться між собою, тоді дам драла, — міркував я. — Або ж мені не жити. На цьому все скінчиться...» Проте людці невгамовно штрикали мене. Більше вони

нічого не робили. Я вже почав міркувати: може, їм нащось потрібні мої голки. І геть розгубився. Потім почувлися крики. Мої кривдники відразу зникли. Переді мною стояв якийсь чоловік; було зрозуміло, що кричав він. Лиходії вочевидь злякалися його, раз утекли. «Усе, кінець, — вирішив я. — Цей мене з'їсть». Я очікував, що ті хоча б пересваряться, аж тут вигулькнув інший. Окрім того, цей занадто близько нахилився до мене ротом. Ті ж лише перевернули мене на спину. Я почав дригатися. Якби я вдавав із себе мертвого, може, він не захотів би мене їсти? Та звідки мені знати: люди їдять нас мертвими чи живими? А ще він міг бути з тих, котрі просто вбивають... Оскільки від нього ці люди втекли, то це мав бути дуже могутній чоловік. Я чекав. Душа опинилася аж у п'ятах. Той і не поворухнувся. Певна річ, він збирався раптово кинутися на мене, тож готувався розбігтися. Переляканий ущент, я смикнувся вбік, перевернувся та втік. Згодом зупинився й подумав. Якщо цей чоловік одразу не напав на мене, то не тому, що не міг з'їсти. Отже, йому не смакували їжаки. Оскільки ж не споживав їх сам, то не хотів, щоб поласували мною й інші. Це достоту, як я сам не їм черв'яків і не даю їсти вам...

Потім я ще чимало мандрував, але людей, бігме, уникав. Не всі вони вбивають їжаків, це очевидно. Серед них є й ті, що просто не люблять нас. Скажу, що не всі люди вороги їжакам. Але як розпізнати: хто чим дише?

Я маю голки, моя природа така. Тільки-но хтось наблизиться — скручуюся в клубок. Хай це буде пес, хай — кіт, хай — людина... Натомість людей за одним разом не можу пізнати. Кігтів вони не показують, можливо, їх і немає. За решту істот — набагато незграбніші. Проте від цього не легше: я нітрохи не знаю, чого від них очікувати, та спантеличуюся перед ними. Їхня сила, а то й голки криються в інших місцях, проте не знаю, де саме... Можу тільки сказати, що, забачивши людину, скручуюся у клубок і настовбурчую колючки — це єдине, що знаю, достеменно знаю. Ми, їжаки — такі. Такими народжуємося, такими помираємо. Чим довше живемо, тим краще, либонь, навчаємося вчасно випинати голки. Ви, певне, не забули: серед нас донедавна жив сусід, який повторював: потрібно почекати перед тим, як наїжачуватися; виставити голки, не збагнувши, хто йде: чи друг, чи ворог — старомодно, і це потрібно

визнати. Я тоді також почав йому вірити. Дивно те, що вірю й досі. На початку минулої зими скривавлений небіжчик звисав поміж зубів того хижого звіра, але, як на мене, це ще не доказ, що він помилявся. Можливо, він загаявся і пізно вистромив голки, добре не розрахував часу; до того ж, як ви всі, власне, знаєте, хижак був не схожий на жодну з відомих нам істот; імовірно, він пригнався звідкілясь здалека, адже ми більше не бачили ні його, ні схожих на нього... Той хижак — я вам розповідав — мабуть, хитріший або ж кровожерливіший за всіх ворогів, яких ми знаємо. Ми, їжацтво, повинні бути напоготові, але мусимо прислухатися й до слів цього сусіда: пора вже відмовитися від думки, що у світі — самі тільки супостати. Ми не відаємо, чи маємо друзів. А чому? Бо навіть цим не цікавилися. Заледве хтось наблизиться до нас... По суті, я це сказав... Наразі я нездатний відповісти на це важливе запитання. Але знаю одне: пора долати наш страх. Та щоб подолати його, нам треба мандрувати, стикатися зі справжніми небезпеками й шукати шлях до порятунку від них. Вирушаючи в дорогу, я гадав, що перетинатимуся тільки з ворогами, але натрапив і на друзів. Чи завжди ми маємо час, щоб розпізнати друга? Я й сам певен: немає в нас стільки часу. Але якось я йшов вулицею разом із псом. Той спочатку підбіг, обнюхав мене, поколов носа моїми голками. Став. Я висунув голову, глянув. Він не напав. Я почимчикував, він — також. Потім він забігав наперед і чекав мене. Згодом я так само вчинив із котом. Ми пройшли разом пів вулиці. Скажу, що ніяких нападів не було. Вирушивши в дорогу, щоб кинути виклик ворогам, я дізнався, що на ній можна зустріти й друзів. Головне — розрахувати час...

Мені вже добряче набридла ця їжакова балаканина. Він щось патякав, навіть щось цікаве... Проте виявився таким язикатим їжачиськом... Я аж розгубився. Якщо сама думка про те, що набрався життєвого досвіду, робить їжака таким базікою... Мені навіть перехотілося мріяти далі. Я на тривалий час викинув його з голови. Щоправда, згодом поставився до цієї балакучості більш поблажливо. Їжак тільки-но повернувся додому. На його долю випало чимало пригод — він схвильований; живучи тихим життям, несподівано одержав купу вражень. Чи знайшов він ще щось в осаді своїх почуттів після того, як це хвилювання вляглося? Чи були в нього й інші думки?

Я знову прислухався до мого їжака. Він трохи постарів; кінчики голок посивіли. Зібравши довкола себе онуків, мій їжак щось розповідав їм. Я прислухався:

Побачив я багато різних місць, — розповідав він. — Попоїв найрізноманітніших комах, нанюхався найрізноманітніших запахів. Подекуди земля під ногами була м'яка, подекуди — тверда; ви скажете: це й так усі знають. Я й не вважаю, що відкрив вам новину. Одначе сам це пережив. Та хочу, щоб і ви пережили... Я подумав, що на цьому пора завершувати мандри, і вирішив найкоротшими стежками повертатися додому. Прийшов сюди. Ваша мати, твій батько, та й твій старший брат були ще геть малі... На той час я вже пізнав страх. І дійшов до того стану, коли навряд чи знайдеш, чого боятися. Відтоді став відчувати в душі певне безстрашся. Після того я більше не мандрував. Та й не помандрую. Чекатиму смерті, тиняючись по цій земельній ділянці та довкола неї. Якщо хтось захоче знайти мене, чи друг, чи ворог, хай приходить, хай шукає на цій землі, на цій ділянці. Тут моя батьківщина, тут ми зійдемося в герці, тут потиснемо руки. Тут я не такий самотній, тут усе знаю краще, ніж де, у кожному разі...

Либонь, про таке говорив їжак.
1968–1969

*Гоббсу начебто належав вислів: «Єдиною пристрастю мого життя був страх...»
Цікаво, якщо тільки в цитаті або перекладі немає помилки.*

Додаток до четвертої казки

Похвала крабові

Для Джюнейта Тюреля

(Я міг би написати так:

Друг, мабуть, зрозумів, що мою увагу привернула фігурка краба на триніжку.

— Я розповідав тобі історію про цього героїчного краба? — запитав він. Коли ж я відповів, що досі ми ще ніколи не розмовляли на тему крабів та їхнього героїзму, він підняв того за спину. Скульптурка з чорного металу насправді виявилася майстерною скринькою; на її дні лежала нижня частина клішні якогось краба...

Мій друг зачинив скриньку й почав розказувати...

Але так, дивися, вийде щось інше. Хоча відтоді, як цей стиль письма можна було назвати ходовим товаром, минула сотня років, навіть нині чимало читачів гадають, що це єдина можлива форма всякої оповіді. Я міг би їх потішити, та хіба в старі міхи вливають молоде вино? Тож міг написати й так:

Джюнейт рвонув віко з залізної скриньки у формі краба. Тими днями будинки цілого міста були обвішані транспарантами з гаслами Тижня боротьби з раком, їх-таки понатягали й над вулицями; гасла з обох боків облямовано малюнками величезних крабів... Гасла, які давно втратили призначення гасел, бо постійно повторювалися й не оновлялися... Невже так дорого коштує підібрати нові слова?

Хіба повторення не обезсилює слово? Ми можемо поставити це питання й навпаки: хіба повторення не зміцнює слово? Обговорімо це, раз зібралися. Нове завжди здається правильним, що також правильно, оскільки сприймається видатними умами свого часу як реальність,

котра майже не потребує полемік. Що робить нове новим? Обговорімо й це...

Це сталося тридцять п'ять років тому. Учитель розповідав мені, що таке ракова хвороба. «Вона, ніби краб, — говорив він, — поволі згризає людині шлунок, легені». За тих літ я ще не знав, в яку оману може завести уява. Окрім того, обожнював ласувати крабами; морським берегом завжди повзали крабенята — я ловив їх, забуваючи про вудку; то давав утекти, а то, поклавши на дерев'яний причал, щиглем повертав у воду після того, як нагрімають дорослі: «Ти що робиш! Ану викинь назад у море!...»

Я міг написати й так. Вийшла б доволі звична оповідь з новою етикеткою — тоді чимало читачів незадоволено крутили б носом. Учора до мене навідався мій колишній студент. Я наснився йому вночі. Начебто тримав у руці книжку в обкладинці кавового кольору. То була одна з моїх книжок, перекладена французькою. Йому запам'яталася її назва: «*Pauvre Mort*»... Що скажеш? Тепер потрібно написати таку книжку? Зник труп одного краба... Завдяки прозорим стінам пластикового акваріуму, що стояв на рибному прилавку, було добре видно, як скаламутилася в ньому вода. Краб чинив спротив, але цілком очевидно — помирав від болю. Каламутив воду саме він. Без упину плямкав ротом. Незграбний та важкий, він лежав посеред води, мов камінь. «Гей ви! Киньте-но щось йому!» — насварився я на парубків. «Як не крути, він здохне, — відповіли ті. — А як кинемо, стане неїстівний». Я напосівся на них. Хлопці якраз чистили ставриду, тож кинули крабові дві пари зябер. Переді мною неначе запрацювала якась страхітлива дрібна машина. Заледве схопивши зябра, вона притьмом знищила їх. Третю пару — краб не з'їв. Його опудало висить у мене перед вікном з тих пір. Нині я знову подивився на нього. Краб та смерть так бездоганно зчепилися; яка причина?)

* * *

Сонце — у сузір'ї Рака.

(Щебто в твоїх руках. Або ж у тебе вдома. Та й личить же воно тобі.)

Сонце — у сузір'ї Рака. Краб під каменем. Попід, попід, попід скелею. А Джюнейт на скелі. От і все.

(Заголовок «Похвала крабові» насправді потрібно було помістити тут. Хоча він уже став звичним; я ж помістив його на початок. — Це, щоб припасувати до «Похвали безстрашному їжакові» — Джюнейт розповів мені про цю реальну подію зі свого життя два роки тому. У січні місяці. Сонце якраз перебувало в оселі Козерога, у моїх руках.)

Сонце — у сузір'ї Рака, краб — під каменем.

Мова про краба, з Кекова. У водах арабської гавані він привернув увагу пірнальника своїми велетенськими розмірами; той спритно виніс його на поверхню й поклав на гладку скелею. Величезна збрижена штуkenція синьо-зеленого кольору. Всі зібралися довкола неї, розглядають; ті, хто сміливіші, беруть до рук. Джюнейт — один із них. Він узяв краба за те місце, де найзручніше брати (*його можна б назвати попереком*); підніс до очей. Але крабові чомусь — можливо, і з якоїсь цілком зрозумілої причини — не до вподоби, що його отак підняли й розглядають. Він чеберяє клешнями, намагається роздряпати Джюнейтові зап'ясток, поранити до крові (*чи можна собі уявити те, що ми називаємо раковою хворобою, окремо від крові?*). Борсатися, далєбі, марно. Якщо краба вже отак ухопили, то просто неможливо взяти себе самого в клешні та врятуватися. Утім, краб силкується добитися неможливого не тільки клешнями, а й задніми ніжками — то витягуючи їх, то безладно розмахуючи ними врізнобіч, він намагається змусити свого кривдника відпустити його. Водночас видає пронизливі розлючені звуки.

Джюнейт — не з тих людей, які підігріватимуть цю лють та втішатимуться, що поставили себе на місце Бога; він миттю викидає краба в море й лягає на гладеньку скелею смагнути на сонці.

Він лежить долілиць. Сонце — у сузір'ї Рака. Краб у кожному разі під каменем. Під ним. Джюнейт під тягарем сонця от-от задрімає.

Зненацька десь поблизу лунають недавні розлучені звуки (*у кожному разі в них насамперед чується відвага*). Джюнейт розплющує очі, обертає голову в бік звуків і зустрічається поглядом з крабом, який розмістився за піваршина від нього. Вони, на правду, дивляться один

одному у вічі (якщо кажуть: зазирнути у вічі смерті, то чому не можна зазирнути у вічі крабові?). Вони бачать один одного напрочуд добре. Обмінюються поглядами. Звуки від краба линуть пронизливі, розлючені; Джюнейт здогадується, що краб виліз із моря та видряпався на скелю, аби напасти на нього. Він так стоїть, ніби готується розігнатися (чи це одчайдушність, чи витребеньки? Божевільне прагнення пробудити в того, хто перед тобою, неприязнь та лихе ставлення? Щоб після цього нити й верещати?); уганяє свою лють в задні ніжки та клешні. Безперечно, він кинеється, нападе.

Джюнейт спирається руками об скелю, підводиться. Краб уже — там, де щойно лежала його голова. Вони завмерли та дивляться один на одного; перший — з вершини свого високого зросту (де око, там і вершина); другий — зі скелястого простору; не вищий, ніж палець. Краб знову кидається вперед (там у нього Джюнейт — відступу не існуватиме. Джюнейт відтепер — єдиний напрямок для нього в цілому світі).

На думку Джюнейта, це взаємна розмова, щоб звести квити.

Перед крабом стоїть ворог. (Ворог, якого обрав, чи обрав, бо ворог?) Його потрібно знищити. Людина навпроти краба відтепер також не найвища істота (вочевидь, ні); вона погодилася бути йому ворогом.

(Кажуть, ті, хто народилися під твоїм знаком, хочуть, аби їх хтось оберігав, піклувався про них і тішив лестощами... — Найпаче лестощами... — Після цього Раки готуються до нападу; на того, хто їх оберігав, піклувався про них і тішив лестощами; вони самі створюють нагоду для нападу, якщо потрібно, вигадуючи привід...)

Джюнейт спробує битися на рівних. (Себто оголений, як тварина.) Інакше те, що робить краб, можна, далебі, розцінювати як спробу самовбивства, або ж — це синоніми — спонуку до його вбивства.

Як розповідав Джюнейт, краб ніби страшенно образився й розсердився саме на якийсь із його вчинків, а не решти товариства.

Отож заплямовану крабову честь може омити тільки кров їхнього поединку, що має закінчитися смертю когось із них. Височина ворога — неважлива. Котрийсь із двох повинен загинути.

(Кажуть також, що один із прийомів Раків — це набридати та дратувати, сподіваючись, що їхні примхи безперестанку терпітимуть. Чого вони в такий спосіб досягають?)

Краба зіштовхують палицею в море; всі, хто зібрався навколо Джюнейта, гуртом домагаються, щоб істота відмовилася від свого божевільного заміру. Моторист, власне, той хлопець, який, пірнаючи, дістав краба з моря, уважає, що тут виручить тільки палиця, яку приніс нагору. *(Я тебе створив, я й уб'ю. Кожен гадає, що це одне з його найосновніших прав. Чи так легко спростувати це судження?)* Однак моторист зіткнувся з перешкодою.

Краб знову та знову видряпується на те місце, звідки його спихають. *(Мабуть, моторист осканенів. Інакше хіба це людському так думати?)*; з-поміж усіх він знову та знову обирає саме Джюнейта, показує, як гарячкує, несамовито хоче напасти й готується до бою. *(Чи це намагання приховати власну невпевненість?)*

(Ти таки набрид... Кажуть, Раки розчаровують не помислами, а поведінкою, віддаляють людей від себе та охолоджують їхні почуття. Вони стараються якнайефектніше приховати власну невпевненість. Хоча чому їм не почуватися б упевненими? Хай там як, а зовні — але зовні, тільки зовні... Урешті-решт, нащось їм таки потрібен міцний панцир — не видно жодних причин, які стояли б цьому на заваді.)

З погляду людей, ця справа поступово набирає кровожерливих обрисів.

Краб укотре вирізняє Джюнейта з-поміж решти, та щойно він кидається на нього, йому на спину опускається палиця моториста. На ній тепер видно гострі цурпалки, вона тріщить на спині у краба. Та мінлива синьо-зелена спина вже не така, як була. Джюнейт картає себе, що вчасно не закричав, не встиг запобігти діям моториста. На його обличчі, навіть по всьому тілу застигли ознаки каяття.

Тепер краб у воді. У заглибині під скелею, у заломлених сонячних променях. Дрібні хвилі вряди-годи огортають вибоїну й відкочуються назад. Краб постійно залишається під водою. Однак вода навколо нього то густішає й піниться, то стає рідшою й прозорішою — людям

угорі це здається зоровою оманною. (*Хто тепер запитає у краба?*) Утім ці дрібні хвилі посилають вістки світові, що розпростерся поза крабом. Вони звіщають про смертожиття. Поширюють довкола запах смерті, повідомляють живих, що їх чекає їхня доля; виманюють з-під каменів сотні морських сколопендр.

Ті збираються довкола краба, накидаються на нього по двоє, по троє. Краб останніми зусиллями, із рештками гідності, кволими рухами намагається відігнати їх; він і не відає, що дедалі невпинніше розповсюджує запах конаючої плоті, яка так приваблює їх.

(Убити себе власноруч — себе вбивають й руками іншого... Колись я часто нагадував тобі про той фільм; «Бланш» Валер'яна Боровчика стане гарним прикладом на ці мої слова — раз така мова, то я гадаю: цей учинок не потрібно скоювати потайки та криючись, аби набити йому ціну, прикрашаючи своє нещастя або ж божевілля й відчай. Для тієї справи потрібно знайти хоч якийсь мотив

(Мені згадується Дріє Ля Рошель^[11]), братися за неї тільки так. (Згадаймо персонажа «Бісів» Кирилова; а заодно й настільки реального — себто такого, який жив серед людей, перебував у них на очах й торкався до них — письменника, митця, інтелігента). Нермі Уйгур якось говорив: «Піти шляхом самогубства — означає зробити себе заручником якоїсь замкненої системи»; ми розмовляли... «Натомість жити — це завжди залишатися відкритим до системи чи систем, зберігати готовність до змін...» Не знаю: хіба людина не може відмовитися від відкритої системи разом із життям? Переступити по той бік каяття, відкритості та свободи? Хіба ця границя, яка знищує свободу, не долається з дією?) Краб (не показав мотиву. Можливо, тому, що він не людина. «Зневажену честь», за висловом Джюнейта, чи «агресивність», якщо глянути неупередженим зором, не можна вважати мотивом... Нам важко зрозуміти навіть людей) корчиться від болю, згряя сколопендр, схожа на велетенське розпорошене серце, що б'ється, тепер роздирає його на шматки. Власне, так це бачимо ми. Зрештою, краб, напевне, буде розтерзаний.

Джюнейта не лякає, що також може перетворитися на здобич для сколопендр.

Він зривається з місця; мерщій вихопивши краба з води, роздирає його сам, розчавлює, топче голими п'ятами.

Роздирає, розчавлює, викидає у воду. Джюнейт. І його краб. Сколопендри знову наїдяться, проте їхні війни або розваги закінчено. Щонайбільше вони тепер гризтимуться між собою за ласий шматок.

Клішню Джюнейт залишає собі на згадку.

* * *

Отаке оповідання про клішню на дні чорної металевої скриньки у формі краба.

1973/1975

5

Фільм замінили. Після кінотеатру я вирішив пройтися до цукерні та поласувати морозивом. Як тільки там з'явився й він, я повернувся в готель і ліг.

Наступного ранку я оглянув решту місць, вартих уваги, легенько перекусив у невеличкому ресторанчику та подався в сад у що розкинувся позаду старого палацу — відвідати його рекомендували в путівниках. Як у них і розповідалося, тут було три джерела, дугоподібні алеї та велика водойма з фонтаном. Потім я трохи посидів під деревом, почитав книжку. Мимохіть заснув.

Той приглядався до мене з-за дерева. Воно росло навпроти. Начебто дуб. Проте я не міг достеменно визначити, бо дивився на стовбур, а листя росло надто високо, або ж не міг спросоння розплющити очей.

Він не всміхався, він відверто реготав, вийшовши з-за дерева та простуючи до мене. Зелені очі палахкотіли. З кутика вуст звисав пожовклий колосок. Підійшовши, він увіткнув колоска мені у волосся та присів навпочіпки. Вряди-годи він скубав рукою бадилину, яку жував. Зелена сорочка — розстебнута. Серед чорного волосся на кінці ланцюжка звисала роз'їдена срібна фігурка хорта

або ж козулі

або якоїсь іншої тварини, яка сиділа, підібгавши

довгі ноги.

Здогадавшись, що я дивлюся на нього, він знову зареготав. Відтак почав вибирати зі штанів колючки реп'яхів.

— Тут навіть у водоймах видно невпинну течію, що я найдужче люблю в цьому саду, — озвався він.

Вітру тут не було. Наче не шелестіло й листя, і трава. Все буцімто зеленіло. Жовтий колір ще не добрався до цього саду.

Він ніби цитував напам'ять фразу з путівника, що його я читав перед тим, як прийти сюди:

«У середині вісімнадцятого сторіччя майдану перед старим палацом почали надавати нинішньої форми, тоді ж у саду позаду палацу було створене поле для гри „переселення“».

«Зважаючи, що відповідно до одного із правил гри — обов'язкова присутність володаря перед ворітьми палацу в ролі судді, — то до його тильної стіни прибудували спеціальний балкон, де той мав сидіти...»

Цих слів у путівнику не було. Можливо, я читав їх, але забув. Тільки його голос залишався тим самим голосом, яким він вечір тому в кав'ярні розповідав мені

почав розповідати

про гру. Холодним, так ніби читав із книжки.

Але те, що він казав цього разу, я раніше не чув.

— Гра й досі грається. Не перед двохсотрічним палацом, однак навпроти нього. Цього поля ви ще не бачили. Хоча ви й не приєднаєтеся до гри, але що якби побачили

Я ніби й не пам'ятав, як гнівався на нього та уникав з учорашнього вечора. Я слухав його й усміхався. Єдине, на що спромігся — це не бовкнути: «Я приєднаюся до гри».

Отож підвівся та пішов, навіть не озираючись. Прямо до того місця, де, як на мене, і мало бути поле для гри. Трохи пройшовшись, я раптом опинився на величезній галявині. Поле було меншим, ніж я уявляв. Заокруглені ігрові клітини — завдовжки всього-на-всього в широкий крок. У напрямку до центру вони зменшувалися. Я пройшовся далі й зупинився на чорній мармуровій клітині посеред другого ряду. На місці пішака. Коли ж підвів голову, той стояв навпроти, у півколі на самому краю, на місці ферзя.

— Ви зятято опиралися, але таки потрапили в гру.

*Я вп'явся у нього очима. Більше ми не всміхалися.
Потім я повернувся та знову ліг під деревом.
Коли прокинувся, довкола сутеніло.*

Казка п'ята

Сонцезар дощовитого міста

Асли, на шостому році життя

Худий та миршавий, охлялий чоловік стояв у вікні. Вікно зачинене; шибу розписала вода. Чоловікове обличчя — задумливе-задумливе. Задерши догори голову, він дивився на небо. Хоча навряд чи там щось розгледів би.

Там — анічогісінько. Адже цей край щодня, щоночі, щоранку, щовечора заливають дощі. Не вщухають ні на мить, і не періщать, і не мжичать, не знають упину — мов довгі ниті, падають дощі. То що побачиш, що розгледиш у ні на йоту незмінному темно-сірому небі?

Завдяки дощам асфальт на проспектах і бруківка на вулицях аж блистіли, стіни будинків завжди стояли чистенькі, але дедалі темнішали, із віконних рам та кутків опускалися додолю накреслені кіптявою вуса, та черепиця на дахах вилискувала, ніби полірована. Садки стояли зелені, але самі не свої — дощі та дим із коминів осідали прямо на цю зелень.

Мешканці цього міста від народження до самої смерті знали лише один-єдиний колір і моря, і неба. Тільки від мандрівців, котрі побачили світу, вони дізнавалися, що небо може бути синім — хай воно світле, хай темне, а таки синє — і море в гармонії з ним може набирати всіх уявних відтінків, від темно-синього до світло-зеленого, навіть бути червоним, жовтим та бузковим. Тим паче, як вони розповідали, в інших краях над небосхилом цілими днями яскраво світить якесь жовте — жовтаве, біле, червонувате — сонце. А ночами на небі сяє місяць і міради різних зір. Люди ж, які не вибиралися з цього міста, ніколи не бачили ні сонця, ні місяця, ні зір... Щоправда, вони вчили в

школі, що сонце дає світло впродовж дня. Одначе їхні дні були такі ж сірі, як і небо, як і море, чи правильніше: темно-сірі, свинцеві.

У цьому місті люди бачили колір тільки на морських човнах, кораблях і баржах. Їх випускали в море, розфарбованими у жовтий, червоний, зелений, синій, фіалковий та всі уявні й мислимі кольори.

Через невпинні дощі надворі ніколи не бігали пси з котами, не кудкудакали кури. Може, ті ніколи не гуляли, щоб не замочити пір'я, не змокнути до пуху? Звісно, жили тут і дурні кури та коти із псами. Ті виходили, мокли, а потім нездужали, і їх лікували. Жили й гуси; тим подобалося швендяти під дощем. Збившись до купи по десятеро, двадцятаро, вони сновигали, зачіпаючи одне одного крилами, схожі на лапату хмару, що опустилася з неба додолу. Їхні довжелезні шії погойдувалися над цією хмарою, ніби тополі; дзьоби відкривалися та закривалися, неначе існували окремо від тих ший. Однак гусячі зграї люди бачили зрідка; натомість похнюплених котів і собак попід стінами та карнизми — дуже часто...

Оскільки в цьому місті кожен виходив на вулицю з парасолею й ніколи її не згортав, центральними проспектами між землею та небом немов було напнуте хвилясте укривало. Воно смикалося, тяглося й розтягувалося тільки перед дверима автобусів, трамваїв, будинків, крамниць та підприємств, ніби стиснуте поміж двох уст, двох підборідь чи двох циліндрів...

З цієї-таки причини в кожному домі на мокрі парасольки та капці відводилася сушарня з жолобком, по якому стікала вода.

Найважливіше ж те, що з цієї-таки причини люди, просинаючись уранці, не бігли, як мешканці інших міст, до вікна, щоб підняти жалюзі та поглянути на небо, схвильовано чи понуро запитати: «Цікаво, яка сьогодні погода?» Так само їм і на гадку не спадало, що по промінчику, який прослизає крізь штори або падає з вікна на стіну, а іноді й по скрипу автомобільних шин можна визначити: чи надворі йде дощ або сніг, чи там сухо та сонячно. Мешканці цього міста, знаючи, що погода буде тільки дощовита, не придивлялися до світла, не прислухалися до звуків. З дня народження й понині жоден з них не змінився, та...

Люди цього міста не покладали надій на погоду, не мали щодо неї й розчарувань; вони й не здогадувалися, що таке: вийшовши з театру, кіно, кав'ярні чи концертного залу, потрапити під густу зливу, перечекати її під карнизом, забувши вдома парасольку, або хутенько

бігти туди, куди зібралися; як і не могли подумати, щоб у неділю за гарної погоди вибратися до моря, на природу чи на футбол. Вони такого й не сподівалися, та...

Отож мешканці цього міста не боялися потрапити під дощ, ніколи не чекали, коли розпогодиться, і хіба що одна людина серед них була несхожа на решту. Отой чоловік, що дивився з вікна на небо, той чоловік... У того чоловіка не було жодної близької йому душі. Він працював в одному з висотних будинків, що в діловому кварталі міста; туди ходив, звідти приходив, нікого не запрошував у гості. Адже знав, що ніхто й не прийде. Сам він також не занадився до приятелів і знайомих, ті й не звали. Отакий тихий чоловік. Досі нікому не причинив лиха, нічим не образив. Була в нього тільки одна вада. Через неї, тільки через неї він не давав спокою і знайомим, і приятелям.

Чоловік ніколи не вибирався з цього міста, не бачив інших небокраїв, однак чув людей, які розповідали про сонце, і читав про нього. Він мовчав, мовчав, аж раптом міг заговорити: «Завтра вранці...»; «Ну й ну...» — казали всі та миттю від нього розбігалися. Оскільки вже знали: про що йтиме мова далі. Тому здебільшого чоловікові й не вдавалося договорити почате.

«Завтра вранці ви, наприклад, побачите в небі сонце — то що зробите?» — ось і все, що він мав сказати. Якби від нього не втікали...

Він же правив своє. Якщо раптом з'явиться сонце, покаже себе... Хоча відповідь усі й так знали. З'явиться сонце — припиниться дощ, розступляться хмари; небо, до якого вони звикли з народження, зміниться — доведеться згортати парасольки й не користуватися сушарнями, та щонайгірше — разом із надією в їхньому серці зведе голову розчарування. Бруківка, стіни та черепиця висохнуть і перестануть блищати, а дим замість того, щоб осідати на дерева, понесеться вгору. Хіба можливо це все?

Якби та дратівлива ідея не була для чоловіка нав'язливою, то друзі й знайомі ставилися б до нього поблажливіше; натомість те «завтра вранці», яке він промовлятиме й зараз, і потім, псувало їм настрій.

Чоловік повертався додому, мився, чистив зуби та лягав у ліжку; курив цигарки, читав книжку. Потім засинав.

Але щойно отой рутинний свинцевий або ж темно-сірий колір, наповнюючи кімнату бляклим світлом, сповіщав його про те, що настав ранок...

Він не міг стриматися; добре знаючи, що втрачає глузд, зривався з ліжка, біг до вікна й дивився на небо крізь розписану водою шибу.

Якби хтось побачив знадвору його задумливе обличчя, то не углядів би на ньому й тіні цікавості та навіть — надії; тільки чоловікові очі здавалися живими. Він дивиться на небо. Може, сьогодні з'явилось сонце чи таки з'явиться. Як не з'явиться нині, то, може, — завтра або через день? Однак, підійшовши до вікна, чоловік достеменно знає таке: сонця не буде й нині...

Хоча як цьому чоловікові ще в ліжку, поки нітрохи не змінювалося світло, спадало на гадку, що він побачить у вікні сонце? Ми говорили й раніше. У цієї бідолашної людини стільки дивацтв і химер... Вона плакає надію в серці дещо безглуздо, навіть не випускаючи її на світ...

1968

6

Зайшовши до ресторану внизу готелю, я застав його за тим самим столиком, що й першого вечора, тільки-но прибув у місто. Я також попрямував до свого тодішнього місця. Отож він знову сидів спиною до мене.

Але того вечора я раптом побачив у досі непримітне дзеркало, як він зиркає у мій бік. То було вузьке довге дзеркало й висіло біля нього. Він наче гнівався на мене. Його обличчя зробилося суворе, мов закам'яніло. Я потупив зір. Коли підвівся, він і далі сидів. Ні наступного дня, ні післязавтра, хай там як, ми не зустрілися.

Насправді я заздалегідь спланував свій візит у місто так, аби побачити цю гру, що гралася раз на десять років. Потім здибався з незнайомцем, який замакітрив мені голову її минулим; проте, звісно, я не відмовився б подивитися на неї лише тому, що цей чоловік надокучив мені. Цілих два дні туристи з'їжджалися до міста, появляючись, мов із-під землі. Вільних кімнат, мабуть, не залишилося не тільки в готелях, а й — у господах, де зустрічали гостей. Вулицями не можна було пройти. Усі розмовляли про гру. Переповідали найрізноманітніші, найнеймовірніші історії про її минуле та символи — щоб почути їх, варто було прислухатися до людей будь-де: хоч у ресторані, кав'ярні та на вулиці, хоч у вбиральні.

А втім, у морі цих слів та балачок, які пропливали повз вуха, мов хвилі, до мене не донеслося анічогісінько з того, про що розповідав він. Його історії неначе були почерпнуті з якихось невідомих джерел. Або ж вигадані.

Отож я не мав би дивуватися, що його ніде не видно. Такий знавець

«вигадник» сюди пасує також

певна річ, не приєднався б до цього юرمىська всезнайок, яке хоч і відає все, проте, як не крути, одне й те саме.

Навіть я, трохи співчутливо, трохи зверхньо поспостерігавши за цими зграями туристів...

Ще раніше звернувся за порадою до готельного персоналу; мені відповіли, що для перегляду гри не потрібно ніяких квитків. Довкола грального поля вибудувані глядацькі ряди у формі сходинок,

мабуть, ці сходинки важливіші за решту пам'яток міста, за саму гру,

за кругле татли з рахат-лукуму та халви

вони так майстерно розташовані, що спокійно вміщують чотири тисячі осіб; глядачі самі обирають місцея.

Як на мене, то кількість прибулих, охочих побачити гру, вже сягала десяти тисяч, а можливо, так вводили в оману малі чи, точніше, тісні розміри міста.

«Достатньо прийти за годину до початку гри, — радив мені портъє. — Ви не тільки не залишитеся без місця, а ще й виберете собі якнайкраще. Крім того, заїжджі чужоземці

(хоча він і знав, що я також чужоземець, однак прирівнював до тутешніх мешканців, либонь, тому, що я розмовляв його мовою)

дечого не знають. Вони приходять та тиснуться в перших рядах. Натомість на рівні судді гри

як вам відомо, суддею здавна виступав володар, та ось уже ціле сторіччя це обов'язок мера. У зв'язку з цим кожен новообраний мер тижнями, а то й місяцями, вивчає від попередника все, що потрібно знати для гри. Кажуть, це ніби мистецька таємниця, що передається від батька до сина. Не знаю: хто хоче, той вірить цьому, але вам не за новину: люди обожнюють теревені про отакі таємниці; як на мене, то вони базікають про це, аби полоскотати собі нерви. На чому я зупинився, га?

на рівні судді гри, себто мера, розташовані найкращі місця — у самому задньому, у найвищому другому ряді. Там і сідайте».

Гра мала відбутися завтра. Йти вже було нікуди. Я взяв свою книжку та цілісний день провів у кав'ярні за столиком на горі, звідки видно майдан перед давнім палацом — там ми сиділи того ж вечора, коли вперше розмовляв із ним. Він не появився. Я дочитав газету, журнал та дві книжки. Сходив спочатку повечеряв, потім — у кінотеатр і вирішив раніше вкластися спати, щоб зняти втому від сидіння упродовж дня. Заледве переступивши поріг готелю, я всміхнувся до чергового порт'є та привітався; той же вперше відповів серйозно, зупинив мене й у край шанобливо простягнув якогось конверта.

— Вам від мера. Недавно принесли, — повідомив порт'є.

На конверті — зазначено моє прізвище. Я розгубився. Ледь хвилювався, відкриваючи його. На аркуші, який дістав із конверта, замість реквізитів стояла рельєфна печатка мера міста; крім того, ту саму печатку відтиснули на воску під текстом. Мерів підпис був виведений багряним чорнилом з фіалковим відтінком, текст — написано від руки.

«Як Вам відомо, — писалося в листі, — десять осіб зі всіх тридцяти двох учасників нашої традиційної гри відбираються з-поміж тутешніх мешканців тільки до команди „Фіалкових“. Цьогорічні десять гравців „Фіалкових“ будуть тими ж, що й у попередній грі. Оскільки, згідно з традицією, учасник на кожній клітині повинен бути певного віку, то наш відбір пов'язаний із детальними підрахунками. Ми розвішали оголошення, аби провести набір решти двадцяти двох гравців. Відтак серед добровольців, відповідно до їхнього віку та розташування на полі, знайшлися гравці на двадцять одне місце.

У нас з'явився чужоземний учасник, котрий повідомив, що Ваш вік відповідає єдиній вільній клітині. Ми дочекали до сьогоднішнього вечора, поки Ви звернетесь з проханням приєднатися до гри. Не сприйміть це як нечемність, але звертаємося до Вас письмово, оскільки Ви не прийшли. Відтак шанобливо наголошуємо, що після запрошення не у Вашій волі відмовитися від гри.

З цієї миті вельми Вам вдячні та просимо перед тим, як узяти участь у грі середнім пішаком команди „Фіолетових“, завітати завтра

на восьму годину до резиденції мерії в Палаці, щоб отримати необхідну вам приватну інформацію на дану тему».

Я ще ніколи не читав офіційних листів у такому стилі. Порт'є стурбовано поглядав на мене.

— «Зелені» чи «Фіалкові»? — тільки й запитав він.

— Фіалкові, — відповів я.

— *Бережи вас Боже!* — відреагував він. — *Хай там що, старайтеся потрапити в полон, не залишайтеся до кінця гри.*

Він обернувся та пішов. Я дивився йому вслід. Потім подався спати.

*«facilis descensus Averno; noctes atque dies
patet atri janus Ditis; sed revocare gradum
superasque evadere ad auras, hoc opus, hic labor
est».* [\[12\]](#).

Казка шостої години

Юнак, що простував коридором

Для Алі Поїразоглу

Воно зветься «морем», води плинуть навсібіч, невпинні, нестримні, проте завжди стікаються до берега — чи то піщаного, чи то галькового... Невпинним став і хлопець. Так віддавався морю. Біжить, тішиться морській воді, простягається на ріні, пливе наввимашки, падає з розгону в пісок. Жити — для нього означало: улітку ходити до моря, а взимку — чекати морського тепла.

Улітку того року, тільки-но йому виповнилося дев'ятнадцять, він знову помчав до моря. На гальковий берег якогось скелястого острова... Був легітний день; плесо, неначе дзеркало, відбивало все сонячне тепло. Хлопець плавав, лежав на гальці й засмагав, а, підвівшись та одягнувшись, не попрямував одразу додому — вирішив ще трохи поблукати вздовж берега. Там, де закінчувалася рінь, лежала величезна грудка каміння — важка брила скотилася з гори та розбилася біля моря на дрібні уламки. Хлопець спантеличився. Дороги не було. Утім, він хотів будь-що перебратися на той бік. Як би це йому вдалося? Мудра людина не відважилася б переходити; щиро кажучи, якби їй потрібно було перебратися на той бік, вона повернулася б звідси назад, вибралася з гальки манівцем та подерлася на гору, що стриміла над скелястою місцевістю, а вже звідти, на тому боці цих кам'яних прожилок, котрі збігали до моря, шукала б дорогу до берега. Як знайде — чудово, не знайде — повернеться назад тим самим шляхом та спуститься на пристань, що за горою. На жаль, цей хлопець, певна річ, не належав до тямовитих людей. Проте не через лінощі, а тому, що з його погляду така розсудливість та покірна виваженість — непотрібні... Він обрав найкоротший шлях — зібравшись перейти вбрід, зняв капці, узяв їх у руки, засукав штанини та поліз у море. Щоправда, поміж скель було досить глибоко, і якби шубовснув на дно, то промок би з ніг до голови. Тож хлопець обережно перескакував з

брили на брилу, стараючись не потрапляти на мушлі та не порізати об них ступні. Утім, вони-таки стікали кров'ю, поки він дістався до останньої скелі та видерся на неї. Нарешті хлопець звів дух. Ті акробатичні вихилася неабияк заморили його. Міцно зв'язані одяг із рушником звисали йому із шиї на груди, але тримати капці в руках стало справжньою мукою, тим паче він побачив протилежний бік скелі. Тепер юнак розумів, що досі скелі були вишикувані одна за одною, ніби пороги через стрімку річку; дістатися сюди вартувало зусиль... Перше, що майнуло в голові: «Мабуть, повертаюся». Потім йому зробилося соромно за цю думку, він зняв паска, прив'язав до нього капці та одяг із рушником і перекинув усе через плече. Затиснувши кінець паска в зубах, хлопець обережно спустився додолу. Відтак ступив попід скелею на невеличку гладінь, ледь залиту водою.

Та вода простягалася звідси аж до протилежного берега. Цей бік кам'яного острова подібний до суцільної пласкої стіни. Хлопець не бачив жодного виступу, за який можна вхопитися рукою чи стати на нього ногою. Берег залишався за двадцять п'ять-тридцять метрів звідси. Манюсінський піщаний пляжик, дрібненький пісок блищали вдалині... Однак туди ще ніхто не добирався з острова і не міг дібратися: той був огорожений муром зі скель — гладеньким, мов полірованим, кам'яним муром... Як не крути, а до того берега можна дістатися тільки морем. Воно ж — глибоке — і не для ходи. Якби хлопець роздягнувся та доплив до пляжу, то міг би ще трохи позасмагати, а втім, мусив би так само повертатися цією ж дорогою. До того ж досить залишити одяг на скелі — і вітер зірвав би його в море. Хлопчина спохмурнів — іншої дороги, окрім як назад, не було.

Чи таки не було?.. Він уже розвертався, як тут у цій рівній кам'яній стіні йому на очі потрапив крихітний отвір — власне, там, де вона зливалася з морем, одразу за скелею, попід якою стояв. Крихітний отвір, схожий на лаз у печеру — безсумнівно, це він і був. Печера немов реготала чорним ротом; хлопець усміхнувся й собі. «Полізу-но, подивлюся, — вирішив він так, наче крізь скелю пролягала дорога, яка виведе нагору. — Як там нічого немає, повернуся назад. Що зі мною станеться?..»

Залазити в діру було важкувато. Довелося присісти навпочіпки, і вода замочила штанини та сідницю. Однак усередині печери він зміг випрямитися. Оскільки хлопчина був високий на зріст, то вже за аршин

над головою нависала стеля печери. Долівка печери проймала холодом, тож, відчувши, що як слід висох, він відв'язав від пояса капці та взувся. Одяг же з рушником знову прив'язав до паска та закинув на спину. Потім озирнувся. Лаз у печеру вже залишився вдалині. Але в кам'яний коридор прослизало ще достатньо світла. Це трохи спантеличувало. Він озирнувся вдруге. Більше світло нізвідки не проникало. Дивина! Тепер же неподалік, на стіні, куди падало світло з лазу, юнак розгледів ряд видряпаних ліній, схожих на літери. Ступивши кілька кроків уперед, він придивився. Атож, на стіні проступав напис: «НЕ ЙДІТЬ!». Затерті місця довкола свідчили, що його, мабуть, доповнювало чимало слів. «Ге, муніципалітет нашкрябав?» — подумав хлопець, засміявся, здвигнув плечима та пішов далі.

Він зовсім забув, що пора повертатися додому, сідати на пароплав, спускатися на пристань, вибиратися на гальковий пляж; у голові засіла одна думка: дійти до кінця цього кам'яного коридору... Він мав би вивести або до якоїсь печери, або до іншої місцини на острові, чи, як вулиця, упертися в глухий кут; тоді юнак повернувся б додому. Навіть якщо цей хід тягнувся вздовж острова, то дорога до кінця не повинна була забрати більше двох годин.

Незабаром хлопцеві здалося, що вдалині видно легке сяйво. Він пришвидшив ходу. Попереду справді ледь-ледь линуло світло. Парубок озирнувся: позаду вже не стало й промінчика. Досі він постійно йшов уперед, нікуди не звертаючи та нітрохи не зауважував, щоб дорога петляла. Інакше не зумів би повернутися до виходу. Отож найкраще було прямувати на світло.

Воно наближалося й наближалося. Водночас хлопець бачив, що та цятка світла не більшає. Виявилось, що це прикріплена до каменя сталева пластина, котра віддзеркалювала якісь ще дальші кволі промені. У бляклому сяйві цього сталевого «дзеркала», збоку від нього, хлопцеві в очі впав ще один наскельний напис: «БУЛО НЕ ЙТИ». Він розсердився. Гаразд, нехай перший напис нашкрябав муніципалітет. Але ж цей, вочевидь — розіграш якогось кумедника, мастака прикрих жартів. Та що тоді думати про ту сталеву пластину? Те дзеркало? Хто прикріпив його до каменя? Окрім того, якби муніципалітет вважав цей прохід небезпечним, то загородив би його ґратами, і проблеми не існувало б.

Юнакова голова не знала спокою. Він мав вийти на світло, себто знайти вихід, продухвину, двері — хоч щось.

Тим-то й далі простував у темряві.

Якоїсь миті парубок відчув утому, глянув на годинник, той показував дванадцятку. Полудень давно минув, ще коли він сюди потрапив. Північ здавалася неможливою, він не міг так багато пройти. До того ж удалині, далеко вдалині неначе знову блимало кволе сяйво. Якщо це також дзеркало, то принаймні відбиває денне світло. Проте хлопець геть вибився із сил та опустився на кам'яну долівку. Тут вона виявилася не холодною. Та й повітря начебто потепліло.

Стрепенувшись, він прокинувся. Хтось наче розбуркав його. Хлопець роззирнувся. Після чорного сну довкола аж повиднішало. Він поглянув на годинник. Той і далі показував дванадцятку, але працював. Юнак заходився накручувати його. Та годинник був ніби щойно накручений. Хлопець підвівся й пішов далі.

Він зголоднів. Скільки б не проспав, а прокинувся голодний як вовк. Тож починав нудитися. Ставало не до пригод. Окрім того, сівши на кам'яну долівку, щоб поспати, він сплутав напрямок дороги. Тепер навіть якби захотів повернутися, то анітрохи не орієнтувався, в який бік іти. Залишалося рухатися тільки туди, звідки бодай линуло те блякле сяйво.

Серце стискалося. Дошкуляв голод. Хай там як, а він повинен дійти цією дорогою до кінця. Інакше...

«Інакше...» — хлопець не наважувався завершити цю думку. Він був не з боязких. Проте...

Чимало пройшовши, юнак дістався до наступної цятки світла. Її він уже не міг назвати сталевим дзеркалом та неабияк здивувався. Замість дзеркала хлопець застав харчовий автомат. Цебто один із тих автоматів, у щілину якого просовують гроші, відтак натискають на кнопку, смикають ручку, і до клієнта вилазить таця з їжею... Юнак засміявся, дістав із кишені купюру в двадцять п'ять лір та засунув у щілину, смикнув ручку. Це був автомат без меню. Дивно й те, що проковтнув двадцять п'ять лір. Але ще більша дивина, коли він видав тацю, на якій стояла тарілка зі свіжою підсмаженою рибою, яка досі приємно потріскувала. У коробці біля автомата лежали пакетики з хлібом, сіллю, перцем та лимоном, а також — столовими приборами.

«Зрозуміло, — подумав юнак. — Це витівки якихось туристів... Ну й ну...» Він прочитав написи на тарілці. Кісточки з риби просили викидати у виїмку внизу автомата. Тарілку з прибором — повернути в коробку, яка стояла зверху на ньому. Відтак — натиснути на ручку зліва в нижньому кутку автомата. Хлопець виконав усі рекомендації. Виїмка всмоктала кісточки, у коробці вимився посуд. Про хліб не говорилося нічого. Юнак приберіг його рештки на дорогу, поклавши їх до кишені.

Однак ніяких туристів ніде не було — він залишався сам-самісінький. Його вже бентежило: чи користувався цим автоматом ще хтось, крім нього.

Годинник і далі показував дванадцятку, працював, але залишався мов щойно накручений.

Аж раптом парубок дещо згадав. Цей спомин неначе губився в далекому минулому. Можливо, відтоді й справді сплинуло багато часу. Чи бодай здогадується він, як довго вже простує цим коридором? Чи не втратив ліку часу, годин і днів?

Хлопець пригадував таке: щойно він дістався до краю берега та угледів перед собою скелі, котрі височіли, мов мури, серце здригнулося від подиву. Тепер він починав розуміти причину цього відчуття. Постійно заворожений всеосяжністю морського обр'ю, він буцімто забув, що у світі панують інші виміри. Натомість скелястий мур знову обернув ці забуті виміри на реальність, таку близьку, що аж виїдала очі, нездоланну, обридливу... Тепер-то йому було зрозуміле це відчуття. Адже думка про те, скільки часу вже простує цим безвимірним, безлюдним світом, дедалі чіткішала й у голові, і в душі.

Дорогою він зареготав. Потім сказав собі: «Мені страшно. Якби не боявся, то не розреготався б. Я боюся, але, оскільки тут годі щось удіяти, окрім як іти...»

Хлопець уже не міг гадати, що ще може вдіяти, окрім як іти. *Треба* було йти. Оскільки дорога не розгалужувалася, навіть не давала йому вибору, то мав іти: до її кінця або ж до початку, звідки вийшов — до лазу, де море...

Він ішов. Спереду линуло сяйво. Безсумнівно, звідтіля. Автомати, сталеві дзеркала відбивали якесь світло; звідкись воно линуло. Щойно він відчував голод, одразу з'являвся автомат. Дрібні гроші в кишені якоїсь миті закінчилися. Та кидай хоч великі купюри, хоч дрібні, ці

автомати виділяли достатні порції, щоб наїстися — не великі й не малі, а такі, аби наїстися. Страви — то солоні, то солодкі, іноді — риба, іноді — зелень та овочі, з напоїв — і вода, і айран...

Траплялися й автомати з цигарками. «Бракує тільки автомата з грішми», — злетіло у хлопця з язика, коли закінчилися дрібні купюри. Та не минуло багато часу, як він угледів і такий автомат. Юнак дістав з кишені дві купюри в десять лір і просунув у щілину, з автомата виповзло стільки п'ятизначних курушів, що вистачило напхати дві кишені. Однак і ті поступово закінчилися в дорозі. Навіть якщо йому стачало їжі, здавалося, що ця подорож триває майже рік, проте чи таки рік, чи тиждень — годі було визначити....

Засинаючи на узбіччі дороги, він завжди звертав увагу на те, щоб лежати головою в тому напрямку, куди йшов, та не збитися із шляху.

До сну в нього відростала чимала борода. Коли ж він пробуджувався, то обмацував обличчя рукою — те було, ніби щойно поголене. Юнак не відав ні дня, ні ночі, усю дорогу світло й далі відбивалося здалека лише від сталевих автоматів, не дужчало й не слабшало; годинник завжди показував дванадцятку, а днів просто не існувало: ні вчорашніх, ні сьогоднішніх, ні завтрашніх, як і — ранку та вечора. Хлопець давно про них забувся. Він тільки знав одне — іти. Вже навіть не пригадував, чому та як потрапив у цю пастку. Щоправда, знав, навіщо йде — аби вийти на світло. Але що буде, як вийде — на це також не міг відповісти...

Аби добратися до світла... Добратися до справжнього світла, а не ссайва, яке віддзеркалюють сталеві автомати...

Вряди-годи він зупинявся. «А що таке справжнє світло?» — запитував сам себе. Запитував і не міг відповісти. Що воно таке? Звідки линуло? Яке мало бути? Зрештою він дійшов до того, що забув і ці питання та більше не ставив собі жодних...

Він ішов.

Гроші давно закінчилися, однак тепер автомати годували його безкоштовно. Чим дужче йому набридала одноманітна дорога, тим частіше він доторкався до стін, оскільки згодом зробив відкриття: стіни уминалися від дотику, вигиналися, утворювали кути. Та аж потім випрямлялися знову.

Юнак ішов. Світло нітрохи не наближалось. Воно й далі віддзеркалювалося від автомата до автомата. Натомість очі давно

звикли в цьому коридорі до мороку. Хлопцеві здавалося, що світла багацько, і все довкола чудово видно. Однак він досі знав, звідки лине те світло. Тому і йшов. Чи то міг іти. Він мав дістатися до світла.

Якоїсь миті юнак збагнув, що автомати дедалі рідшають. Він уже не раз потерпав від голоду, ледве тримався на ногах, падав, але підводився й тільки після цього надibuвав харчовий автомат. До такої ж машини з водою він не міг добратися, поки не пересохне в горлі, не заколе в очах...

Хлопець вирішив пришвидшити ходу, майже біг. Натомість автомати віддалялися, відстані між ними дедалі більшали.

«Я загину, — спало йому на гадку у важку хвилину. — Цей коридор створено, щоб убивати людей...»

Він не гине. Аби не загинути, біг, летів, як навіжений...

Геть захеканий, інколи зупинявся. І знову наказував собі: «Бігти, бігти, я можу, я повинен устигнути до автомата, поки не вмер, не звалився безсилий...»

Він уже навіть не мріяв побачити світло. Про нього міг подумати й потім. Насамперед автомати. Автомати... Аби вони тільки були.

Щоб не загинути, він мусив бігти до автоматів. Проте чим рідшало автоматів, тим начебто дужчало світло. Юнак розумів це по тому, як ледь-ледь світлішала власна шкіра. Руки та ноги потроху біліли, і їх ніби вдавалося розрізнити завдяки чітким обрисам, а не сяйву від автоматів.

Тим часом стіни тверднули. Дорога зробилася рівною і постійно вела вгору. Те, що вона рівна, юнак відтепер бачив очима, а не відчував ногами. Це означало, що світло дужчає. Натомість автоматів чимдалі меншало. А хлопець біг усе завзятіше. Утім, коли світло, справжнє світло стало геть пізнаваним, він почав забувати про автомати. Якогось навіть проминув, одразу помчав до наступного. Світло вже виднілося. Хлопець міг присягтися: коридор закінчувався.

Але чуднота, зараз, коли світла крок за кроком більшало, а він, прокидаючись зі сну, бачив яскраве сяйво в кінці коридора, у його голову закралося дивне відчуття нудоти. Не в серце, а, власне, у голову.

Знову пославши, він пробудився. Ніби вкотре посвітлішало. А разом зі світлом з'явилося ще щось. Згодом він збагнув: то був легіт або вітер тощо. Юнак помчав, помчав, знову помчав. Тепер разом із вітром до нього доносився і якийсь запах. Спочатку він не міг

пригадати його — аж раптом вигукнув: «Це запах квітів!» Парубочий голос відлунював по коридору. Голос, який він сам забув. Безліч речей, які давно зникли з його пам'яті, тепер поверталися назад. Люди, юрмиська, решта таких, як і він... Юнак згадував бджіл. Вони збирають нектар із квітів... Мухи; мухи злітаються на солодке... Він згадував птахів — ті ширяють у небі. Юнак не їв, не пив, не звертав уваги: є автомати чи немає. Удалині поволі розросталася якась діра. Від неї пекли, кліпали очі; шкіра, біліючи, зморщувалася. Чим більше діра ширшала, тим сильніше врізалася йому в мозок. «Це не діра, — вирішив він урешті-решт. — Це світло врізається в мозок...»

Діра, чимраз більшаючи, починала засліплювати очі. «Невже я знову потрапив у темряву, — злякався він. — Чи немає попереду якогось іншого предмета, що відбиває світло, а здається дірою?» Таки не було. Натомість дужчали й вітер, і запахи, і ціла купа шумливих звуків. Отвір був справжній, світло — реальне. Але чому темніло в очах?

Юнак зупинився. Приклав руку до чола, прагнучи зняти біль, що пронизував його. Він вимазав чимось пальці. Мабуть, кров'ю. Вона текла, гаряча, липка. Юшила з того місця на чолі, де нестерпно боліло. Напевне, він нашттовхнувся на стіну. Ступив крок, наразився на неї ногою. Безсумнівно, йому потемніло в очах, він нашттовхнувся на стіну. Проте, обернувшись, не розгледів ніякої стіни. Тоді намацав її рукою. І знову попростував до діри. Більше він не біг. Діра буцімто кволо сяjala в тумані з-за хмар. Отже, юнак знову згадував: що таке хмари, що таке туман. Але отвір попереду потроху зникав.

Потім він не міг розгледіти його й поготів. Хлопець збагнув, що осліп. Зупинився. Чи прозрів би він знову, якби повернувся назад і поринув у темряву? Однак на це забракло б сили й серцю, і ногам... Він зголоднів, виснажувала спрага. Рука, яка намагалася намацати стіну, раптом зависла у порожнечі. Стіни не було ні справа, ні зліва. Вітер дув в обличчя. Голова паморочилася від запаху квітів; аж позакладало вуха — так дзижчали комахи. Певна річ, він вибрався з діри, що була лазом. Юнак вийшов на світло.

Він задер голову. Сонце зігрівало обличчя. Далеко внизу морські хвилі шуміли, гупали, мов серце. Нога в щось уперлася. Він помацав рукою. Це мала бути гладка скеля. Хлопець сів. Знову задер голову. Сонячне тепло розливалось від обличчя по всьому еству. Але десь у

глибині його душі залишалося місце, холодне, мов лід. Туди не досягало сонячне тепло. Тихе, самотнє місце посеред цього тепла, цього простору без світла.

«Мабуть, небіжчики починають заходити зсередини», — подумав хлопець. Його вродливе, до болю вродливе юнацьке обличчя так і застигло, звернене до неба, ноги — стулені, розпростерті руки міцно вчепилися в скелю.

1965

У серпні 1969-го Алі Пойразоглу розповів мені таке:

Якось один чоловік піймав у морі рибину й так уподобав її, аж захотів, щоб та назавжди залишилася з ним. Він щодня черпав відрами з моря силу-силенну води та змінював її рибині. Утім, через деякий час йому набридло носити морську воду, і він змінив її на питну з крана. Риба трохи стривожилася, але врешті-решт звикла до прісної води. Хтозна, скільки відтоді минуло часу, але чоловікові в серце закралася цікавість: якщо риба звикла до прісної води, то, може, призвичаїться й до повітря... (Як на мене, то риба або з'їхала з глузду, або ж занадто любила цього чоловіка, що також можна мати за безглуздя. Проте повернімося до байки Алі Пойразоглу). Спочатку рибина задихалася та тріпалася, однак урешті-решт освоїлась і в повітрі. Котрогось дня чоловік вирішив податися до моря. Рибину він узяв із собою. Поклав її на ринь у затінку — сам поліз у воду. Тим часом тудою пробігали діти. Вони помітили рибину. Казна-чому пошкодували її й подумали так: жалко бідолашну — викинулася на берег, повернімо її назад у море. Поки чоловік, мов навіжений, плив на порятунок рибині, та задихнулася у воді.

Щодо цієї теми я засвоїв принцип Леві Стросса; скажу, що, як на мене, розбіжності між цими двома казками значно важливіші за аналогії.

Б.К.

7

Наша зустріч із мером тривала недовго. Заледве я запитав у

молодика, що стояв перед входом до палацу, де кабінет мера, як той взявся провести мене. Ми здолали чималеньку відстань, минаючи залу за залом. Сюди чужоземців не впускали. Я не міг стриматися, щоб не поглянути на стіни, стелі, прикраси та картини довкола. Хлопець не гаявся біля мене, однак йшов так, ніби час зустрічі перенесено. Він безшумно прочинив двері, перед якими ми зупинилися, шанобливо привітався та вклонився комусь — я не бачив кому — потім, відступивши вбік, пропустив мене в кабінет; вийшов і зачинив двері.

Мер запропонував мені сісти. Подякував, що я прийшов, і почав розмову.

Коли я покинув кабінет, молодик знову стовбичив перед дверима. Ми попростували в іншому напрямку, вийшли через чорний хід у сад. Цей вид анітрохи не схожий на те місце, де я опинився три дні тому.

Гральне поле було значно більших розмірів, натомість мало не клітинки, а — кружальця, хоча й також мармурові, однак не чорні та білі, а фіолетові й зелені; поміж них розташовано жовті. Старанно вимощені круглі камені були настільки точні в діаметрі, що ці підрахунки здавалися непідвладні розуму. Щойно виміти, вони яскраво виблискували насиченими кольорами. У діаметрі ті кільця мали бути понад метр.

Глядацькі ряди здіймалися вгору навколо грального поля. Там уже сиділи поодинокі глядачі в шапках і паперових ковпаках, тримали в руках газети та книжки. Гра розпочнеться об одинадцятій. Зараз ледь-ледь більше, ніж двадцять по восьмій.

Юнак знову забрав мене в палац, завів у якусь крихітну кімнатку. На камінному помості лежали міндери.^[13] А на горіховому кріслі п'ятнадцятого сторіччя розкладено моє вбрання.

— Пане, послухайте трішки мене, — попросив молодик. — Я замкну вас тут, сам піду; даруйте, але це правило, якому сотні років. Учасникам гри не дозволено бачитися перед нею один з одним, як і з будь-ким. Я повернуся о десятій годині, тоді ви почнете одягатися.

Молодик пішов, тричі прокрутивши ключ у замку.

Я нестямився від люті. Це переходило всякі межі. Проте спромігся лише осоромитися, грюкаючи кулаком у двері. Насправді я гнівався на власну дурість. Чи вони затягли б мене сюди силоміць, якби сам не з'явився до мера?! Так, ніби... Всі слова, мовлені про гарне ставлення до туристів...

Але ці люди долучили мене до однієї з найдавніших церемоній їхнього міста. Якби я не захотів до неї приєднатися, мене ніхто не приневолив би. Раніше я буцімто не хотів уступати в гру й майже переконав себе в цьому. Та, на ділі, хіба не загорівся в душі бажанням, коли той чоловік запитав мене: «Ви приєднаєтеся до гри?»

Я ліг. Заснув. Його голова цього разу волосся на ній начебто було світліше, русяве, торкнулася моєї. Я відчував, як він тепло дихає мені у вухо.

— Це був сон, — пролепетав я із заплющеними очима. Потім темряву знову змінило світло.

Цього разу його рука лежала переді мною. Я погладжував її пучкою. Увіткнув палець йому в зап'ясток Кров не потекла. Йому не заболіло. Коли я витягнув пальця, на зап'ястку не залишилося й сліду. Він знову дихав мені у вухо, у щок. Довкола здійснюється легіт.

Я вдруге опинився в темряві.

— Це був сон, — повторив я.

Потім розплющив очі. Двері прочинилися, молодик тихо кликав мене на ім'я та легенько торсав за плече. Я прокинувся.

— Пане, попрошу вас одягтися, звернувши особливу увагу на місця, які виділені на цьому малюнку.

Вирядитися в це небачене вбрання було непросто. Щось я мусив одягти одне на одне, щось з'єднати одне з одним. Коли ж я належно ввібрався у костюм із семи компонентів, залишалося припасувати, як на малюнку, ще чотирнадцять дрібних деталей.

Фіолетовою стрічкою я підперезався. Колоска засунув під наколінник. Обценьки чіплялися до плеча, невеликий сікач прив'язувався особливою мотузкою до стану. Я уособлював містянина, ратая, теслю та різника. Мешкав та працював і в місті, і поза ним. Тесляр, я будував хати; ткач і фарбар, я ткав пряжу та забарвлював її. Вояк, я володів списом; крамар, я ховав під подолом капюшка, напханого монетами.

Щойно сурми сповістили про близький початок гри, я глянув у дзеркало — чоловік у ньому був достоту, як на малюнку в моїй руці, або неначе з картин, котрі розглядав у музеї.

Хлопець прийшов знову, показав дорогу. Коли я дістався до грального поля, всі гравці вже стояли на кружальцях. Мені показали моє місце. Я був пішак, тож це було там само, що й три дні тому.

Сурми стихли. Мер у своїй промові розповів про значення традиційної гри для життя міста; подякував гостям.

У переповнених глядацьких рядах панувала суцільна тиша. Щойно гравці вийшли на поле, вони завмерли, ніби справжні фігури. Цього насамперед вимагав мер як суддя гри та володар самих «фігур». Я ж відтепер не міг повернути головою та все гарно розглянути.

Мер сидів акурат праворуч від нас у кріслі на балконі, зведеному зумисне для нього. Сурми прогрімili вдруге. Гра почалася.

Казка сьома

«Убий мене, майстре!»

Аллаку Ізбіраю

«...Зрозуміло, що чимало старезних батьків вряди-годи посягають на власних дітей та скоюють людоджерство, бо поклоняються демонам. Щодо цієї матері, про яку наша оповідь, то діти влаштували їй урочистий похорон. Як задуматися, то це жахлива річ. Такі оповіді стають легендами».
[\[14\]](#).

Щоб урочисто поховати матір, дітям потрібно вижити самим. Хоча й видно, що не вижили.

Перестрибуючи з каната на канат, з кільця на кільце, акробати час від часу падають, гинуть. Ті небіжчики не зважали на вік. Але якщо молодий гімнаст каже: «Знаю, аби на постарілому обличчі якогось акробата під правою ніздрею виступила тільки мені помітна родимка, то його жде певна смерть. Хоча й не визначу: чи він зірветься з каната, чи потрапить під машину, чи, занедужавши, навіки зляже...»

Ви йдете по тугому канату назустріч один одному — мов на здибанку; потім один із вас програє, майже падає, другий же кидається рятувати, ловити в повітрі, і поки обидва хапаєтеся за інший канат, за інше кільце, всі злякано затамовують дух; так ви заробляєте на хліб.

Скажімо: ви душі не чуєте в акробатові, що навпроти; ви працюєте спільно вже чимало років, він для вас та людина, з якою можете поділити й нестерпні страждання, і миті радості, якими вряди-годи насолоджуєтеся, хоча звикли казати про себе: «Ми ніколи не всміхаємося». Ви обидва наближаєтеся до середини канату. Зненацька

під правою ніздрею... Тоді вас як іще молодого гімнаста охоплюють думки: чим та як зарадити...

Почнімо спочатку.

Перед ним — учитель.

Чи не став він учителем і у виборі життєвого шляху?

Перед ним — учитель, який узяв його до себе ще в дитячому віці, виховав, передав своє вміння та зробив одним із найславетніших молодих акробатів. У своїх стосунках вони давно перейшли грань між майстром та учнем. Молодший уважав себе сином старшого; майстер також мав його за сина, відрекомендовував усім, як: «Мій син». Однак, говорячи до нього, пильнував, щоб навіть не назвати на ім'я, адже його «синку» відрізнялося від такого ж звертання будь-якого майстра до будь-якого вихованця. Зрештою, їхні розмови й не починалися зі звертань. Тільки-но хтось із них, забувшись, збирався гукнути другого, і з його уст зривалися перші звуки, йому ставало ніяково; обидва силкувалися заглушити їх, пчихаючи та кашляючи. Вони заводили розмову з місця, на якому обірвали її день або й тиждень тому, чи одразу перестрибували на кінець, давно обговоривши початок. Зведені дугою брови, примружені очі, зімкнуті вуста — міміку вони вважали досконалішою за балачки й обмінювалися скупими порухами обличчя, коли не могли збагнути, про що мова, на чому урвалися їхні інтелектуальні роздуми. З цієї причини приятелям цих акробатів вартувало неймовірних зусиль, аби встежити за такими розмовами — вони сприймали їх як диваків. Натомість майстер з учнем настільки призвичаїлися до своєї мови, що навіть не уявляли: невже у світі знайдуться люди, яким вона видається незвичною. Вони бралися розмовляти так із кожним, нітрохи не ніяковіючи, зводили догори брови, примружували очі та стискали вуста, і тільки потім, ніби проснувшись, але досі не очунявши, геть розгублені, заледве не обливаючись потом, намагалися пояснити сказане.

Молодший вважав себе сином старшого; вважав, утім, мав майстра не за батька, а радше — за матір. Він прирівнював учителя до рідної неньки, яка привела його на світ, вигодувала своїм молоком, навчила жити. Спочатку, устерігши в душі це чудне почуття, він злякався та засоромився; гадав, що ніколи не видасть майстрові такого гріха. Лише згодом хлопця ще сильніше збентежило те, що не наважується розкрити майстрові, який відає кожну його думку, свого почуття, бодай

і негожого. Якось уночі після вистави, коли вони лежали в темряві, він хутко поділився наболілим. Із ліжка навпроти спочатку донісся здавлений сміх. Поки учень усвідомлював, яку помилку скоїв, розповівши таку річ, бодай і майстрові, та готувався загинути під уламками розбитої надії, той уже відверто реготав. Учитель угамував сміх аж на світанку; відтак промовив: «Ти, бігме, поет!»; після чого захропів. Чудна думка розвеселила майстра, однак не сподобалася йому, — це було очевидно. Зібравши докупи останки вцілілих надій, хлопець заледве опанував себе. Більше він цієї теми не зачіпав. Одностайність стала частиною їхньої єдності.

Проте через багато місяців, коли хлопець, начебто ненароком послизнувшись на канаті, летів до кільця вниз, а майстер «рятував» його, ловлячи в повітрі, учителеві руки щось невиразно нагадали йому. Після вистави, і коли забирав у господаря гроші та бажав усім доброї ночі, і коли одягався та повертався разом із майстром додому — хлопця не переставало гризти: на що саме скидалися ті руки. Він не згадав. Наступного вечора, щойно він знову мав «падати» в кільце

У голові все переплуталося. Хлопець знав. Материнство, яке він розгледів у вчителів, — не породжене його поетичним чи літературним хистом. Він прислухався до хропіння, яке линуло із кімнати дядька по батькові. Малий причаївся перед її зачиненими дверима. Його вже кілька днів туди не впускали. А оскільки не впускали, то ці всі дні він аж до вечора сидів на порозі під хатою, аби не заштовхали на кухню чи у вбиральню — сам він туди не просився. Тепер він стояв усередині, слухав хропіння й легенько штовхав двері. Довкола нікого не було. Цебто ні матері, ні бабці.

Поки він летів до кільця, майстрові руки, що мали вчепитися за пояс, спіймали лише його зап'ястки. Просто кажучи, це були руки його матері. Того вечора, коли вони повернулися додому й роздяглися, майстер висварив хлопця. Він не шпетив його так ще з дитинства, ще з перших років навчання. Той мовчки слухав. Здавалося, учителів прочухан тривав годинами. Урешті-решт майстер запитав хлопця: «Тепер скажи мені: чому так сталося, як ти міг забутися?»

Учень гадав, що слухає його, чи так лише вдавав, тим часом у голові й далі

Він розповів про це майстрові. Так, наче вдруге те все переживав. Починаючи з того, що вчитель, по суті, знав: його тато помер, бабця по

татові здитиніла, батьків брат приносив до хати гроші та став у ній господарем і над матір'ю. Як потім вона розповідала, йому тоді минуло трохи більше, ніж два роки. Власне, згадуючи те все, він мов досі бачить себе у дзеркалі одягненим у зелене в червоні квіти ентарі.^[15] Бабця цілими днями не вилазила з чудного крісла, яке й спереду, і з боків трималося на підпорах. Було також іще одне сідало — не схоже на її, ще більше, ще кругліше, ще червоніше; мама щось виливала туди, коли сморід під бабиним кріслом гострішав. Оскільки надворі добряче потепліло, хлопчик уже кілька днів зранку до вечора сидів на порозі. Того ранку мама випхала на поріг і бабцю разом із кріслом. Та постійно куняла. Самої ж мами поруч не було. Вона хутко зібралася та вибігла з дому, сказавши, що скоро повернеться. Малюк же досі навіть не дотягнувся до кулястої, блискучої ручки на дядькових дверях, аби відчинити їх. Утім, притулившись до дверей, він відчув, як ті прочиняються самі; хропіння дедалі дужчало, щільно завішані вікна майже не пропускали в кімнату світла; у нього мов зараз стоїть перед очима, як наближається до дядька, що спить горілиць; мовчки дивиться на нього. Чи то дядько помітив його, чи розтягує губи в посмішці; намагається заговорити, чи йому востаннє зсудомило від болю легені? У тому віці він цього не знав. Зненацька чиясь рука тихо схопила його за зап'ясток, друга — за ентарі, і дитина миттю опинилася за дверима; ті руки були мамині. Щодо чоловіка, який, вочевидь, прийшов із нею, то він тільки похитав головою, коли та забрала хлоп'я. Мама ж, не зронивши й пари з уст, присіла навпочіпки на порозі вбиральні, обхопила голівку малого руками. Переляканий хлопчик затамував дух, потім простягнув руки, торкнувся до маминих колін. Щойно мати відпустила його скроні та взяла в долоні руку, страх минув. На дядьковому обличчі під правою ніздрею — він бачить те, мов наяву, тому і знає, під якою — виступила величезна пляма, яка здавалася йому родимкою. Досі він такого ніколи не бачив.

Того ж вечора, вислухавши розповідь учня, майстер знову висварив його. Але цього разу коротко. Він і сам уважно вислухав учителя. Таке неможливо згадати — виснував той; а працюючи, і не треба згадувати. Інакше руки, котрі рятують від смерті, колись не встигнуть схопити ні за пояс, ні за зап'ястки.

Більше він не мав права ворухити особистих спогадів та минулого, повинен думати тільки про роботу та довірити свою голову майстрові,

оскільки той так наказав. Він мусив викинути ці спомини і з серця, і з пам'яті, а також забути про смерть бабці та матері.

Він викинув, та тільки один спогад, усупереч усім його зусиллям, уперто стримів гвіздком у голові. Він ніяк не міг забути родимок, котрі зауважував під правою ніздрею й у мами, і в бабці. На тих обличчях, які він так добре знав і, здавалося, міг намалювати по пам'яті, за кілька днів поступово виступали та вводили його в зажуру, змушували замислитися: «як це їх не помітив», відтак у день смерті розросталися до розмірів оливки

Він давно зрозумів. Ці темні плями, мабуть, були сімейною ознакою. Раніше їх на тих обличчях на правду не існувало. Вони з'являлися лише напередодні смерті, розросталися, і того великого дня їхня величина

Він був іще зовсім юний. Ще не знав, що набутих знань недостатньо, поки десять разів не відміряєш, не наб'єш оскомини. Якось удень, працюючи з новим учнем майстра на канаті

То був літній день. Одному акробатові відомо, як небезпечно працювати майже під самим склепінням цирку. Майстер дивиться знизу, керує ними. Він вимагає, аби через тиждень новобранець виступив на канаті перед глядачем. Змушує юнака тяжко працювати. Оскільки в таку спеку майстрів на канат не затягнеш, а він уже піднявся до рівня калфа,^[16] то саме йому випало тренувати новачка.

Вони зупинилися на канаті один навпроти одного. «Тепер обережно, — наказав він новому учневі, що стояв навпроти. — Витри добре піт, аби не трапилося біди...» Хлопчисько витерся, подивився йому у вічі й відповів: «Готовий!» Тієї ж миті гімнаст зауважив під правою ніздрею хлопчиська родимку. Напрацювавшись, вони спустилися з каната. Коли ж милися, причепився до нього: мовляв, як тобі личить ця родимка. Хлопець спочатку розгублено глянув. Потім запитав: «Яка родимка?» Він щодня дивився в дзеркало і поготів такого не помічав. Затим пригнічено додав, що не второпає жарту калфа. Хтозна, що тоді коїлося в душі малого акробата. Тож він попросив вибачення, сказав, що йому привиділося. Однак пізніше, під час тренування, знову побачив цятку там, де й була. Вона зробилася ще виразнішою. Через три дні юнак, працюючи сам на канаті, зірвався з нього й загинув. Підбігши до учня, він побачив, що родимка на місці, розміром з оливку...

Отож це була не сімейна ознака, а його особистий дар. Він бачив родимки, невидимі нікому.

Парубок знав, що ті люди помруть. Потім він кілька разів мав змогу переконатися у правдивості такого пророцтва. Відтепер злякано придивлявся до людських облич.

Тривалий час акробат не зауважував родимок. Ніхто довкола й не помирав. На серці трохи полегшало.

До цього додаються верби.

Якось весняного вечора вони з майстром поверталися додому. І далі вдвох. Майстер та син. Коли загинув третій юнак, якого той зібрався вивчити — він у всіх убачав мене, однак не всі могли зірватися з каната й не розбитися — більше ніхто не наважувався йти до нього в науку. Дехто стверджував, що майстер не винен; либонь, у його калфа немає «братньоройової» прожилки... Ті, хто так казали, приходили, уважно шукали очікувану прожилку в нього між брів, одні її розгледіли, інші — ні. Колись уранці майстер також шукав у нього ту прожилку. Не знайшов. Принаймні так він тоді сказав. Натомість того ж ранку хлопець у м'яких сонячних променях сам дещо розгледів поміж учителевих брів. Замість «братньоройового» бузкового розгалуження він узрів зеленуватий «кинджал» — прожилка свідчила, що тому не можна мати учнів. Цього він майстрові не сказав та й не наважився б. А те, що він не наважувався розповісти майстрові, не могло зберегтись і в його пам'яті. Воно й не збереглося. Вивітрилося, забулося.

Це становище зажурювало їх обох; утім, зрозуміло, вони давно звикли, що їм ніколи не доведеться ділити власне життя з будь-ким.

Того весняного вечора, повертаючись додому повз якийсь не такий на перше око верболіз — вони зауважили, що всі дерева обрізані; укрите свіжими росистими листочками віття, якому вони тішилися вранці, тепер валялося купами на хіднику. Щоб не затоптати його, майстер зійшов на дорогу — повільно, поважно, із любов'ю; натомість учень легкою ходою простував далі, наступаючи на гілля. Знову вийшовши на бруківку, хлопець зупинився, довго-довго нюхав, як усе пахне довкола; тоді ж на березі річечки намагався пояснити майстрові, як знудьгувався за зеленими лісами, за лугами і травами.

У відповідь знову дістав прочухана. Як сказав бувалий акробат, гроші заробляються тільки там, де люди мешкають гуртом. Що ж до

місце, де вони так мешкають, то там зазвичай не ростуть верболози та не буває зелених берегів. Якщо і є, то чудово, тільки акробатові, що пізнав себе, просто гріх — нудьгувати за такими місцями, тим паче такому, як він — акробатові, який більшість часу проводить у великому місті. Акробатові потрібно думати про канат, а нудьгу та марева — вирвати із серця.

Раз майстер так казав, він повинен був так зробити, мав би так зробити. І він зробив. Услід за споминами він викинув із душі й нудьгу, і мрії.

Майстер важив усе — так був вихований; він навчав його — робота набувала все більшого значення. Цьому навчив майстер. Тільки праця робила його самим собою, мала робити. Цією прив'язаністю до роботи він завдячував майстрові. Хіба не від нього усе перейняв? Хіба не вчитель замінив йому матір? Та чи навчився він усьому лише від нього?.. Наскільки сам був творцем власної сутності? Та й чи міг бути взагалі? Що йому прищепив майстер, що прищепив він собі сам? Та й що, далєбі, означало «прищепити»? Невже він анічогісінько не мав у собі, коли постав перед ним уперше? Невже його цілковито сформував майстер? У такому разі майстер формує кожного, ні, закладає учневі власне формування

У нього все переплуталося в голові. Він, мов провидець, наперед знає відповідь майстра, якщо поставить йому ці запитання. Ні, той не скаже: твій розум цього не осягне. Подумки вчитель говорив: «Не тепер, зараз мій розум цього не осягне — можливо, іншого дня». Однак уголос відповів би інакше, «Не думай про це», — порадив би йому, та й годі. Потім майстер мав додати, що після його смерті, коли й він візьме собі учня та почне виховувати його, тоді зрозуміє й себе, й «мене». Парубок буцімто передчував це, відтепер, немов почув ці слова відтепер. Отож і він мав дорости до майстра, навіть подолати себе. Парубок міг про це поміркувати.... Але близько до голови не брав.

Акробатика вимагає від людини — якщо та не хоче загинути — цілковитої віддачі канатові, кільцям, майстрові, крокам, рукам, очам. Якщо колись він зустрине когось, чиє діло — мислити, а не ходити по канату, тоді поставить йому ці запитання. Гаразд, а чи й та людина змогла б замислитися над питаннями акробата? Це окрема тема...

Ще раніше хлопець зненацька зауважив, що поки глядачі внизу, здіймаючи в рядах справжні хвилі, спостерігали за тим, як він виконує трюки на канаті, його розум уже кілька разів блукав невідомо де, зосереджуючись не на линві, а на бозна чому. Це було недопустимо. Майстер не повинен відчувати такого навіть інтуїтивно. Він пересилив себе та добряче «остудив» голову. Більше хлопець не думав під час роботи. Утім, поки вони мандрували від міста до міста, він у дорозі прикидався, що спить, обдурював навіть майстра, сам же поринав у свіжі поля й верболози запитань.

Перед кожним виступом вони розкидали під дверима будинків кварталу, залишали в кав'ярнях та читальнях написані від руки оголошення. Щовечора, повертаючись додому, майстер акуратно клав одне з них в особливу скриньку. Та якось він сказав парубкові, що доручає цю справу йому, бо той сам уже доріс до справжнього акробата. Хоч як ці слова тішили серце, гімнаст не запишався, натомість вирішив запитати вчителя, чи не зберігає він ці оголошення на згадку. Той розрепетувався на нього й сильно вилаяв, сказавши, що він ні до чого не доріс. Це не «згадка», а єдине, що залишиться в них від канату; їхній спосіб життя, те, як вони живуть, їхня життєва дорога — пряма й розмірена. Хай він добре зтямить: з кожним днем, з кожним номером тягар смерті дедалі важчає на їхніх спинах і колись так пригне їх додолу, що вони більше не зможуть підняти цю скриньку; у цих оголошеннях — і ти, і він; хіба, окрім цих папірців, вони ще щось мають, аби показати й собі, й іншим, як жили?

Але того ж вечора хлопець отямився. Не через оголошення, через майстрову лють. Як він досі не здогадався?

Ці періодичні крики, котрі залишалися поза — начебто природною — люттю в їхніх стосунках майстра-учня, були намаганням словесно пригнітити хлопця — і то не так його особистість, як молодість.

Він давно мав би звернути увагу на дивні перемини в цих спалахах гніву.

«Мій майстер постарів. Невже я не можу знайти часу на думки про те, як день у день дедалі вдосконалюю свою майстерність, про те, як інші гімнасти також виростуть, постаріють? Що з того, що я, живучи в нього під боком, не можу спокійно подивитися йому у вічі? — гнівався хлопець на власну короткозорість. — Хоча людина й хоче, аби той, кого любить, дорослішав, однаке не бажає йому старості та смерті.

Оскільки я вже себе геть не тямлю, отже, постарів і сам. Щодо нього, то вже хтозна?...» — не наважувався він довести цю думку до кінця. Або ж не міг довести.

Його майстер постарів. Якщо раніше він думав, що майстрові прочухани стосуються тільки його, то тепер розумів, як ще здавна за дитячих та перших років повноліття, цими нападами люті поміж прочуханів

Як він так прогавив? Поки хлопець і гадки не мав, що майстер може помилитися на ділі чи в словах

Хоча останнім часом тільки й чув натяки з його вуст про те, що майстер може не просто помилитися, а навіть не зауважити якоїсь очевидної деталі або моменту. І нехай! Майстер одразу вибухав. Отак те, що раніше парубок навіть не смів думати, він тепер ще й наважувався говорити. Чи не злостився на це майстер?

День від дня хлопець все дужче переконувався, що не помиляється у своїх думках, можливо, тому, що почав звертати на це увагу; здогади накопичувалися, оберталися на знання. Утім, під час роботи він і близько не підпускав до себе таких думок, хоча й став у цій темі «майстром».

Тільки уявити собі майстра-будівельника, що цілісіньке життя зводив якусь споруду, клав цеглини, нарешті завершив її, а йому вказують на тріщину чи то гандж у стінах; як би він розлютувався

Але, може, він помічав майстрові вади, бо почав сам собі подобатися? Або ж майстра все більше тривожила навіть тінь його помилок, кожен здогад і бодай сон про них? Та хіба майстер — не людина, як і всі? Хіба в нього не могло бути старості, схилу літ? Здається, єдине, що його вирізняло з-поміж людей — це звання «майстра», хіба ні? Чи не була віртуозність єдиною рисою, яка вивищувала й оберігала від них, хоча він був такий, як усі?

Хлопець не міг збагнути цього, хоча й розумів, що коли остаточно все з'ясує, від цих знань не буде йому жодної користі. Майстер здавна дорікав улюбленому учневі, а потім — і калфа, найменшими його вадами — у всіх на виду; той згорав від сорому. Коли ж якось сам учень затнувся на людях про скриньку, напхану саморобними оголошеннями, то добре дістав на горіхи.

Це все потроху свердлило йому голову, дедалі спантеличувало. Ніхто не повинен був дізнатися про розповіді майстра, якщо вони йому

не подобалися, натомість він охоче переказував історії свого калфа наліво й направо, нітрохи не задумуючись: приємно тому це чи ні. Він поводився так не для того, щоб розлютити учня; і не зі свинства; це було вочевидь. Він не брав до голови, що тими плітками може заподіяти лихо, завдати улюбленому калфа прикрощів. От і все. Майстер і в голову не клав, що поводитись зле.

Урешті-решт акробат вирішив: хай як, не гніватися на майстра, не забувати, що чоловік старіє, та навіть коли він помиляється, змовчувати, аби не засмутити. Упавши два дні тому з даху, майстер уранці промовив за чаєм: «Боюся, скоро настане той день, коли моє життя потребуватиме допомоги, день, коли моє життя вимагатиме допомоги від тебе... Я вряди-годи теревеню, що мушу залишитися без помочі, аби подохнути, як той пес. Базікаю, бо не відаю, що гірше: стати тягарем чи доживати віку на самоті...» Ті слова запали хлопцеві в серце. Певна річ, вони також вплинули на те рішення. Однак того вечора, коли парубок ухвалив його, на душі зразу полегшало, він проспав таким непробудним сном, про який уже й забув, що є такий.

А на ранок, коли вони знову пили один навпроти одного чай, парубкові кинулася у вічі якась плямка під правою ніздрею майстра. Він заледве стримався, щоб не простягти руки та не витерти її. У серце закрадалося лихе передчуття. Він навіть боявся подумати.

Того дня його охопила скорбота. Вечірню виставу відмінили. Він крадькома вислизнув за місто. Знайшовши якусь подобу річечки з верболозом, ліг на березі, утупився очима в небо й замислився... Серце огортав страх, що майстер відійде на той світ. Припустімо, він помилявся, і смерть наразі не чекала вчителя. Але вже від самої думки про це, хоча вона щойно зародилася, по спині поповзли мурахи. Адже акробат наважився замислитися про смерть майстра. Замислювався вже. Та навіть відчував радість. Він також стане майстром, візьме собі учнів, нарешті матиме вихованця, нарешті пошукає, зможе пошукати відповіді на сотні запитань, котрі набралися за стільки років. І постарается знайти їх. Але він сам

Парубок згадав загиблих учнів. Чи не вони стали причиною майстрової прив'язаності до нього? Колись той розповідав йому: «Я мав до тебе трьох учнів, і всі вони загинули. Після тебе я вже нікого не хотів, вирішив працювати тільки з тобою. Але ти вже чимало досягнув, тож я візьму ще цього малого...» (Мова йшла про юнака, у якого

акробат зауважив пляму під правою ніздрею, поки той працював на канаті. Увечері того ж дня, коли вони взяли його в науку, майстер розповідав про це акробатові перед дверима. Хлопця вони вже вклали спати. Довкола клекотала гаряча літня ніч.) Услід за тим юнаком загинуло ще два учні.

Хіба майстер не був схожий на матір, яка народжує та виховує немовля? Народжує та виховує чи скидає?... Акробат давно заслужив звання калфа. Збирався стати майстром. Якщо тільки й сам не загине... Тоді його вчитель вичахне, помре з горя — все через калфа, який загинув молодим на порозі власного визнання. Це означало б: він нікого не зміг виховати... Адже були такі майстри, у середовищі акробатів їх вважали злощасними. Гинули їхні учні, гинули калфа. Усі гинули замолоду... Безперечно, до них належав і його майстер. Звісно, аніхто не осмілювався б висловити це йому у вічі чи при ньому. Проте хіба невисловлене вважається неіснуючим? Зрозуміло, що на таких майстрах розвиток їхнього мистецтва, акробатичного мистецтва, уривався, достоту, як згасає рід після смерті бездітних пар. Чимало з них вирізнялися з-поміж решти акробатів, досягали високих злетів. Проте хіба ті майстри насправді не були всохлими гілками, безплідними дружинами? Кожен виховувався в одного з майстрів. Тільки ці нікого не виховали б. Насправді їхній рід не всихав на них. Усихав рід тих, що від них народжувалися.

Проте він жив — то й годі. Діставши з кишені дзеркальце, парубок глянув під праву ніздрю. Він не побачив не те що родимки, а навіть — пилинки. Це означало — не загине, отож його майстер мав отримати спадкоємця та врятуватися від лихої слави нащадка злощасного роду. З одного боку, щоб так відбулося, майстрові потрібно було померти, а учневі, калфа — й далі жити, аби після його смерті самому піднятися до чину майстра.

Акробатові не подобалося, що задалеко зайшов у своїх роздумах. Журба так обнялася з радістю, сміх — зі слізьми, аж голова туманіла.

Він заснув, прокинувся. Сонце котилося до обрію. Зненацька хтось голосно озвався до нього: «Незабаром пора повертатися у в'язницю». Парубок аж отетерів. Хто? Звідки? Відколи це

Того ранку майстер раптом випустив із рук чашку з чаєм та підійшов до дзеркала. Невже й він зауважив у себе під правою ніздрею плямку? Чиясь невидима рука стисла парубкові серце. У нього ледь не

виривалося з грудей: хоч той і майстер, але це неймовірно, щоб помітив родимку. Тільки він бачив їх і ще не чув, щоб його майстер міг розгледіти таку річ; про це ніхто ніколи не говорив. Власне, здається, майстер дивився не на свій ніс, а на очі та брови. Потім обернувся й сказав: «Нині ми не працюємо, та й тобі не треба лізти на канат. Що ти роби́тимеш біля такого старого шкарбуна, як я? Хай що, а пора нам збиратися на той світ». Або він побачив родимку — та це неможливо — або ж ці слова просто були збігом. Парубку до горла підкотився клубок. Він тільки й спромігся вичавити з себе: «Не кажи так, ти не навчив мене відповідати на такі слова. Я не знаю, що й думати». «Біжи-но погуляй», — відрубав майстер та засміявся.

В'язниця... Існувала. Це витікало й з майстрових слів, і з його власних.

Із в'язниці втікали. Якщо втечеш

Та хіба він не мріяв стати великим акробатом? Невже не пропрацював стільки років, аби дорости до майстра? Люби до нестями своє ремесло, своє мистецтво, акробатику

Аж дотепер він не замислювався навіть над тим, що таке кохати до нестями. Людина кохає повітря? Вона дихає ним, живе. Та й годі. Це теж були просто слова, форма; він слухав їх для того, щоб якогось дня не роздумуючи ними скористатися.

Парубок любив своє ремесло ще дужче за нестямного. Без нього нічого не уявляв. Але він любив і майстра. Ніколи з ним не розлучався.

А втім, кому він завдячував цією пристрасстю, цими почуттями, хіба не майстрові? Чи то пристрасстю, чи то коханням. Він мав повертатися у в'язницю.

Увечері парубок глянув на майстра, плямка під носом начебто збільшилася. Його серце переповнювала зажура. Ті самі важкі думки, яких позбувся на березі річечки, знову обсіли голову. Третього дня в акробата зникли всякі сумніви. Майстер мав померти. Родимка росла, мов на дріжджах.

Глузд завертав за розум. Він не знав, що вдіяти, окрім як спостерігати за родимкою, котра постійно збільшувалася. Ось уже кілька днів, як вони повернулися до того вкрай небезпечного номера з удаваною боротьбою, який не виконували бозна-скільки часу. Під час тієї боротьби на канаті, поки серце хололо від страху, щоб майстер не загинув від його руки, розум затьмарювала думка, що через цю

розгубленість таки скоїться лихо. Парубок знав, що така загибель буде не схожа на решту; знав, що несподівано опиниться в жахливій самоті, і чим довше обмірковував це, тим дужче йому хотілося розбитися головою об стіну. Так буде найкраще — подумай

можеш подумати

подумати наважилося б чимало людей, бодай і не мали виразних здогадів...

Або він їхав з глузду, спостерігаючи, як росте родимка, або ж його пригнічувала потреба позбутися й найменших почуттів до єдиної людини, якій міг вилити душу.

Того вечора, коли родимка розрослася до розміру оливки, він, зіщулившись на середині канату, чекав майстра. Той наблизився. Вони вчепилися один в одного. Нині надійшла майстрова черга вдавано послизнутися з канату. Парубок напружився, мов лук. Аби кинутися вслід за майстром та спіймати його. Він не сказав би йому після вистави, що той загаявся зі своїм удаваним падінням, бо не хотів ще раз розлютити старого, який вибухав із найменшого приводу; навіть не дав би йому здогадатися, що зауважив те спізнення; у його душі здійснювалася справжня буря: «Хай тільки завтра настане ранок, я щось вигадую, занедужую, попрошу майстра не вилазити на канат, переконаю, що й сам якнайкраще порозважаю глядачів, а йому ліпше в цю спеку посидіти в затінку»; та акробат відчував, що майстра не вмовити, і тільки дратувався; однак він не дозволив би йому здогадатися; не мав права дозволити, отож тепер тримався на канаті легко, оскільки мав пристосуватися до кожного поруху майстра; навіть якщо ніхто нічого не зауважить, він насамперед мав продемонструвати самому собі, відтак — учителеві, що вже доріс до навдивовижу майстерного акробата. Якщо його вчитель був справді майстром, його майстром, то мусив, попри все, збагнути це, був зобов'язаний збагнути, зобов'язаний поцілувати його після виступу в чоло та сказати: «Тепер ти майстер». Він мав показати себе цього вечора. Мабуть, учитель випробовував його, гадаючи, що калфа без страху в душі залишиться необізнаним, як і він сам — без цього випробування.

Випробовував, щоб пишатися цією посвятою в майстри після того, як утратив стількох учнів, щоб гордитися, бачачи, як останній із них дожив до цього дня, не зазнавши поразки.

Але хіба він не закладав йому в голову, що навіть чин майстра ще не дає права думати про такі речі? Його майстер ось-ось мав зникнути з очей...

Він чекав. Досі чекав, поки майстер зробить останній крок.

Хоча той уже тримався за кільце на нижньому канаті. Глядачі з усіх сторін збігалися до нього на спортивний майданчик, посипаний дрібним піском. Утім, серед їхнього репету й вереску він так і не розчув майстрового голосу: «Ех, ти, синку, — роззява!» Не міг розчути.

1970

8

Попервах кочівники мали проникати в ліси на краю тих земель незначними групами. Вони невпинно спускалися на південь зі своїх боліт, холодних гірських пасовиськ, крижаних вершин. Утамовуючи голод, грабували міста, маєтки, базари. На перше око, їхні тварини здавалися такими ж змарнілими, як і вони самі. На півночі їм уже не вистачало ловищ, пасовиськ та простору для життя. Або ж їм набридло вдовольнятися однією кониною та псятиною. Не хотіли вони й у своїх зимових поселеннях утихомирювати голод корінцями, шишками та швидкорослою зеленню.

Кількість кочовиків зростала. Вони облягали на півдні ті землі заможного деребея, налітаючи на них з усіх сторін, грабуючи та спопеляючи. Але якщо для кочовиків це був південь, то для мешканців цього містечка — далека північ.

Лише під час четвертого набігу їм удалося наблизитися до фортеці деребея. На сторожі цих земель у нього стояло чимало воїнів. А розорені селяни стікалися звідусіль під його захист. Деребей бачив, як у нього росте ціле військо з розлюченими очима, готове боронити свій край, утім вичікував.

Поле битви мало бути не надто широким. Тільки тоді ці лісові люди

адже мешканцям тих земель здавалося, що кочовики прийшли з лісів

отримали б гідну відсіч.

Утім не отримали. Хоча й воїни полягли в бою як герої.

Таким чином володар мусив скоритися навалі кочовиків, під якою невпинно гинули його землі, вулиці, будинки та піддані. Урешиті-решит він визнав поразку й перебрався на південь.

Через двісті-триста років новий дербей так само зазнав нападу цих головорізів, які знову прийшли з лісів, але вже вели осілий спосіб життя. Зазнав у новому володінні.

* * *

Більше вони не зимували в кишлаках, не носили на собі тонни вовни та шкур, засинаючи на спинах у коней; отож і не кочували, як колись, у пошуках питної води. Тепер вони спізнали насолоду від її споглядання, миття та пірнання. І шукали не джерел та струмків, а — фонтанів, лазень, рік і моря.

Це все було в нових володіннях нового дербея.

Але цього разу той знайшов спосіб, як уникнути поразки. Йому вдалося з ними домовитися. Так зародилася гра.

* * *

Сповістивши про початок гри, мер сидів на своєму місці. Однак перед першим ходом потрібно було, щоб тінь від палацу накрила великий вишуканий водограй. Ми чекали. Він стояв за зеленими пішаками навпроти, вирізняючись високим зростом. Відтепер світло-русе волосся виблискувало на полудневому сонці. Чоловік дивився на мене. Він — ферзь, а я всього-на-всього — дрібний пішак

окрім того, ми, «Фіолетові», граємо під орудою мера. Той вирішуватиме за нас кожен хід; щоразу чуючи його крик, ми виконуватимемо наказ. Натомість над «Зеленими» немає розпорядників. Вони незалежні. Самі гуртом вирішуватимуть, чим та куди якнайкраще походити. Всі вони — чужоземці.

У команді «Фіолетових» — десять тутешніх містян; шість гравців обрані з-поміж чужоземців, щоб символізували провінційних мешканців, але й вони підпорядковані мерові... як, як я міг узятися за це?

На початку було значно важче походити без керівника. Тільки ж я був усього-на-всього дрібненьким, підневільним пішачком.

Тінь накрила фонтан. Мер із першого ж ходу посунув уперед мене.

Казка восьма

Наше море

Середземноримському морю...

Діти гралися біля води, де пісок в'язкий, мов глина. Теплі м'якенькі хвилі плинули одна за одною, ніби перестрибуючи через спину якоїсь кудлатої тварини, сягали дідлахам до ніг та рук, затим щезали у піску. Сирий пісок прилипав до дитячих сідниць, залишаючи на них два кружки. Малеча досі не визначилася, що робитиме. Ліпила кульки, переносила свої «вироби» трохи вбік, руйнувала їх і знову ліпила. Діти, сидячи навпочіпки, вигрібали ями, збоку скидали докупи та припліскували виритий пісок. Потім ховали в ями знайдені недокурки, скалки, грубу рінь, й заледве присипавши їх, одразу вигрібали. Малеча сильно не галасувала. Все її забавляло. Вряди-годи вона не могла поділити чи то камінець, чи зламану гілку або дошку, яку обтесало море, та вже збиралася пересваритися, але тоді швиденько закопувала знахідку, яка спонукала до непорозумінь, десь подалі в сирий пісок. На пляжі-бо вистачало й гальки, і вишмольганих морем дощок. Тільки раз малечу трохи розбурхав якийсь конверт — легіт приволік його прямисінько їй під ноги. На ньому сяяла ціленька, навіть не зім'ята, барвиста марка. Котромусь із дідлахів удалося відклеїти її, нітрохи не пошкодивши; решта тільки витріщила очі, роззявивши рота. Хлопчисько миттю приліпив марку до грудей; дитячі руки потяглися до них, але застигли в повітрі — той загрозливо здійняв кулаки. Потім марка, як і все, потрапила до однієї зі схованок у ямах. Діти тихо гралися й далі.

Позаду, далеко позаду в чагарях маленька ящірка злякалася тиші й, ледь чутно зашарудівши, кудись шмигнула, зникла.

Жінки розмістилися неподалік у перголі. Балакали, лежали, дрімали, підводилися та знову балакали. На протилежному краї альтанки, навкоси від них, сиділи два хлопці. Їхня південна шкіра

давно вкрилася тривкою засмагою. Вони забігали в море, аби трохи освіжитися, і тут же поверталися в перголу. Хлопці вчилися; мабуть, готувалися до іспитів. Уряди-годи вони підвищували голос, і над піском, у повітрі, яке аж тремтіло, — це було видно навіть внизу альтанки — наліво й направо розліталися наукові терміни, вагомні книжні вислови.

із чагарників укінці пляжу вишмигнула ящірка, видряпалася на чималий камінь. Здіймала й опускала живота, поглинала сонячне жарке тепло.

Парубки купалися. Плавали, щомиті, наче вперше, дивуючись морю, хоча вже знали всі його зелені відтінки: то темні, мов у пуголовків, то мінливі, ніби пір'я павича, то наче в медузи чи хрумкої сливи. Вони залізли у воду не лише щоб освіжитися, та й насправді не для того, щоб поплавати. Молодики хотіли побути в морі, спізнати щастя досконалості від напівсвободи тіла, рук та ніг у воді, поринути в її еластичність, відчути, як морська сіль розчиняється в крові... Це питання солоної води схвилювало їх обох. У пам'яті ліниво ворушилися гарно впорядковані приклади схожості крові з морською водою, прочитані кілька років тому під заголовком штибу: «Хочете вірте, хочете — ні». Та вони зупинялися не на складних термінах, питаннях солі, води чи середовища, а щойно доходили до порівнянь кольору, рідкого стану й температури — ці тотожності викликали сміх... Гаразд, ми зменшили температуру, — глузували вони, — гаразд, підвищимо розрідження крові, хай вона більше не згортається й не обсипається, мов порошок, не зішкрябується, коли запечеться. Певна річ, ми не знайдемо способу змінити колір... Реготали вони із цієї схожості. Е ні, е ні, — кепкували парубки, — якщо добре поміркувати, то зміниться й колір... Вони сміялися, говорили, що до таких дослідів треба не докладати розуму, а навпаки — краще без нього обійтись. Що ж до дійсності, котра, утім, вимагала докладати розуму й для того, аби без нього обійтись, то серед цієї непорушної гладіні, в якій вони плавали, їм у чоло та ніс упиралася поверхня, значно твердіша за воду. Та й колір змінить...

У кінці пляжу якась жаба, сидячи в намулі, на дні пересохлого потічка, злякано квакнула, немов у передчутті небезпеки. Кинулася на купу ріні, що нагромадилася між морем та потічком. Передумала — застрибала вгору по руслу. Туди, де ще могла знайти залишки зеленої-зеленої води...

Парубки спостерігали за людьми на березі. Дув бриз, такий легкий, що не вивітрив би з моря солі, хіба що набивав відпочивальникам у перголі пісок та пилюку у вуха, ніздрі та рот, до пупа... Діти топталися то в солі, то в піску. Сіль тепер повністю покривала лиш їх, тих, що в морі... У них була вода, у них був тихий бриз, який уряди-годи лоскотав воду, морщив її. Тільки сонце наразі залишилося в тих, хто на суходолі. Парубки сміялися — хай як, а ми не без вогню у серці. Тепер вони міркували, що цим можна скористатися як перевагою над однаковим складом крові та морської води. Температура їхнього тіла досі не мала б знизитися. А втім залишався колір у відкритому морі... Звести червоний колір вогню до зеленого — оливки, листка, водорості, перцю... Наприклад, пекучий перець був зелений. «Ну от! — міркували вони. — Мабуть, ми вийшли на правильну стежку!» Звести. Потрібно було звести до зеленого. Перевірити на досліді.

Ящірка важко дихала на розпеченому камені позаду пляжу, здригнулася від шереху в чагарях, метнулася, мов блискавка... Відтак завмерла. Забилася під камінь. У прохолодному затінку вона своїм сірим, ледь зеленуватим кольором зливалася з піском. Куці розсунулися, з них виліз якийсь сонний кіт, обнюхав камінь, щось пошукав, нічого не знайшовши, байдужо пішов.

«Я торкаюся дна», — сказав високий на зріст. «А я вже стаю на коліна», — відповів йому спереду той, що був середнього зросту. Тепер їхні голови завмерли над водою. «Годі! Ми вирішили вилазити на берег», — промовив високий на зріст. «Еге», — відповів той, що середнього. Високий його передражнив: «Ге-є-ге-є!» Вони засміялися. То були схвальні вигуки в мові якоїсь дуже далекої країни. Парубки знали про це з фільмів. «Так швидко не вилазять, — сказав високий. — Ми випірнули і впевнені, що не задихнемося, але наші вороги ще не знають... Вони є чи немає?! Якщо є, то хто?!» Друзі ледь стримували

сміх. «Рачкуймо вперед, залишаючись у воді, — підхопив цю забаву середній на зріст. — Коли буде геть мілко, поповземо на животі, підводимося біля самого берега, ге-є-є?» «Ге-є!» — дав згоду той, що вищий. Але більше вони не сміялися; вирішивши поволі вибиратися з далекого моря на берег, хлопці тепер перевтілилися у ногатих, рукатих водяних істот з не менш далеких епох. Лізли вперед. Пластували. Поволі, тихцем. Вони прагнули відчутти, пережити на собі всю обережність тих первісних істот, які вибралися на суходіл. Потім їхні спини потроху нагрілися на сонці, почали засмагати, колючий пісок шкрябав груди, галька совалася під пузом; нарешті руки боязко потяглися до сирого, проте не покритого водою піску. І середній, і високий на зріст побачили, як чотири передні кінцівки, до яких вони давно звикли, одна за одною встрягли в пісок. На місцях, котрі вкрив пісок, пальцях та п'ятах виблискувала мокра луска сірого, із ледь зеленуватим відтінком, кольору. Вони боязко роздули животи. Підвели голови. Поволечки важко покрутилися в різні боки. Їхні велетенські кольорові плями видавали на піску різкі, пронизливі звуки. Неквапом обернувшись один до одного, вони угледіли гігантські яблука своїх застиглих, потьмянілих та голих із потрісканими обідками очей. Виповзли на суходіл. Коли вищий із них плазував біля уламка якоїсь дошки, цвях, що стирчав у ній, залишив йому довгий білуватий слід на здухвині. Щойно та білувата лінія порожевіла, і з неї потекло цівкою кілька крапель крові, той, що середній на зріст, націливши очі на сусіда, вже зібрався сказати: «Поглянь! Наша кров досі червона!» Натомість високий хотів вигукнути: «Ой! Боляче!» Обидва зустрілися очима. Нерухомо обмінювалися поглядом, довго-довго. З розтуленими ротами. З яких не пролунало жодного слова, навіть буркоту. Не могло пролунати.

1969

9

«Зелені», здобуваючи перемогу в грі, залишалися на родючих, найбагатших на воду землях, упродовж десятиріччя мешкали у власному домі, в палаці. Якщо ж перемагали «Фіолетові», то на десять років переселялися в ліси, де їхнє життя забезпечували містяни.

Через деякий час усі асимілювалися. Гру проводили тільки на спомин про ті події. Хтозна скільки з десяти гравців команди «Фіолетових», які обиралися серед мешканців міста, були нащадками лісовиків?

* * *

Ми, «Фіолетові», були «камінними фігурами»: походивши, завмирали, мов закам'янілі. Я не зводив з нього очей.

Той також думав про мене, я знав це. Окрім мене, він нікого не бачив. «Зелені» безугавно гуртом аналізували ситуацію, вони спілкувалися очима, бровами. Безперестанку ворушилися, розмахували фігурками коней, псів та козул, які звисали на ланцюжках, крутилися на місці й досягали між собою

однак без жодного слова, лише поглядами згоди.

Їхні пішаки мали списи, підкови, сокири та аркани. Вони вже добряче розпорошилися по полю.

Я вже кілька разів наражався на небезпеку. З голови не йшли слова портъє: «старайтеся потрапити в полон», проте мене турбувало не це, крім того, я нітрохи не хотів стати бранцем. Моєю метою був він — захопити його. Безперечно, до «Зелених» відбирали наймайстерніших гравців. Команди мера поступово рідшали, і я все дужче втомлювався від непорушності, поки сонце невпинно котилося на захід. Сам не знаю: через скільки ходів той опинився майже позаду мене й цілковито зник з поля зору — мені аж світло померкло довкола.

Мер майстерно обороняв своє місто, його води, палац та будинки. Я ж не міг здійснити жодного з бажань; досі не бачив його.

Сотні очей із рядів навпроти немов утупилися в мене. Хоча я знав, що не потрібен глядачам. Вони спостерігали за грою, давно забувши, що фігури в ній — живі люди. Те саме

забути, що ми люди

очікувалося й від нас. Після цього....

Зненацька два зелених ока зиркнули на мене з-за височенної тополі, яку залишили рости поміж двома рядами веж, напхом напханими глядачами. Він вигулькнув з-за дерева, вийшов на поле, посунув до мене. Худючий, з подряпанними в бійках носом та вухами, безпритульний кіт. Звісно, він зголоднів. Обнюхав мене, потерся об ноги. Дехто з

глядачів, помітивши це, порснув сміхом. Проте тиша хутко відновилася. На черзі був наш хід. Мер замислився.

Уреши-реши гукнув мені. Щойно я перемістився, ми знову зустрілися очима. Здається, той уперше всміхався. Я також усміхнувся.

Казка дев'ята

Не нашкодъ

Для Тозюна та Фреда

У світі, де кожен,

хтозна, можливо, потрібно всього-на-всього сказати «більшість людей», вибивається із сил, аби одягтися,

у країні, де люди

живуть та працюють, щоб принаймні в зимові місяці, коли холод пройматиме до кісток, було чим прикрити тіло,

якщо й не натягнути з десять шуб,
жив чоловік, який бажав одного — роздягтися. Про нього ця казка.

Роздягнений він прибув у цю країну. Гадаючи: хай як, а на цьому спекотному острові голизою нікого не приголомшиш, і йому не набридатимуть прикрими запитаннями. Щоправда, і до цього острова добиралася зима; з відкритого моря час від часу дули суворі вітри.

Зрештою, за нагальної потреби на плечі неважко було накинути хирку.^[17] Більше він нічого не хотів. Утім, дивина та й годі, чоловікові статки без упину росли.

Хоча він не крав, не влазив у торгівлю, навіть не заощаджував на їжі та паливі на догоду мешканцям верхньої магали.

Сотні років тому, після потужного землетрусу, люди злякалися, що острів затоне, й переселилися нагору; ці мешканці верхньої магали були їхніми потомками та спадкоємцями; увінчані титулом найдавніших родів острова, споконвічних його мешканців, вони

поводилися щедріше за решту, пишно накривали столи, дзвеніли капшуками.

Чоловікова хата стояла чи не найближче до шкіл прибережних кварталів. У всіх цих школах він викладав найрізноманітніші предмети. Адже ділитися знаннями, викладати різні предмети, аби не залишилося непереданих знань, також було своєрідним оголенням.

Роздягаючись, людина відчуває власну шкіру; гідність, повагу до своєї сутності. Цього важко позбутися, віддерти від себе та викинути; людина, яка всім серцем полюбила оголеність, на крайньому порозі життя впізнає власну смерть, усвідомлюючи цінність того останнього кроку. Вона прагне здійснити ту справу, яку можна зробити один-єдиний раз, перед людьми, котрі зрозуміють її вагу. Якщо ж ви помилитеся, візьметесь за неї не в тому місці, кажучи, що настав ваш час, то складете печальну казку.

Окрім учителювання, від нього вимагалось й вести ділове листування. Оскільки мав гарний почерк та плавний стиль.

Листування не бракувало. З материка доставлялася і прісна вода, і борошно. Мешканці пагорба та побережжя разом працювали на низовині. Хліб і далі випікали в прибережних печах, потім доставляли нагору. Мешканці верхньої магали вірили, що їхні прадіди виявили неабияку мудрість, звівши свої оселі на пагорбі. На острові запанував майже бездоганний лад. Люди жили, остерігаючись землетрусу, і вважали своїм обов'язком передавати цю боязнь із покоління в покоління. Під час землетрусу розліталися на шматки береги, сипалися прямо в море. Тоді загинула більшість остров'ян, а їхні домівки зсунулися й пішли на дно. Ті, хто вижили, переселилися на гору, затим відновили роботу своїх підприємств — вони вціліли, оскільки їх збудували позаду будинків на узбережжі. Після землетрусу остров'яни дозволяли новим поселенцям будуватися тільки на березі. Лише через багато років нащадкам найдавніших із їхніх родів час від часу давали право перебиратися на пагорб.

У країні, де народився та виріс чоловік, не знали землетрусів. Або ж, не знаючи, забули про них. Там безперестанку трудилися, аби на тій непорушній землі щоразу збирати все кращий урожай, з кожного зернятка, кинутого в ґрунт, виростити ще міцніші, ще рясніші зерна. Небесні й земні води лилися для людей стільки, скільки треба. Всі необхідні місця — гігантські міста, гігантські райони — накривали прозорі склепіння; людям, тваринам, рослинам було дароване життя у вічно помірному циклі.

Виростали рослини та комахи — услід за ними. Над цим, далєбі, трудилися. А втім, не могло зачахнути, перевестися коріння в рослин. Зменшуючись кількісно, вони в розмірах тільки більшали.

Він упустив склянку. Випустив із руки склянку, котру взяв зі столу. Це було вкрай важливо; істотно для чоловіка, який хотів роздягтися. Адже хіба міг досі щось свідомо розбити, самохіть розпанахати якусь тканину або розлютовано махнути рукою та перекинути першу-ліпшу річ — навіть, раз на десять років ненароком розбивши склянку чи пляшку, подерши сорочку, годинами картав себе та журився. Утім — не за розбитим, подертим чи перекинутим, хоч яке воно було цінне. Журився та картав себе за нетямущість. Адже така біда спіткала через власну неухажність. Утім тепер, узявши зі сніданкового столу склянку, потримавши її кілька секунд за півтора метра від кам'яної долівки та хутко випустивши з-поміж пальців, він тішився милозвучністю її дзенькоту, наче плескотом хвиль; той здавався знайомим вухові, ніби постійний шум моря, і йому навіть на думку не спадало, що це та склянка, яку він багато років тому придбав на згадку у далекій країні, що славилася скляними виробами, побачивши, як майстер власноруч надає їй форми.

Виростали й тварини. Навіть якщо їх і меншало, меншала їхня кількість, то, ростучи, вони відбирали в людей усе більший шмат їжі. Народу ставало все важче в поті чола вирощувати з одного зернятка ще крупніші зерна, ще рясніші врожаї, відривати дедалі більшу частину з надбань своєї праці комахам та щурам. У далеких гірських селах, де здавна, мов якусь фантастичну казку, слухали про достаток та велич жителів рівнин, росла кількість відчайдухів, що спускалися вниз, у

мегаполіси та містечка. Певна річ, вони ринули туди не для того, щоб і собі урвати ласий шматок від багатства цього казкового світу. Ці люди були не з тих, яким забандюриться заволодіти речами, в існування яких і не вірили. На всі запитання вони відповідали, що прийшли побачити у ваших мурах завбільшки з людину, ваших щурів величиною зі слона. Згодом селяни усвідомлювали, що помилилися, але з них украй мало поверталось назад у свої гірські села. Здебільшого вони долучалися до війни зі щурами — хай не заввишки, як слон, але щонайменше, мов пси, гризуни нищили пшеницю; та боролися з мурахами — хай не розміром ніби зі слона, але щонайменше — мов ніс теляти — ті виїдали все довкола. Вони потроху звикали до життя на рівнині; переконувалися у правдивості того, чому не вірили, хоча дивувалися, як могли повірити в міфи про демонічних тварин, котрі змусили їх зійти з гір.

Люди щороку вишукували нові методи, як захистити своє зерно та рослини; мирилися з черговими витратами. Люди панічно спостерігали, як услід за ними комахи та щурі у свій спосіб за короткий, спустошливий проміжок часу знову міцніли й потім завдавали їм ще важчих збитків. Вони ціпеніли від подиву, що зручні умови, які забезпечують собі, стають у пригоді й іншим створінням, та оскільки їм анітрохи не спадало на думку змінити саме становище, то й далі шукали нові способи, щоб вирішувати проблеми, які лише накопичувалися. Отож збільшувалися й витрати. Люди не могли змиритися з поразкою, утім марнували власну відвагу в безглузких висновках. На той час підросло нове покоління, що усвідомлювало це та в основу кращого життя поклало багате розмаїття можливостей, які вели до неймовірних відкриттів. Правда, поки молодь вирішувала наболілі питання, що давало плідні результати, породжувалися ще гостріші проблеми. Поповзли чутки та й далось бачити, як услід за селянами, котрі мігрували зі своїх сіл у містечка, з містечок — у міста, а з міст — у мегаполіси, змії, щурі та мурахи розповзлися в усі сторони та вже підбиралися до людських поселень, шукаючи чи то смерті, чи ще більшого розмноження. Відтепер ні люди, ні свійські тварини не могли їх виловити.

За того часу чоловік якраз довчався в одному з найкращих університетів найрозвиненішого регіону під високим склепінням. Яюсь, повертаючись після другої години ночі додому, він проходив

повз цілий ряд освітлених крамниць, звідки повиносили на хідники напхом напхані сміттям контейнери, заввишки майже в людський зріст. В одному з них, зіп'явшись на задні лапи, рився невгамовний величезний пес; усе варте поживи він кидав зграї значно менших, але ще гарніших собак. Чоловік зупинився, тривалий час спостерігав за ними. Якийсь цуцик спустився вниз, кинувся під машину, котра мчала на швидкості вісімдесят п'ять-дев'яносто кілометрів. Пес метнувся вслід за автівкою; біг, допоки через тридцять п'ять-сорок метрів малий не викотився з-під неї... Машина одразу щезла з виду. Несамовитий вереск бідолахи розчинився у вуличній темряві. Великий пес також пропав з очей. Тієї ночі чоловікові снилося, як люди із псами постійно потрапляли під машини. Потім залишалися лежати на асфальті спотворені до невпізнання так, що заледве чимось відрізнялися одне від одного. Автівки ж і далі байдуже влаштовували свої жахливі перегони. Проснувшись, чоловік вирішив збиратися в дорогу, виїхав через три дні.

Коли він починав учителювати в одній із тутешніх шкіл, у вухах ще лунав пронизливий гавкіт цуцика.

Навіть не подумавши зібрати скло, чоловік, прислухаючись до його тріску під ногами, попростував до дверей, вийшов, подався до школи. Замислений, він лише згодом зауважив, як учні — то вже були дорослі парубки, що вчилися діловодства — неспокійно ворушилися за партами.

Відтепер він уже не виходив із хати, де оселився, найближчої до шкіл, що містилася на початку найвищого ряду прибережних будинків. Решта вчителів були остров'янами. Одні мешкали на узбережжі, другі — на пагорбі. Школи ж стояли в значно безпечнішому місці — між верхнім кварталом та прибережним. Так його запевняли. І оскільки чоловік не мав власного житла, то йому радили поселитися в одній зі шкіл... Проте він не послухався цих порад. Люди розповідали, що раніше мешканці пагорба пишалися своїм прибережним походженням. Але, вочевидь, давно забули про нього. Адже прожили нагорі багато років. Чоловік не чув, щоб тут хтось зверхньо ділив людей на горішніх та прибережних. Водночас, чим більше мігрантів з інших островів осідало в прибережних кварталах, тим сильніше, мабуть, жителі

пагорба почувалися в дискомфортній меншості. Тому хтось щороку переселявся з рівнини на пагорб. Утім і верхні, і долішні мешканці сурово вимагали від нових поселенців дотримуватися правил життя на острові. Та й поготів.

Цьому вчителеві землетрус не здавався реальною загрозою. Але він бачив, як нові поселенці, можливо, налякані в душі колишніми землетрусами й на власних островах, із легкістю проймаються відчуттям небезпеки, яке їм навівають остров'яни; трохи дивувався, однак старався цього не показувати.

Остров'яни бачили своє становище так: якщо рано чи пізно ще раз відбудеться землетрус, і побережжя розсиплеться вщент та затоне в морі, якійсь частині його мешканців, можливо, і вдасться врятуватися, але пропадуть усі корабельні, пристані й пекарні; тоді горішні жителі, котрі вціліють разом із будинками, знову залишаться голодними та беззахисними. Щодо прибережних мешканців, то вони, певна річ, боялися загинути вкупі зі своїми пекарнями та корабельнями, тому ніколи не нехтували пропозиціями — бодай і нечасто-густо — перемістити свої підприємства нагору.

Разом із людьми більшало й справ; на незайнятість чи переобтяженість ніхто не скаржився. У вчителя також роботи було ні багато, ні мало. І зарплатня, і її купівельна спроможність начебто залишалися на одному рівні. Украй обмежений у своїх потребах, він вочевидь зменшив витрати ще дужче, зважаючи на те, як мимохіть досяг успіху у своєму прагненні оголюватися, аж тут його статки почали зростати. Спочатку він дивувався такому несподіваному повороту, згодом занепокоївся, урешті — злякався.

Його статки росли, мов на дріжджах. Він не розумів цього. Усі способи, котрі міг вигадати, щоб розтринькати гроші, тільки загнали б його в цілковиту безвихідь. Щось купуючи, чоловік або завдав би собі зайвих клопотів, за власним висловом, одягався б там, де мав роздягтися, або привернув би до себе громадську увагу. Його запідозрили б у божевіллі чи гадали, що збирає гроші, бо не довіряє острівному ладові, або ж зібрався вкласти їх у товар. Як чужинець він відрізнявся й від переселенців із сусідніх островів. У його країні знали і що таке безгрошів'я, і що таке, наживши добра, розоритися та почати все з нуля... Натомість тут ці уявлення жахали. Чоловік аж дотепер жив поза рамками тих строгих правил, які застосовували до

переселенців на початку й лише потім — пом'якшували. Тому наразі знову виставити себе чужинцем означало перевернути догори дригом той уклад життя, який він вибудовував роками. Хоча чи справді він його вибудував, чи обмежився тим, що так гадав? Чоловік почав ламати голову й над цим запитанням.

Добігав кінця травень. Наближалися канікули.

Того ранку, відсунувши з прочиненого вікна фіранку, що вберігала від мух, чоловік відчув, як кімнату заповнив дивний запах. Чи то саду, чи то залізниці, чи то авторемонтної майстерні. Або ж це були окремі запахи, які линули з різних місць. А втім сполучалися в один-єдиний запах. Чоловік, згадав садки, згадав залізниці, згадав авторемонтні майстерні; картини з різних періодів його юності збігалися в уяві, воскресали перед очима. Потім накладалися одна на одну, зливалися в суцільне полотно, що разом із далеким дитинством убирало в себе й море, і запахи, і звуки, і людей цієї нової батьківщини, розчиняло це все в надзвичайній гармонії. Роздертий на шматки чоловік немов знову склався до купи. Ця мить довершеності, либонь, тривала всього кілька хвилин, поки він на повні груди вдихав запах із вікна. Коли ж учитель, переповнений щастям цієї довершеності, відійшов від вікна до крану, то навіть не подумав, що з такого відчуття треба роздягнутися, що це відчуття вирве йому з грудей найважливіше. Він отямився вже після того, як випустив із рук склянку; тільки дорогою до школи... Зненацька добрав розумом, що склянка розбилася. Але було запізно. Те щастя довершеності, те відчуття власної цілісності вже проникло в душу. Найважливішої миті йому не вдалося роздягнутися. Склянка стала розплатою за його гріхи, однак після цього годі щось удіяти. Він навіть не одразу зауважив, як учні неспокійно заворушилися за партами. Гнітючі думки обсідали з усіх сторін... Таке з ним відбувалося вперше.

На цьому острові божевілля не обростало жартами. Воно вважалося найстрашнішим гріхом, найстрашнішою недугою. Чоловіка зіштовхнули б у море зі скелі на тому кінці острова. Хоча тут майже не коїлося злочинів та не застосовувалися важкі покарання, це було єдиним законом, що не вкладався йому в голову. Остров'яни також

уважали ту кару несправедливою, проте чомусь наполягали, що наразі від традиції не можна відмовлятися заради власного здоров'я; дана тема навіть не обговорювалася.

Чоловік перебрав у голові всі можливі варіанти, як позбутися цієї напасті. Звикнути до лиха, котре краяло серце, і жити з ним далі, не порушуючи довкола в'ялого спокою, що його вимагали острівні закони, — це було останнє рішення, яке він, проте, відкинув. Чоловік чудово усвідомлював, що тільки втікає від проблеми, а не намагається позбутися її... Тож вирішив учинити зі своїми грішми те саме, що робили й з божевільними.

Того вечора він піднявся на пагорб, пішов до скелі. Загорнені в хустинку гроші неначе обпікали йому під сорочкою шкіру. Прийшовши, чоловік завагався. Як тільки він зараз викине гроші, цього ніхто не підглядить, але невідомо, куди їх віднесе вода. Якщо хтось знайде ті купюри, то розповзуться плітки, а його жахала сама думка, як приєднуватися до цих теревень так, начебто вони цікаві, ще й не червоніючи. Дивуючись, що не передбачив цього раніше, він подумав: «У такому разі гроші потрібно закопати». Чоловік дістав із кишені складаного ножика, відірвав від землі величезний камінь; упріваючи, видлубав яму, закопав гроші, вирівняв ґрунт, поклав камінь на місце та аж застрибав на ньому від радості. Поки стемніло, він задоволено спустився додолу; повечеряв, посидів у кав'ярні, трохи попрацював та вклався спати. Чоловік проспав непробудним сном. А вранці, відсунувши з прочиненого вікна фіранку, що вберігала від мух...

Помітивши, як парубки заворушилися, він якийсь час старався й далі вести урок та менше зважати на них. Учителю поблажливо ставився до такої поведінки, бо добре знав, які старанні та вірні навчанню ці учні, але цікавість взяла верх, і він вирішив дізнатися причину непослуху. Юнаки; затарахкотіли наперебій:

Один із хлопчаків, що жив на побережжі, його дім стояв прямо між пекарнею та рибозаводом, рано-вранці подався ловити рибу та восьминогів, мати послала його, наказала принести восьминога, оскільки дитина з тим ділом мала справитися, мати вже навіть поставила на вогонь каструлю з водою, казала, що поки він

повернеться, вона закипить, хлопчак пішов до тієї бухточки, що й завше, до бухти між Парними мисами, тобто ви її не знаєте, бо там з обох боків прямі скелі, хіба що ми, хлопці, та й то лише дітьми, туди, звичайно, ходили, як хочете, то сьогодні вас заведемо, хлопчисько подерся туди, бо воно хоч і важко, але цікаво... Чоловік зрозумів таке:

Добравшись туди, хлопчик здивувався, навіть подумав, чи не заблукав. Бухта висохла; якщо раніше скелі здіймалися над водою, то тепер — над землею. Хоча вони стояли пообіч затоки, як і раніше. Знайомі дерева, знайомі чагарники нікуди не поділися. Та й море не могло відступити. Земля була суха-сухісінька, ніби давно затоптана. Коли хлопець повернувся додому, вода в каструлі давно закипіла. Мати спочатку розгнівалася на сина, розверещалася та висварила, однак вислухавши його, послала до бухти втричі старшого сусідського парубійка. Повернувшись назад, той підтвердив: «бухти немає», потім щодуху побіг до школи розповісти про все друзям. Жінка ж геть спантеличилася, бо син їй казав: «Щоб зловити восьминога, я пройшов по затоці п'ятнадцять кроків».

Чоловік виснував з почутого таке:

Бухта вузька, але глибока. У цій ситуації невірогідно й помислити, щоб море відступило, а те місце якісь невідомі (чи *хтось* невідомий) — без відома закидали землею. Оскільки дитина розповіла, що й скелі, і дерева стоять на місці, тож і про обвал не йшлося.

«Що скажете, учителю?» Що він міг сказати? Їхні розповіді почерпнуті з тих, що за годину, а то й пів, облетіли всі вуха. Поки хлопці сиділи на уроці, острівна влада вже мала оглядати бухту з моря. Тільки проаналізувавши, у якому вона стані, можна було щось виснувати.

Надвечір і на побережжі, і на пагорбі тільки про це й велася мова. Дослідники скель зі сторони моря натрапили ще на два такі місця. Ніяка вода там і близько не відступала. Ґрунт одразу був твердий, без гальки та піску. Окрім того, сухий.

Землетрус не похитнув навіть стрілочки найделікатніших лічильників у будинках, не міг похитнути. Остров'яни, котрі звикли жити зі страхом, що земля під ногами ось-ось задвигтить та провалиться, пристосовували всі свої дії до такої ймовірності, тож

тепер навіть не знали, що думати. Несподівано з юрми, яка сперечалася в кав'ярнях перед пристанню, долинув чийсь голос. Надворі темніло. То був пискливий дитячий голос, але не надто високий. Маля крутилося під боком у вчителя. Всі раптом звернули на нього увагу. Стривожено перейшли на шепіт. Дитина ж і сказала подитячому: «Наш острів росте». Всі на нього зацитькали. Утім повкладалися спати з тривогою в серці та як слід не виспалися.

Учителі ж тієї ночі не лягали: гортаючи книжки, ламали собі голову, сперечалися, не спали аж до ранку А з першими променями спустилися на берег.

Вони мусили змиритися з тим, що побачили. А побачене стривожило їх ще дужче. За причалами розкинулося відкрите море. Однак пообіч них човни тулилися один до одного не на воді, а глибоко в ґрунті. Острів ріс, наче жива істота. Немов видовжувався зі всюди, з усіх країв.

Через два дні ситуація прояснилася. Це справді був своєрідний ріст. Починався вночі, припинявся вранці. Дослідники намагалися вивчати це явище за допомогою потужних ламп, не цуралися й кишенькових ліхтариків, але могли побачити тільки, як човни, що досі погойдувалися на воді, зненацька опинялися в землі. Хоч як вони видивлялися, а більше нічого не вгледіли.

Обсерваторам потрібно було забезпечувати денний сон — тоді вони залишалися бадьорими та поповнювали свої лави. Утім їхні спостереження свідчили, що аналіз проблеми, відтак — пошуки, як її розв'язати, вимагають щонайменше кілька днів. Натомість на ранок третього дня остров'яни збагнули, що більше не чекатимуть. Море вже подекуди відступало й за причалами. Того ранку, щоб урятувати дванадцять човнів, людям довелося їх відкопувати. Чорна робота забирала багато часу. Торгівля зводилася нанівець. Причина росту острова залишалася нез'ясованою й на п'ятий день. На мешканців, які колись ляпали язиками щось штибу: «Серце, наш острів трохи замалий», тепер дивилися скося. Хоча тих, котрі гадали чи казали про малий острів, що він таки малий, просто не могло бути мало. Люди, збентежені осудливими поглядами та словами, нагадували у відповідь своїм обвинувачам: «Згадай-но, ти колись також казав на уроці географії, у кав'ярні, на судні, на риболовлі...» Щоправда, ті такого не пам'ятали, а може, і взагалі не говорили.

Влада вимагала берегти воду та хліб. Повідомила населення, що викликала телеграфом провідних учених, але ті зможуть прибути лише за три дні. Остров'яни втрачали віру в покращення справ, їх огортав безпросвітній розпач.

Люди селилися тут з незапам'ятних часів. Після столітніх воєн досягли миру із сусідами, упорядкували власне життя. Спогади про ті події й досі живуть у предковічних міфах та епічних поемах. Раз на рік мешканці острова збиралися на його найширшому піщаному березі та цілих сім ночей слухали, як народні співці, століттями зберігаючи в пам'яті кожне словечко поем, прославляють те минуле. Кількість цих співців також не змінювалася сторіччями. Їх було сім. Кожен зобов'язувався за одну ніч проспівати якусь частину епосу. Оскільки ту ж саму поему заборонялося виконувати двічі, за сім років виголошував речитативом увесь епос, а на восьмий починав його з початку. У середині другого семиліття співець брав собі учня. Його навчання тривало приблизно сімнадцять років. Хоча співцеві ще до світанку спирало дух, він мусив передати своє мистецтво учневі.

Із ростом острова полетів шкереберть і лад серед співців. Далєбі, вони закінчували свої поеми та міфи там, де починалася історія, яку викладали в школах. Одначе тепер щодо цієї події вони прагнули випередити підручник з історії — наприкінці сьомої ночі відімстити за ту рану, якої він завдав їхнім словам. На цій точці історія повинна закінчуватися. Слово мало повернутися до них, і поки історія одного дня не почалася знову, вони мусили самі заповнити цей проміжок. Співці з божевільним завзяттям заходилися складати нову поему. Майбутнє свято повинне було тривати вісім днів. Мало тривати. Чисельність співців збільшувалася до восьми. Для такої справи вони вирішили підготувати найменш досвідченого учня, не надто замислюючись, на що перетвориться його голова. Потім гуртом взялися навчати хлопця...

Але цього разу на піщаній місцині, де населення острова слухало співців, ще за дня відбулося велике віче. До нього долучились і вчителі, і рибалки, і торгівці водою. Лише співці не прийшли на це зібрання, заради якого кожен відклав усі справи. А точніше, співці зі своїми учнями... Вони й так здогадувалися, про що там розмовлятимуть. Або принаймні так гадали. І збиралися погодитися з

будь-якою ухвалою віча. Адже готувалися до дійства, коли виллють у слова все, що настане після того, як історія зупиниться.

Під час віча промовці насамперед коротко виклали перекази співців, потім — зміст історичних книжок; згодом поділилися думками та почуттями щодо зміни розмірів острова. Услід за ними вчителі сповістили останні новини зі своїх спостережень та досліджень, потішили радісною вісткою, що вже почали міркувати над тим, яких заходів ужити. Власне, тоді птаха страху і розпростерла свої багрянні крила над остров'янами. Промови гучнішали, черга ораторів не мала кінця-краю. Вилазячи на поміст, вони добалакалися до того, що самі заледве щось уторопали б.

Територія, що збільшувалася, могла породити заздрість у сусідів; з їхніх слів витікало, що найбільшу небезпеку становила втрата саме того, що збільшувалося. З'явилися й ті, які казали, що оскільки остров'яни роками жили зациклені на тому, як запобігти зменшенню території, то не очікували від природи нічого іншого.

Таким трибом вони могли померти від голоду, загинути від спраги. Люди не звикли й до найменших змін у своєму житті. Аж раптом вони пізнали його справжні виміри. У душу закрадався страх перед озлиднінням. Якщо не вдасться вибратися з цієї скрути, прадіди проклянуть із могил. Невже злагоджена праця стількох поколінь піде на те, щоб обернути їхню вітчизну на пустку?

Зусібіч линули голоси: не можна руйнувати прадідівського ладу, він руйнується, він не повинен зруйнуватися.

Він мав зруйнуватися.

Багряна птаха страху пощезла з очей у небі, гнідий кінь бунту, здійнявши таку хмару куряви, що аж сам губився в ній, прогнався піщаним берегом від краю до краю та кинувся в море.

«Буде зруйнований!» — ці вигуки розчинилися в тиші. Затяжна мовчанка тривала. Тим, хто таке вигукнув, веліли показатися перед усіма.

Вони показалися — онуки найдавніших родів верхньої магали. Вісім осіб. Всі заговорили як один, обернувшись у різні боки:

«Хай наші співці без угаву трудяться, щоб додати нову поему до колишніх, щоб ми не забували основи, початків вітчизни, яку успадкували від прадідів. Та вони не прийшли на це віче, скликане на

порятунок батьківщини предків. Ми запитуємо вас: хіба таку поведінку можна насправді вважати виявом поваги до краю батьків?»

Запала тиша. Співців уже століттями шанували як напівсвятих. Натомість ці молодики звалювали на їхні плечі гріх, який передував найстрашнішому — божевіллю. Це була нечувана річ.

«Ми щонайменше глузуємо з них», — сказали молодики та фукнули. Хвиля обурення прокотилася юрмиськом. «Фу! Ганьба!» — вирвалося із сотень грудей, аж застогнала земля з камінням на острові.

«Квартальна сторожа спить — хіба це не доказ, що лад предків буде зруйнований?» — запитали молодики.

Знову зірвалося фукання, полинуло над островом. Співці збагнули, що в такому галасі не зможуть працювати й у своїх печерах на протилежному березі, та вирішили на десять хвилин перепочити від четвертої частини міфу, який складала на восьму ніч.

«Ми всі пробалакали тут уже три години. За цей час у море не вийшов жоден човен, не спечено жодного буханця, не пришвартовано жодного корабля. Як можуть члени Керівної Ради й далі товкти нам, що піклуються про цю батьківщину?»

Десять членів Ради, обрані від горішнього кварталу, ще десять — від прибережного та троє — від учителів, миттю переглянулися між собою; відтак, збившись у тісний гурт, вже збиралися взяти слово: «Ми...» Проте їх заскочило чергове фукання остров'ян. Ті вже лізли до них, розмахуючи руками.

«Годі!» — одноголосно вигукнули молодики. Остров'яни завмерли в очікуванні. Ті ж провадили далі. — Тепер ви бачите: от вона, вся сила Керівної Ради разом зі співцями. Ви ж розлютилися на нас, щойно ми вигукнули: «Буде зруйнований!» Ану назвіть хоч одне з наших правил, котре вціліло! Хто з пекарів, рибалок, водовозів, хто з вас бодай запропонував: «Не йдімо всі на віче, хай половина з нас іде, а половина — залишається на роботі?!»

Цього разу запала ще триваліша мовчанка. Навіть птахи в небі сполохано пурхнули вдалеч. Вісім молодиків і далі звинувачували всіх поголовно; тиша тривала; учасників віча на піску меншало й меншало. А ті, хто залишалися, покладалися на довірливе відчуття, що їх не звинувачуватимуть. Мова парубків потроху солодшала. Вони мали закликати до порятунку, переходу до нового мислення, нового

світосприйняття від позбавленого сенсу ладу прадідів, котрий — як тепер було очевидно— міг щоднини, щомиті зруйнуватися. Роблячи ту справу, молодики мали лише одного впливового союзника, що його не звинувачували того дня на піщаній місцині. Це була Дослідницька Рада, заснована з учителів. Утім, говорячи про союзництво, учителі також не повинні були впадати в оману. З них стало б указати остров'янам шлях, провівши бажані дослідження.

Того вечора шістнадцять осіб зустрілися потайки від усіх, аби розглянути становище острова та знайти вихід зі скрути; на цьому зібранні вони насамперед ухвалили рішення, необхідне, щоб зупинити збільшення території. Або ж, точніше кажучи: вісім учителів не бачили іншого шляху, окрім як пристосуватися до молодиків, котрі прагнули почути таке рішення. Вони не наважилися образити цих своїх колишніх учнів. Проведені ними дослідження та спостереження не з'ясовували причини росту острова. Це було очевидно. Чим вони могли зарадити? До приїзду фахівців ще залишалося п'ятдесят сім годин. Але так само ніхто не мав гарантії, що ті чогось доб'ються. Коли вісім парубків приперли вчителів до стіни, аби шукали вихід, один із них, мабуть, з розпачу затнувся, що коли не хочуть, аби якась річ збільшувалася, то її треба вкорочувати. Молодики спочатку розреготалися. Чи їхній учитель із глузду з'їхав?

Але учитель, сам не розуміючи, звідки черпає сили говорити, заходився рішуче боронити свою пораду. Вряди-годи він поглядав на друзів, моргав їм та кивав головою, просячи підтримки. Та сам собі дивувався. Адже розповідав, як вести землечерпання на острові, щоб запобігти його збільшенню, настільки детально, наче обмірковував це не один день. Його навіть не цікавило, чи є для слухачів у цих словах хоч якийсь сенс. Чи то працювала його голова, чи тільки язик? Учитель і сам не здогадувався. «Таким чином...» — нарешті промовив він і завмер, як пружина.

Він наче раптово проснувся або прийшов до тями. Перелякано потупив очі додолу. Проте тиша, яка запанувала після цієї промови, підбадьорила його. Ніхто не сміявся. Безсумнівно, всі задумалися над його словами. Учитель підвів голову, глянув на одного з давніх приятелів. Те добре знайоме обличчя, та прихована усмішка на вустах під замисленими очима раптом насторожили його.

Звідки йому було знати, що товариш думає про розбиту склянку разом із вузликом грошей?

Голос одного з молодиків розітнув тишу: «Розходьмося та гаразд поміркуймо, а через дві години зберемося, щоб ухвалити рішення».

Всі розійшлися.

Гроші, склянка, острів. Утім острів не вписувався в цей ряд. Чоловікові стукало в голові. Здавалося, він вимушений мислити зужитими штампами на кшталт того ж: «Стукало в голові». Спочатку він розглядав, зумів розглянути божевілля крізь призму штампів того прапрадідівського ладу острова. Мислити по-науковому, по-книжному як учителю тоді було недоречно. Адже він повинен навчитися думати як пересічний остров'янин, якому нічого невідомо, або ж *тоді* ще нічого не було відомо. Та чи зміг би він так думати?

Навіть це було ахінеєю. Божевіллям. Божевіллям страшнішим, ніж у співців, котрі заявляли, що історія припинилася. Треба було почати спочатку. Аж дотепер остров'яни жили, не ставлячи собі запитань. Могли жити. Мабуть, це було пов'язане з відчуттям тимчасовості, яке закрадалося в них від страху перед землетрусом. Натомість ріст острова поставив під сумнів їхні страхи. І страхи, і очікування. Поставив під сумнів обвали та зсуви ґрунту, якими вони жили сторіччями, оскільки остерігалися їх, покладали надії, що цього не відбудеться, та, мабуть, поступово починали вірити в неможливість катастрофи (чи, точніше, втрачали віру в її можливість), самі не наважуючись про таке бодай обмовитися. Щойно остров'яни поступово стали переконуватися (проте помітили вони це тільки тепер), що вже не повернуться до початку своїх страхів, вони зіткнулися з почуттям, про яке навіть не задумувалися. Його можна було назвати подвійним розчаруванням. Сотні років виношуючи найрізноманітніші плани запобігання руїні, нині спромоглися тільки на одну божевільну пропозицію — на ще абсурдніше, безглуздіше вирішення проблеми, ніж те, яке він знайшов кілька днів тому, щоб позбутися власних грошей...

Однак думати про це, міркувати так, наче ти на цьому острові мандрівник і можеш забратися звідси хоч завтра, було завданням

не з радісних. Йому нікуди було їхати, нікуди повертатися. Але якщо небачена, немислима катастрофа

Окрім того, чому одразу — катастрофа? Чому ніхто не збирався пристосовуватися до цього нового становища? Можливо, саме це було причиною справжньої катастрофи. Але висунути, озвучити цю ідею він зможе незабаром, коли всі зберуться, немислима катастрофа спіткала острів, то вона стане і його кінцем.

Коли всі знову зібралися, він попросив слова, виклав свою ідею. Можливо, на неї чекали, усвідомлюючи, що острів не перестане збільшуватися. Зіткнувшись з нечуваним природним явищем, людина намагатиметься розв'язати свою проблему, спираючись на несумісні з ним знання, але в

здоровенні, здичавілі тварини, люди, які втрачали засоби для життя та — щонайважливіше — його основу, так і пропливали в нього перед очима

тім часі, досліджуючи саме явище, вона здатна знайти спосіб вирішення згідно нього

Гамір заглушив навіть його думку. Щойно ж молодики після чималих зусиль угамувалися, він не повірив власним вухам. Тепер було явно, що він не добився успіху і як учитель. Адже ті хлопці були його учнями.

Треба було зятямити одразу й назавжди, що всі — на боці землечерпання. Окрім того, якийсь чужоземець, геть байдужий до долі острова

Решту він не захотів і чути. Покинути все та в одній сорочині вийти в море...

А втім із території, яка додалася, можна мати вигоду — наша морська торгівля набула б нових якостей; до того ж і фахівці через два дні...

І ці останні виверти урвали строгим голосом: «Або ви зараз ідете, або слухаетесь, що вам кажуть, і все виконуєте», — попередили його.

Чоловік заявив, що не піде.

Насамперед від нього вимагали зв'язатися телеграфом із ученими. Їхнє прибуття скасовувалося. Остров'яни самотужки розібралися в

острівній проблемі. За тим учитель мав долучитися до організації земляних робіт.

Він погодився. Навіть не захотів думати — чому?

Ще до настання темряви були організовані зміни землекопів, щоб запобігати росту острова, розчистити пристані; та три найважливіші бухти, а також — ті місця, для яких збільшення території було найнебезпечнішим. Кожна зміна із п'яти чоловіків мала працювати по три години; перемижувались аж до світання.

Наступного ранку, поки землекопи перепочивали, рибалки спокійно вийшли в море, кораблі спокійно причалили до берега та вивантажили муку. Водовози знову потягли воду нагору. Острів ожив.

Молодики з учителями, на відміну від колишньої Керівної Ради, значно зручніше розмістилися в залі її засідань, перенісши в куток спорожнілі стільці. Учитель, що першим подав ідею земляних робіт, не переставав вихвалитися. Оскільки всі отримали втішний результат знайденого рішення, то забажали взятися й за інші справи острова. Через дві години владнали і їх.

Зібравшись знову під вечір, вони прийняли посланців від народу, що прийшли висловити його вдячність. Затим вирішили збільшити кількість берегових копачів та послати їх і на ті місця, що збільшилися ще раніше.

На ранок третього дня члени Керівної Ради чекали в залі засідань посланців, котрі принесуть вістку про остаточну перемогу над збільшенням території острова. Та ніхто не прибув. Близько полудня, завершивши всі свої справи, вони занудьгували та розійшлися. Проте не минуло й години, як їх знову зібрали останні новини. Оскільки землекопів побільшало, то поменшало робітників, котрі виконували свої щоденні обов'язки — діла на острові пішли нанівець. За три доби на піщаному місці, куди геть усе населення острова збіглося на віче, утворилася широка рівнина. Адже землекопи не могли там працювати. З'явилися пропозиції «обробляти ту землю, бо це даватиме більше прибутку». Рада засперечалася, хто напоумив на таке людей; звинуватила вчителя, почала погрожувати йому: якщо й далі куватиме лихо, не омине кари; але, певна річ, із різних причин з ним не хотіли поводитися занадто різко. Крім того, після затяжних суперечок члени Ради самі дійшли згоди, що ідея обробітку цієї землі варта роздумів і

за неї не можна братися згарячу, наслухавшись решти. Утім, офіційно вони заявили, що наразі землечерпання в тому місці, яке оброблятиметься під ріллю, значно важливіший обов'язок; отож присікли й цю ініціативу. Рибалки, повернувшись того вечора з моря, розповіли, що моторні човни з довколишніх островів так тиснуть до їхніх берегів, що це навіває тривогу. Тут нічому було дивуватися — острів, розширюючись, наближався до інших островів. Керівна Рада збагнула, що ситуація ускладнюється. Відтак ухвалила рішення zorganizувати цілодобову зміну землекопів — ті мали працювати і вдень, і вночі. Кількість остров'ян, котрі виконували свої щоденні обов'язки, якомога скоротили. Тригодинну зміну переводили на шестигодинну. Попри подальший занепад загальних справ, у виснажливих умовах такої важкої рутини ці постанови зустріли поблажливо.

У членів Керівної Ради не лишилося часу на роздуми: помилкові їхні ідеї чи ні.

Цього разу острів почав рости й удень.

Канікул у школах відтепер вимагали вчителі з Ради. А вісім молодиків задля економії часу веліли всім горішнім мешканцям залишатися в наметах, які напнули на березі. Це полегшувало службові обов'язки.

Через чотири дні стало зрозуміло, що лопатами не обійтися. Один із учителів розробив проект бульдозера, який би викопував за годину стільки землі, скільки десять чоловіків — за три. Утім із підручних матеріалів вдавалося сконструювати лише три таких бульдозери. Для цього потрібно було на три доби задіяти двадцять дев'ять осіб, щоб працювали цілий день. Остров'яни взялися за виготовлення машин.

Звісно, вириту землю, каміння в жодному разі не можна було висипати в море. Це стало зрозуміло з самого початку. У перші дні мешканці ще намагалися завантажувати човни викопаною землею та викидати її у відкрите море, однак збагнувши, що це їм не під силу, почали вивозити в безлюдне скелище в кінці острова. Тепер же, відриваючись від лопат, вони повсюди натикалися на невідомий, нітрохи незнайомий їм горизонт. Це всього-на-всього були земляні насипи, які виростили довкола щоднини.

Строгі умови праці унеможливлювали інші дії. За винятком упорядкування робіт, до обов'язків Керівної Ради не належало

встановлювати жорсткі правила. Але на ранок дванадцятого дня вона розповсюдила просто приголомшливий циркуляр. На острові заборонялися будь-які статеві стосунки. Певна річ, збільшення населення острова в період кризи було недоречним. Та щонайважливіше, щонайнагальніше — остров'яни, приступаючи до шестигодинної зміни двічі на добу, себто через кожні шість годин, не мали права марнувати свої сили на хіть та сексуальну втому, гаяти години, відведені на відпочинок, та піддаватися розбещенню, яке знецінює високе призначення статевих стосунків.

Реакція на цей припис також була незбагненною. Людям стало дедалі важче зустрічатися у власному домі, своїх кімнатах. Відтепер тільки на немовлят та будильники покладалася обов'язок будити послушлих на їхню зміну. Всі остров'яни ходили зморені розділом доби на шестигодинний сон та щоденну рутину й землечерпання.

Завершивши виробництво бульдозерів, вони раптом збагнули, що доцільніше, щоб машини не розкопували береги, а використати їх для того, аби бодай трохи посунути вглибину острова земляні вали, котрі невпинно до цих берегів посувалися. Так і вчинили.

Люди копали й копали, вже навіть не мали часу роззирнутися. Разом з тим, через нагромадження землі довкола себе не могли далеко відійти, і коли закінчувалася їхня зміна, згорнувшись у клубок, ночували десь поблизу робочого місця.

На ранок чотирнадцятого дня один із бульдозерів таки спустився на берег; за його допомогою було знесено перший ряд будинків, котрі здавна стояли вздовж моря.

Цілодобові спостереження — а мешканців постійно переконували, що хтось веде спостереження; ким були ці хтось? Це могли знати тільки члени Керівної Ради, оскільки серед остров'ян не залишилося тих, котрі бачили б, могли побачити когось, окрім землекопів — цілодобові спостереження засвідчували, що ріст острова найбільш помітний перед будинками вздовж берега (цебто вздовж старого берега); так говорили.

Отже, насамперед потрібно було викопувати ґрунт там.

Затріщали будинки, і, щоб та робота не переривалася, повітря аж до пагорба (його контури майже зливалися із земляними валами) розітнув жахливий гуркіт інших двох бульдозерів.

Ближче до вечора ті звуки поступово розвіювалися услід за туманом, і землекопи, раптово закинувши роботу, з останніх сил подерлися на вали довкола. Під сонцем вони уgliedіли, як бульдозери працюють на всю потужність. Тільки через дві-три години копачі збагнули, що недочувають — ще трохи, й оглухли б. «Це, мабуть, від гуркоту», — сказали вони самі собі та знову взялися до роботи.

А наступного ранку землекопи зауважили, що працюють в цілковитій тиші. Отже, вони стали глухі, мов пні. Вали зростали. Це стало єдиним свідченням того, що всі довкола працюють; роззираючись у різні боки, вони тільки й бачили ці кучугури. Щойно закінчувалася зміна, копачі йшли поїсти перед тим, як укладатися спати чи подивитися (якщо могли дістатися до попередньої ділянки роботи), як рухається решта справ на острові. Кухонні намети встановили на певній віддалі один від одного. Ті, хто працювали далеко від попередньої ділянки, по суті, не бачили нічого, окрім лопати. Зміни вряди-годи й досі могли чергуватися. Проте людям ставало все важче й важче знаходити дорогу серед насипів до кухонних наметів. Харчі також танули на очах, їжа робилася несмачною.

Натомість робочих годин побільшало, зміни чергувалися тільки на папері; відтепер ніхто не мав ні змоги, ні часу з кимось зустрітися поза рамками письмових циркулярів щодо земляних робіт — ті незбагненим чином могли доставлятися до копачів.

Від людей вимагалось працювати ще хутчіше, ще більше. Остров'яни мусили спати на робочому місці, щоб, прокинувшись, миттю братися до праці. Часу на дорогу відтепер не залишилося. Щодо їжі, то її зобов'язані розносити мешканцям малі діти. Такими були останні новини з письмових донесень. По радіо лунали схожі розпорядження, та слухали їх лише самі працівники радіостанції. Адже їхні вуха досі добре чули. Натомість серед решти остров'ян майже не залишилося тих, які не оглухли. Оскільки цього ніхто не знав, по радіо щоденно таки транслювали кілька передач.

На третій день повальної глухоти один із водіїв бульдозера, працюючи там, де найкрутіший схил пагорба збігав до моря, раптом вивалився з кабіни дотолу, мов його гахнули по голові. Як з'ясувалося, він помер від серцевого нападу. Бульдозер перекинули сюди разом із бригадою землекопів після того, як знесли будинки вздовж побережжя.

Хай там як, а робітники тієї зміни нітрохи не розгубилися, бо заздалегідь отримали циркуляр із вказівками дій у разі чиєїсь смерті. Вони мерщій абияк закопали свого друга в першій-ліпшій кучугурі та негайно повернулися до роботи, посадивши одного з-поміж себе за кермо бульдозера, аби досягти поставленої мети. Землекопи працювали, поки мала дівчинка не принесла їсти. Через неї вони передали вістку про втрату одного з робітників. Під вечір, коли бригада заступала на другу зміну, на місце померлого робітника прибув один з учителів. Цікавість не давала копачам спокою: чи члени Керівної Ради вирішили тепер також працювати на земляних роботах, чи вчителя прислали, бо щось трапилося? Але його нічого не запитували; на запитання бракувало часу.

Учитель також не розповідав, як три дні тому скелище в кінці острова не витримало насипаної землі й обвалилося прямо в море, а вслід за ним рухнув і прилеглий до нього пагорб разом із верхнім кварталом та серединними школами — загинуло чимало людей. Відтепер шлях до вершини, з якої було видно цілий острів, загородили урвища та обвали; члени Керівної Ради не бачили іншого виходу, окрім як узятися за лопату самим, розійшовшись по змінах, та зблизька поспостерігати, в якому стані берег; вони навіть не домовилися, чи зберуться після того знову. Проте вчитель не розповів землекопам і цього. Та й порозумітися глухим було нелегко. Члени ради оглухли, як і всі остров'яни.

Коли дівчинка того вечора не принесла їжу, робітники навіть не збентежилися. Можливо, та трохи запізнювалася, а можливо, вони зарано зголодніли. Бригада пропрацювала до темноти. Далі було нічого роботи. Дівча не прийшло, і люди з'їли половину харчів із власних торбин, які берегли про запас. Коли ж надворі добряче стемніло, вирішили, що найрозумніше наразі відпочити, та лягли спати.

Учитель проснувся на світанку від того, що ломило все тіло так, наче його побили. У ніздрі бив різкий запах сирої землі. Він одразу взявся за лопату. Їжу досі ніхто не ніс. Іти шукати похідну кухню, яка стоїть невідомо де... Йому також було ліньки. Він дістав другу частину своїх припасів — з'їв.

Форма земляних валів змінилася буквально за ніч. За сніданком учитель задумано роззирався. Хоча він і зауважував ці раптові зміни, проте не міг чітко визначити: «Що саме змінилося та де?» Він геть

стомився. Ноги ще зранку опинилися у воді. Чоловіка навіть не цікавило, чому його ніхто не розбудив. Однак кілька разів махнувши лопатою, він помітив, що ніде не видно жодного з його нових колег. Земляні вали довкола постійно змінювали форму, проте не збільшувалися — за це він ручався. Обходивши два насипи, він надібав лише кілька пар ніг та держак киров, що самотньо стирчали з-під землі. Всі його товариші знайшли собі вічний спочинок.

Йому згадувалося німе кіно. Знову. Покази німих кінострічок, які він ніколи не пропускав замолоду. Покази, на яких лише музика давала знати глядачам, що вони не оглухли... Коли рухнуло скелище, до їхніх вух не долинуло жодного звуку, вони навіть не почули, як задрижала земля. Тільки згодом довідалися про ту подію. Зрозуміло, що й тутешнього обвалу ніхто не міг почути, навіть якби захотів, — він відбувся тихо, без коливань... Окрім того, нітрохи не дивно, що ґрунт під ногами не затремтів. То була сира земля. Учитель хотів поміркувати, чому сам не загинув під нею, намагався знайти якесь пояснення. Потім стало ліньки. Махати лопатою — та й годі.

Сонце піднялося, руки геть ослабли.

За ті всі дні (чи то години — важко було визначити) у нього не знайшлося й хвилини на роздуми. Тепер-то вчитель отримав змогу перепочити й поміркувати.

Він не загинув під обвалом, оскільки земля, без сумніву, рухнула в море. Копачі ж, вочевидь, лягли спати поблизу берега — учитель намагався оживити перед очима їхню смерть. Натомість сам він згорнувся у клубок позаду, на одному з насипів. На світанку ж його розбудили не сонячні промені, а вода, яка намочила ноги. Зараз вона вже діставала до зап'ястків. Натомість земляні вали, здається, блискавично зменшувалися. Отакими були зміни довкола, за якими він спостерігав, мов сонна муха. Вода наступала.

Він же й досі почувався настільки виснаженим, що навіть не міг визначити: його обіймають страх та тривога чи щось інше? Аби втекти від моря, від води, яка поволі плинула до нього, учитель спробував піднятися на вал сиріє землі. Кроки давалися легко, проте він не став цьому довго дивуватися. Учитель ішов, однак море буцімто піднімалося вслід за ним.

Отже, острів перестав збільшуватися; зрозуміло, що земляні роботи виправдали себе, ще й, мабуть, аж занадто. Учитель стомлено всміхнувся.

Тепер він міг окинути оком ціле побережжя. Усе довкола. Отже, стояв на пагорбі. На тому пагорбі, котрого, як гадали, більше не залишилося. Тепер він бачив, як кургани сповзають донизу, розсипаються, тануть на очах — з усіх сторін. Вода наближалася туди, де стояв. Швидко. У вічі впав плоский камінь, що вигулькнув неподалік із-під землі, яка осипалася. Учитель підійшов, сів на камінь.

Його здолала дрімота. Все довкола наводнювалося. Земля кругом каменя кришилася, обсипалася. Зненацька на брижах замелькали гроші — ціла купа; вони пливли, віддалялися. Щось стисло, перехопило йому горло. Мабуть, то були його гроші. Ті самі, які кілька тижнів тому закопав. Зрештою, могли бути й когось іншого...

Щось знову стисло горло.

Він уже сидів по коліна у воді. Довкола простягалися безкраї, нескінченні, майже непорушні води. Те плесо не сколихнулося, навіть коли сягнуло йому до пояса.

Єдине, що тепер залишилося від острова — його груди, голова. Ненадовго, таким трибом...

1971—1975

10

Мер явно опікувався мною. Рятував у найскрутніших ситуаціях, занедбавши решту фігур, тримав мене в руках та вів у ферзі.

Гравців на полі істотно поменшало. Ми наче зупинилися на півдорозі.

«Зелені» чинили опір, успішно грали далі. Вони були майстерні гравці. Ми з ним переглядалися. Він розпростер руки, так наче розкрив мені обійми, потім, усміхнувшись, стиснув кулаки, затарабанив ними по стегнах.

Я знемагав від спраги. Мабуть, як і всі ми. Але ми не мали права забувати, що боремося за воду. До кінця гри вона не дісталася б жодному з нас.

Все, що мені було відомо про гру, я дізнався від нього. Мій учитель стояв переді мною. Проте він не поділився секретами самої гри. Та була дуже схожа на шахи: і назвами фігур, себто нас, і майже тотожними правилами. Кілька їхніх пунктів нічим не відрізнялися від шахових. Ті пункти міський голова назвав нині вранці. Щоправда, нікого не запитував: хтось уміє грати в шахи чи ні. Зрештою, від «Фіолетових» ніякого вміння й не вимагалось. Я також не наважився все кинути та втекти, заявивши, що не знаю правил шахів, оскільки колись трохи грав у них. Я хотів зіграти з самого початку, відтоді, як зустрів його та почув цю пропозицію.

Те, що гра смертельна, він також приховав. Я міг би свідомо вигадати назву «сад мертвих», знаючи, що в ньому відбувається смертельна гра, але тоді я придумав цю словосполуку, ні про що й не здогадуючись.

Тієї ж миті мені спала в голову ще одна річ. Тут ріс сад не мертвих; найімовірніше, у місті це місце розшукували перед смертю коти, щойно йшли з людських очей якнайдалі здихати; це був Сад мертвих котів.

Ми знову зустрілися очима. Ніби читаючи всі мої думки, він, ледь глумливо посміхнувшись, ствердно кивнув мені головою. Мер досі міркував. Я почав власну гру.

Ти можеш подарувати мені життя, — говорив я про себе.

Так, — кивнув він головою.

Але не хочеш дарувати, бо

Так, я? ... кивнула його голова.

Бажаєш знати, що тебе люблять

Так.

Але ти не хочеш, аби тобі зізнавалися в любові. Ти можеш удавити мене в невисловленій любові. Так. Бо... Бо? ...

Не знаю. Мабуть... Ти боїшся. Так.

Я припинив гру. Мені обридло.

Та не припинив він.

Казав: чекаю, так...

Перестань, — кивнув я головою. Мер закашляв. Я був заворушився. Знову завмер.

Навіть не глянув на кота, що підповз до моїх ніг перед тим, як повернутися за дерева. Кіт зник. Голодний; либонь, виснажений. Досі відбув на той світ. Сконав у цьому саду.

Мер забувся про мене. Хоча я, дрібний пішак,

тепер захищав нижчих,

хоча я, дрібний пішак, думав лише про сан ферзя. До нього неодмінно...

Але... Гра завершилася. Завершилася через мене. Вистачало єдиного мого ходу — і все. «Неодмінно» вже втратило сенс. Хоч я й був поганим гравцем, але добре бачив хід, який випадав мені. Крім того, утілити моє бажання було непросто.

Гравці на полі знову заворушилися. Як, куди? — я не знав нічого. Знав тільки, що черга надійшла до мене.

Всі застигли в очікуванні. Я ждав указівки мера. Певна річ, той не міг вимовити нічого іншого. Напружившись, мов тятива, я приготувався до свого ходу. Один хід — і я обертався на ферзя; услід за цим королева «Зелених» хоч-не-хоч потрапляла до мене...

Мер мовчки міркував. Аж раптом уперше, уп'явшись у мене зеленими очима, заперечно похитав головою: «Ні».

Чому «ні»?

Лише подумати.

Виставитися на сміх після того, як дійшов до цього кола... Звісно, ти не хочеш, аби тебе полонили... Ні. Але...

Тепер він хотів розмовляти. Він перестав гнути кирпу, зверхньо поглядаючи, глумитися з мене, він хотів розмовляти.

Як він дивним чином читав мої думки, так і я мусив подумки розуміти його. Зі мною прагнув домовитися член команди «Зелених», не «Фіолетових». Я мусив докласти всіх зусиль, аби зрозуміти його

Ні, — говорив він. — Ти неправильно гадаєси.

Я раптом опанував себе. Він водив мене за ніс. Передбачаючи мої дії, намагався запобігти їм. Тієї миті ми стали ворогами.

Чи ми досі ніколи не були друзями? Ніколи не трималися пліч-о-пліч?

Він заворожив мене ще під час нашої першої зустрічі. Але чи я зблизив

Полишати думки не хотілося. Я навіть перестав позирати на нього, краєм ока спостерігав за вустами мера. Той уже розтулив їх, щоб оголосити рішення.

Я не став чекати. Зробив розмашистий крок. Із тисяч людських грудей, мов із ковальських міхів, вирвався один важкий звук.

Щойно гул стих, я почув його голос: «Мат». Я рухнув додола там, де і стояв. Навішане на мене залізо забряжчало — аж здригнулося небо.

*Адже кожен горбань трохи родом із поетів
Якщо приборкати себе, то сам собі станеш
учнем Не забувайте маршу, що двічі пролунав*

*на землі Аби надихнути до життя мертві
слова та юнаків — Заради горбаня, що сам
собі й майстер, і учень [\[18\]](#).*

Казка десята

Альсаламандра^[19]

Присвячується Халуку Акеру

I

Обернувшись спиною до завішаного вікна, він стояв навпроти них. Хоча кімната потопала в напівморозі, малий міг чітко розгледіти й обличчя мами, і — її подруги. На обличчі матері проступав здивовано-роздратований вираз. Він ще такого не бачив. Щодо її подруги, то та й дивувалася, і всміхалася. Обидві дивилися на нього.

Підводячи за потреби голову, щоб глянути на людей, він завжди знаходив у їхніх обличчях щось незвичне. Натомість обличчя вуличних перехожих, коли кидав на них оком, здавалися рутинними; наче сонні, — міркував він про себе. У них лише очі були розплющені, та роти — переважно — стулені. Від цього порівняння він одразу відмовлявся.

«Тепер я зобов'язана принести й показати, — промовила мама. — Інакше тітка Рефикам гадатиме, що брешу». Він анічого не міг уторопати. Мама пішла, повернулася зі своїми улюбленими блакитними черевичками в руках. «Ну от, — глянула на матір тітка Рефикам і заторохкотіла далі: — Це ж не чоботи, хіба я не мала рації? Дитиночко, на таке кажуть напівчобітки». Мама напосілася на нього вслід за нею: «Ясно? Щоб більше не казав на чорне біле та не називав правди брехнею — не заводь розмов про те, у чому ні бельмеса не тямиш. Щоб ти мені ніколи не брехав!»

Брехати — погано. Брехати заборонялося. Його виховували, привчаючи зізнаватися, коли щось розбив чи зламав, але водночас і прищеплювали, що негоже вибовкувати кожну думку. По суті, він ще змалку став відчувати грань між правдою, яку слід говорити, і про яку — краще змовчати; хоча, довідавшись із роками, що йому недостатньо цього відчуття, він заледве й не втратив надію чітко провести цю межу в майбутньому.

Йому було шістнадцять років. Якогось дня він узявся за бритву; кажучи, що хоче побачити себе, яким є — хай волосся не спотворює його... Потім юнак збагнув, що хоч із волоссям, хоч без, а завжди залишається самим собою й таким бачить своє відображення у дзеркалі. Проте всі інші, хто на нього дивився, бачили двох різних людей, не зовсім схожих один на одного; це також суперечило істині. Він поклав цьому край. Раз на два тижні ходив у циркульню, аби бути схожим між собою поголеним та бородатим.

Що є правда? Що — обман? Шукаючи відповіді на ці запитання, чоловік спочатку читав філософську літературу, потім духовну; згодом зробився фахівцем у тій сфері науки, котра вивчала найтонші реакції мозку, разом удосконалювався й у багатьох суміжних із нею науках, так чи інак пов'язаними з проблемою правди та брехні. Завдяки своїм старанням йому вдалося добитися чималих результатів. А втім, він метався між поняттями, наче між кутками у грі капмаджа.^[20] Одне поняття відсилало його до другого, як і кожна наука — до іншої. Його це не налякало. Хоча він знав, що за цими стараннями — чи перед ними — стоїть повсякденне життя з його обов'язками; вести це життя означало й безперестанку співіснувати з правдолюбством.

Будучи в авангарді тих, що пізнали правдивість, він знав, що його самого напрочуд легко обвести круг пальця. Отож, під час своїх розмов, дій думав про те, як щомиті його можуть ошукати, остерігався, що може й себе самого дурити, буцімто зазираючи правді у вічі, може, збившись на манівці, обманути й інших. Він безперестанку себе контролював. Старався переповідати побачене, уникаючи неправдивих тлумачень або ж красивих перебільшень та гарно підібраних слів; зізнавався в тому, що зробив, не приписував собі того, чого не здійснив.

Чим дужче він поринав у давні манускрипти, звикав ковтати пилюку, перечитуючи книжку за книжкою, аби почерпнути з них древні знання, тим глибше проникав в інший світ, що залишався по ту сторону дослідів над мозком живих тварин, логікою та математикою, мовознавством та опрацюванням даних. Деякі знання здавалися вартими експериментального підтвердження, деякі викликали тільки сміх.

Утім, він надзвичайно довіряв усім авторам, котрі залишили по собі ці письмена, — кожному їхньому слову; то була поверхова,

необгрунтована, пісна довіра... Далєбі, він міг зрозуміти, чому вчені, які, порівняно з ним, значно обмеженіші у власних діях, вернуть носа від цих знань. Либонь, усім було цікаво складати оповіді. І древнім, і сучасникам. Люди, захоплюючись цими оповідями, вірили їм — натомість сумнівалися в тому, що говорилося, відбувалось у них на очах; з такого погляду суть справи — зовсім в іншому: якщо людина або ж об'єкт не відповідали образам складених оповідей, то оманливими здавалися слова людини — або об'єкта — але не оповіді. Скоріше, таким був кожен. Або ж «ззвичай кожен». Хай там як, а існував покров містичної сили «звичайності». Зрештою, хіба його не вчили, що людям рідко подобається, коли ріжуть правду в очі?

Якби запитали його, то він, мабуть, відповів би, що найбільший у світі правдолюб — море. У цьому проявилася поетичність його натури. Якби ж попросили пояснити, чому море правдолюбне, то йому, либонь, було б важко це зробити. Він не з'ясовував, чи існує якийсь зв'язок між морем та його матір'ю — та дала йому неповні або ж помилкові, якщо не оманливі, знання, хоча сама привчала до правди.

Якось в одному зі стародавніх манускриптів — це була книга тринадцятого сторіччя з описами лікарських рослин — він вичитав, де та проти чого застосовується майстерно зображена тут рослина, на яку натикався й в інших письменах, проте ніколи не натрапляв на жодні відомості про неї. Чоловік аж оторопів.

У його країні цікавилися квітами, любили вирощувати рослини. Якщо хтось нічого не вирощував — бодай того, що цвіло, бодай ні — у глиняному або пластмасовому горщику, та навіть у бляшанці з-під консервів, на нього тицяли пальцем. Тут мали за гарну всяку квітку, всяку рослину, а найпаче любили троянди.

Це була відома річ: навіть нині в селах та містечках вживали безліч знахарських ліків, більшість яких виготовляли з трав — вочевидь, від них не відмовилися за сотні років, бо знали їхню користь. Утім квіти, що вирощувалися з любові, та цілющі трави посідали різні місця в людському серці, хоча в потрібну мить ставали одним цілим.

Чи не найяскравіший тут приклад тюльпана, у якого окремо виділяють квітку, окремо — цибулину? Скажімо, його цибулину вміли садити й вирощувати повсюди, належним чином висушуючи її та розминаючи, змішували з перетертим листям інших рослин, потім використовували як ліки проти свербєжу; натомість квітка тюльпана

під ворожим тягарем минулого майже забулася, давно перетворилася на невидану, невідому річ.

Як не дивно, але рослина, що описувалася в знахарському манускрипті тринадцятого сторіччя, також мала цибулину.

Ця рослина чомусь звалася альсаламандра, білого — або кремового кольору — яскрава, величезна, з квітками у формі келиха, вона росла на піщаних місцях, на пустинних морських берегах, де її не пожував би ні звір, ні людина. У книжці зазначалося, що її квіти напрочуд гарно пахнуть, але як тільки їх зірвати, зморщуються та розлітаються; висушена ж цибулина, якщо її перетовкти з іншими травами, надзвичайно помічна при свербежах, але до цього добавлялося таке: у листків рослини є одна властивість, що залежить від особливостей середовища, де виросла, вмісту в ґрунті морської солі або його незайманості. Два єдині листочки рослини, мов кинджали, стирчали внизу довгого стебла, на якому трималася квітка — усі, хто зжував обидва, божеволіли. (Оскільки автор тексту доповнював, що ті, хто зжували й третій листок, помирали, розбиті паралічем, це наштовхувало на думку, що очманілі пхали його до рота інстинктивно, аби врятуватися від безумства — але тоді вони мусили в такому стані знайти довкола ще одну квітку, або ж їхнє божевілля минало — з іншого боку, це безумство могло бути таким приємним, що їм кортіло з'їсти третій листок, щоб одержати ще дужчу насолоду. На четвертий, певна річ, часу не залишалось. Утім, чому ці люди бралися жувати другий листок? Книжка тільки натякала на це останніми рядками опису рослини; назвати їх «істотними» було, далєбі, важко...) Ті ж, хто пожували один листочок цієї рослини, згідно з манускриптом, більше не могли обманювати.

Прочитавши ті описи, чоловік позбувся сну; мов навіжений, рився в стародавніх бібліотеках; почав листуватися з їхніми директорами. Та більше не зміг довідатися з цієї теми нічого важливого. Тільки в одному фоліанті він знайшов пояснення назви альсаламандра: «У світі здавна існували яскраво-червоні саламандри, що народжувалися та жили у вогні. Оскільки цих саламандр дуже мало, ніхто не вірить в їхнє існування. А ті, хто їх бачили, воліють про це мовчати — їм або не вірять, або вони самі не повірили власним очам. Ще з прадавніх часів ці саламандри журяться, що ніхто не вірить в їхнє існування, і вони вимушені жити тільки в казках. Отож за наказом старійшин свого роду

їдять по одному листочкові з цих рослин та всі як одна змінюють колір — обертаються на знайомих нам, звичних саламандр. Мудреці, які відали про те, вирішили, що цій рослині найбільше личитиме назва альсаламандра. Відтоді ця рослина й відома під таким іменем...» (Книгу, з якої він почерпнув ці знання, написали в XI столітті. Вона коротко ознайомлювала з екзотичними рослинами, та й поготів. Директор книгозбірні, у якій зберігався фоліант, зробивши ці письмові витяги, делікатно запитував чоловіка в листі: «Чи можна дізнатися, чому Ви цим цікавитеся?» Відписуючи вдячного листа цьому директорові, вчений добряче натерпівся, поки вичавив із себе якісь нісенітниці на цю тему...)

Все це легко було назвати казкою, але воно спантеличило науковця як реальний факт: червоні саламандри, з'ївши один листочок тієї рослини, долають свою істинну природу й так пристосовують її, щоб *люди* довідалися правду. Згідно з такою казкою, правда починається з людських очей. Або ж як ставитися до того, що людина, котра з'їла той листок, не могла говорити нічого, окрім правди? Чи й та правда ставала надбанням вигаданих людьми історій?

Чоловік зібрався в подорож, приготувався до пошуків безлюдних піщаних берегів. Залишаючи на своїх учнів та лаборантів всі експерименти з живим мозком живих тварин, наукові полеміки та конференції...

Розвідка мала початися з південних берегів. Оскільки безлюдні побережжя можна було знайти лише зі сторони моря, він найняв двох чоловіків з моторним човном. Ті хвалилися, що вони професійні моряки та знають тамтешні береги як свої п'ять пальців. Учений відверто розповів їм, що та де зібрався шукати. Моряки явно зрозуміли чоловіка, бо не минуло й двох днів, як показали йому три різних береги. Вони були піщані, утім, альсаламандра не росла тут і близько.

Четвертого дня, угледівши на восьмому березі те, що шукав, він не повірив своїм очам. «Ви бачите те саме, що й я?» — запитав учений моряків; ті трохи розгубилися. З якого дива людині настільки не довіряти власним очам, знайшовши те, що хотіла та знала, що знайде? Стали пересміхатися. Приписали це його хвилюванню. На тому березі росло рівно п'ять квіток — якщо це справді були альсаламандри. Саме стільки, щоб убити їх трьох, — подумалося вченому. А зайвий листок

може зав'янути ще на початку їхньої загибелі. Утім, про такі речі не варто було навіть думати, не те що — жартувати.

Насамперед потрібно було вивчити рослину з якнайдалшої відстані, щоб вона не всохла. Для такого діла знадобився бінокль. Квітка таки була альсаламандрою, описаною у стародавньому манускрипті. Його текст чоловік уже знав напам'ять. Одягнувши приготовану уніформу та надівши маску, він вибрався на берег і наблизився до однієї з квіток. Учений старався ступати якнайлегше, якнайтихіше. Таким чином він сподівався, що уникне великої шкоди, яку може завдати цій рослині людська присутність. Чоловік зірвав квітку, обернувшись спиною до решти рослин, підняв маску та понюхав її. Запах, охарактеризований у манускрипті як напрочуд гарний, щонайбільше здавався схожим на дуже приємний морський. За кілька секунд квітка зморщилася та розсипалася на порошок. Утім, він знову наблизився до рослини, з якої зірвав її; спочатку акуратно відділив від кінчика стебла листочки, потім переніс цибулину разом із піском у спеціально заготовлену посудину. Все це доставив на човен. Зняв уніформу разом із маскою та запитав моряків, чи з'їдять по листочку рослини, якщо дасть. (Коли він розповів їм про властивості рослини, яку шукає, вони лише посміялися та відповіли: «Такого не буває, і хай там що, ми про це ніде не чуємо». Потім додали: «Ви-но знайдіть, а ми перші листки попробуємо — обіцяємо!») Ті на якусь мить завагалися, потім — з'їли. Ще й похвалили, що дуже смачні. Незабаром же сказали, що хочуть спати; відтак повклалися.

Тим часом учений гадав, що збожеволів, вирішивши цілковито покластися на прочитане в стародавньому фоліанті. Як він міг повірити, що один листочок не заподіє цим чоловікам жодної шкоди? Як він міг — чому не сказати прямо? — так бездумно, так аморально вчинити, схвильований своєю знахідкою? Хіба достатньо було лише викласти на початку морякам усю правду? Крім того, знаючи, що вони не повірили?...

Тепер же годі чимось зарадити. Тим паче ті спали.

Насамперед він знову одягнув уніформу, пов'язав маску та, викопавши решту рослин разом із цибулинами, переклав їх у спеціальні посудини, які помістив у кінці човна. Потім аж до ранку просидів біля поснулих моряків, чекаючи, поки ті пробудяться. Що б він робив, якби з ними щось трапилося? Учений навіть не

здогадувався. Однак нічого не сталося. Ті, задоволено потягуючись, прокинулися на світанку у веселому настрої. «Повертаємося», — сказав він їм, мріючи, як помчить у лабораторію досліджувати рослину. Приліг і заснув.

Йому снилося, як вирощує альсаламандри. Роздає їхні листочки — по одному, завжди по одному — друзям і пішоходам на вулицях, переконує з'їсти їх та повертається в лабораторію, що схожа на пустинний та крихітний піщаний берег, оточений скелями, омийтий морем, випещений легковієм — у ній відтворено благодатні умови, за яких не відчутно жодного впливу жодних живих створінь. Вирощуючи альсаламандри, він годував їхніми листками — по одному листочку, завжди по одному листочку — усіх дорослих, дітей та немовлят у країні. Потім він ненароком почав роздавати людям по два, по три листочки, спочатку чекав, поки вони їх з'їдять; спітнілий та нажаханий, він прокинувся від того, що задихається. Моряки відчинили посудини та з'їли всі листки. Хотілося заверещати, але крик застряг у горлі. Учений кинувся на них. Чоловіки одним махом — одним махом — викинули його за борт. Човен віддалявся. Учений намагався плисти. Вода була холодна, мов крига. Зраджували сили; хвилі постійно накривали його, затоплювали; він наковтався води. Блаженство задухи — м'язи давно розслабилися. Як блискавично! Останнє, що йому привиділося, — тюльпанове поле. Він звивався від болю посеред тюльпанів. Тюльпани накривали, обвивали його. Він з останніх сил намагався віддерти їх від горла. Руки раптом стукнулися об тверде дерево. В очі вдарило світло. Він заплющив їх, поволочки розплющив знову. Моряки сиділи навпроти.

Один із них сказав, що йому, мабуть, снилися кошмари. Другий повідомив, що вони підпливають до порту. Учений спробував підвестися, заледве очунав. Лише коли човен заходив у гавань, він знайшов сили заглянути до альсаламандер у спеціальні посудини. Потім вирішив розраховатися з моряками. Один із них засміявся й відповів: «Та ніякий я не моряк. Не треба вам цього розповідати, але мене приставили до вас, щоб охороняв, тому й поплив сюди». Другий також засміявся і сказав: «Я також не повинен цього розповідати, але мені доручили стежити за вами. Не сумніваюсь, ви, мабуть, самі погодитесь, що такого вченого, як ви, потрібно й оберігати, і контролювати...»

Чоловік спершу спантеличився, але незабаром збагнув, що, очевидно, у нього на очах — справджується все написане в давньому манускрипті про дію цього листа. Не зронивши ані пари з уст, він тільки всміхнувся. «У такому разі, — промовив учений, — ви доправите мене разом із квітами до лабораторії. Кращих за вас помічників я більше не знайду». Він знав, що за ним здалеку стежать, проте ще ніколи не бачив шпигів у себе під носом.

Вони спочатку сіли на потяг, потім полетіли літаком. Того ж вечора учений почав досліджувати альсаламандр.

* * *

Не брехати — казати правду. Він змалечку розрізняв ці поняття, хоча ті й уживалися як тотожні. На кожному щаблі його виховання та життя їх змальовували йому як основну чесноту. Проте в повсякденні та дрібних рутинних справах дійсно не брехати, та навіть дійсно казати правду чомусь малося за ваду. Так ніби він із самого початку цього не зауважував? Хіба не раз отримував за це прочухана?

Якоїсь миті чоловік вирішив покласти стереотипам край, затаївшись: у кожного є своя вада, хай тоді в нього — буде така. Але не вдавалося. Важливо було не просто казати правду й не брехати, а переконати решту, що вам закладено в серце чесноту правдолюбства. Ті, хто огуджували його за правдивість, звинувачували в тому, що він насправді брехун. Навіть заявляли це йому у вічі: «Насправді — ти брехун». Звісно, у буденному житті. Поза ж повсякденним життям питання правдивості-брехні набирало форми «знань про помилковість-критичність-правду» та вело до нескінченних дискусій. Серед тих, хто обзивали його «брехуном» або ж натякали на це, були й такі, що, нехтуючи його науковим авторитетом, удавалися до тонких пояснень: «Наймайстернішу брехню завжди наряджають у ризи правди, а він доріс до одного з найпрофесійніших мастаків у цій справі».

Щодо справжньої його вади, то якби про неї запитали, він відповів би так:

Остання річ, яка спадала, а може, і зовсім не спадала йому в голову — це те, що співрозмовник може збрехати. Звісно, існують ситуації, які вимушують брехати. Не має жодного сенсу казати смертельно хворому: «Ти сконаєш, тобі залишилося жити кілька годин». Досить глянути правді у вічі, утім, не обов'язково говорити прикрі речі, давати

відповіді на непоставлені запитання. Хоча так само непотрібно давати помилкові, неправдиві відповіді, прикидаючись, що знаєш невідоме, бо про це запитали. Чому б людям брехати? У цій ситуації він був готовий вірити всьому, що кажуть. Головна ж вада в тому, що на вимогу щодення він запахав свої переконання, «наукові сумніви» або ж знання з психології кудись деінде. Хіба звинувачення в «ідіотизмі» не були одним із украй тонко продуманих закидів його друзів — тих, котрі обзивали брехуном або натякали на це? Тому він давно дійшов висновку, що єдиний вихід із цього становища — раз і назавжди покласти на науку, де використовують найреалістичніші методи. Певна річ, ця реалістична наука рано чи пізно мала ввійти в постійне буття... Мабуть, з його боку це також був якийсь ідіотський, безглуздий оптимізм. Але хто міг очиститися від усякої вади? Щоправда, були такі — найвищі з людей. Він до них не належав, та й годі.

Хай як, а вчений не помилився, коли з двох альтернатив: вірити фоліантові тринадцятого сторіччя чи ні — обрав першу. Він знайшов рослину. Більше нітрохи не соромився, що дав з'їсти чоловікам по листочкові—хоча й частково потрібно було, попри те, що застерігав їх. (Вони так напрочуд весело з'їли ті листки з почуття обов'язку, аби ціною власного життя довідатися, невже рослина справді володіє властивостями, про які він розповів? Чи тому, що не повірили тій стародавній книзі?) Хіба не було б ідіотизмом, раптом заподіяв би чоловікам очевидної шкоди? Таким трибом наука ніколи не ввійшла б у повсякденне життя, не змогла б... Як довго їй ще довелося повзти навкарачки, аби чогось добитися в питанні: мовчати чи казати правду?

* * *

З одного боку, він намагався розмножувати альсаламандри в усіх необхідних їм лабораторних умовах, із другого — досліджувати листок цієї рослини, нітрохи не відомої сучасній ботаніці. І не просто листок, а також — і його нові сполуки, що можуть активуватися в ротовій порожнині чи під час травлення... Через якийсь час він почав опрацьовувати дані... Цілих два місяці група із шести осіб, до якого долучилися й два колишні моряки, у строгій секретності досліджувала в лабораторних умовах різноманітні можливості вивчення цієї тематики та потроху почала здобувати результати. У тій-таки

таємничості вони готувалися до того дня, коли, знайшовши нових піддослідних, зможуть розпочати експерименти на основі крихітних доз речовини.

Котрогось ранку він побачив на письмовому столі листа від того самого директора бібліотеки, що надіслав йому витяги з фоліанту XI сторіччя про назву «альсаламандра».

Зацікавившись тією книгою, директор прочитав її від першої до останньої сторінки, хоча розібрати письмо було вкрай складно. У книзі було чимало легенд та казок про рослини. Директор не знав, чи цікаві вони поважному вченому, проте був переконаний, що в кожному разі книга стане йому в пригоді, якщо завітає до їхнього містечка.

На цих рядках учений підвів голову. Те незнайоме крихітне містечко почало оживати в нього перед очима разом із бібліотекою, огороженою давніми мурами та сучасними ґратами, запиленими вулицями і його мешканцями, що стурбовано спостерігали за тим, як руйнуються одні з давніх будинків, поки вони заледве реставрують інші. Щодо самого директора, то це — незалежно від віку — мав бути чоловік, закоханий у ті фоліанти, нагромаджені на полицях, зажурений, оскільки їх не читають, та сердитий на тутешніх школярів і студентів, котрі приходять у бібліотеку готуватися до занять, але тільки й знають, що перешіптуватися та гиготіти (поки він обмежується лише попередженнями, бо без цих жевжиків бібліотека взагалі спорожніє); либонь, користуючись такою нагодою, як запитання столичного вченого, він насамперед старається представити свою книгозбірню, потім — себе, відтак знову шукає вигоду для бібліотеки, або ж, хтозна, може, і для себе... Чоловік усміхнувся. Притиснув листа прес-пап'є, замкнув двері й попростував услід за помічником, який покликав його ознайомитися з першими результатами досліджень, що їх видав комп'ютер.

* * *

А результати були цікаві. Здається, все йшло до відкриття двох досі невідомих сполук. Аналіз потрібно було вести, вишукуючи найдосконаліші методи, враховуючи різні ймовірності. Водночас вони мали проводити досліди над тваринами, щоб визначити дозу речовини; усвідомлюючи, що досягнуть тільки значимих результатів... Можливо,

через тривалий період часу, а можливо, не через такий і тривалий, вони розпочнуть експерименти над людьми...

Повернувшись за стіл, на якому знову зауважив недочитаного листа під прес-пап'є, вчений відчув, що стомився та зголоднів. Дорогою до їдальні він намагався розібрати, що написано в другій частині листа, який збирався дочитати за кавою. Розгублено всміхався друзям та знайомим, які поверталися з обіду. Директор працював у бібліотеці до сивого волосу, вибивався із сил — хай там що, а він аж ніяк не міг бути тим уявним охриплим дідком, не здатним навіть протерти пилюку з книг. Зрештою і його мова, і почерк не були як у старого; вочевидь, чоловік, що писав йому та зумів змиритися з труднощами прочитання давніх текстів, був молодий. Учений засунув руку в кишеню, припинив читати. Інакше ворожив би доти, поки не подадуть каву. Цей молодий директор прагнув привернути увагу вченого, можливо, навіть прославитися чи зробити собі кар'єру, надавши йому несподівану допомогу. У цьому, звісно, не було нічого кепського. Проте...

Їжа збила з думки. Чи скоріше один із базік за столом. Тільки-но подали каву, науковець злякався, що не зможе дочитати листа. Заледве спекався пустомелі.

Його здогад був правильний. Директор писав, що йому тридцять років. Безперечно, він чимало досягнув на свої роки. Убгавши своє життя в тісні рамки, він хотів почуватися непересічною людиною? Однак, згадуючи про власне буття, він ніби вибачався: «Позаяк мені лише тридцять, читаючи це стародавнє письмо тією мірою, наскільки дозволяє набутий досвід...» — писав він... Сюди бібліотекар і втиснув найцікавіше: «Ви не повірите, але легенда про тюльпанове поле переказується навіть у цьому манускрипті *як давня казка...*»

Тюльпанове поле несподівано повернуло його до того реального сну, який наснився в морі.

Цей молодий директор, якого він навіть не бачив і навряд чи побачить, зненацька йому спантеличив і голову, і душу.

Не дочитавши листа, він засунув його в кишеню. Дві останні сторінки краще не дочитувати, що б там і не було написано... Він сам мав написати листа. Короткого, різкого.

Увечері, сидячи вдома, він раптом замислився — сам у порожній кімнаті, у зручному, м'якому кріслі. Його поглинула легенда про

тюльпанове поле. Але водночас і думки про інші речі, ще інші... Наскільки він знав та пригадував, легенда була така:

Колись давно жив собі один візир. Здобував у війнах перемогу за перемогою і своєю славою почав непокоїти навіть падишаха. Усі сусідні держави він змусив сплачувати данину. Та якось у столицю надійшла звістка, що військо однієї з них, ще й найдрібнішої, раз у раз здійснює набіги на багате прикордонне село їхньої країни, відбирає в мешканців олію, збіжжя та гроші. Візир негайно зібрав армію та повів її на ворожу країну. Дійшовши до кордону, він нашттовхнувся на тюльпанове поле, а оскільки не міг віддати квіти на поталу коням (за тієї епохи тюльпан вважався в країні ледь не священною, улюбленою квіткою), то почав їх обходити; тим часом ворожі нападники помітили чуже військо, налетіли на село та спопелили його вщент, не залишивши каменя на камені. Візира скарали на горло, відтак минуло два сторіччя, поки село повернулося до колишнього стану, а міждержавні стосунки на тому кордоні налагодилися.

З часом візира забули, однак гнів, мабуть, перекинувся з нього на тюльпани, оскільки через багато років після цієї події (про те згадувалося не тільки в письмових джерелах, а навіть у казках...) у країні були під строгою забороною квіти тюльпанів.

В указі зазначалося, що на виробництво ліків вистачить і цибулин. А квіткарі натомість можуть садити троянди. І хоча відтоді тут ніхто не вирощував тюльпанів, ця ворожість замість того, щоб зменшитися, з часом тільки посилилася; з квітки поширилась і на її зображення — країни зішкрібали тюльпани із стінних розписів, де тільки бачили, замість них виводили троянди. За тієї доби така зміна зображень стала прибутковою справою для багатьох родин. (Проте — як у час всіляких заборон — мали роздолля чутки про квіткарів, які не скорились і вже сторіччями тайкома вирощують тюльпани... Такі люди або не сприймали заборон, або ж з'являлися на світ від матерів із любов'ю до тюльпана в серці? Це була тема для довгих суперечок.)

З того часу минули сотні років, проте тюльпану не простили. Шанувальникам квітки впродовж цих сторіч вряди-годи хотілося відверто висловлювати свою любов, нарешті перестати соромитися її; когось із них ганили, а когось — довічно — призначили директором садів та розсадників, де культивувалися лише троянди — уже за тих

часів, коли не виганяли з роботи й навіть, коли була нагода, не відправляли на заслання...

Легенда та її продовження... Це все було добре, гарно, проте за цими думками, ідеями начебто стояло ще щось; його тривожило ще щось...

* * *

Учений вирішив відписати коротко й різко, проте вже тривалий час не міг скласти відповіді. Натомість якось уранці він побачив ще одного листа від молодого бібліотекаря.

Лабораторні дослідження загальмувалися. Команда тупцювала на місці: треба було визначити склад однієї зі сполук, але це нітрохи не вдавалося. Ось уже два тижні, як усе чи то валилося з рук, чи то губилося з очей. Вони морочилися зі складниками, яких достеменно ніяк не могли встановити, це було схоже на біг наввипередки...

Можна сказати, учений уже нудьгував за днями, коли встромляв провідники в мозок живих тварин — з тих експериментів мав більше користі. Усе це: і тварин, і їхній мозок разом із провідниками, прикріпленими до голови, та вимірювальними приладами — він переклав на плечі помічників. Отримуючи від них раз на тиждень звіти із результатами дослідів, він читав їх заздрісними очима. Ще трохи — і вчений закинув би оте хімічне божевілля й замість нестямних фантазій про те, як нагодувати людство листям або його соком, надав перевагу безлічі привабливих дослідів. Чи він перевтомлювався?

Того вечора провалився в крісло й, приспавши на колінах kota, вийняв із кишені лист бібліотекаря. Почав читати.

Пізно!

Чим дужче він зачитувався, тим сильніше по його еству розливалася тривога, схожа на ту, що й від попереднього листа (хоча й сам не знав, чи саме листи навівали ту тривогу), але, здавалося, тепер із нею можна визначитися. Марно було шкодувати, що він не дочитав попереднього листа, а тим паче, шукати його, щоб прочитати зараз (либонь, уже давно порвав та викинув). Звідки цей бібліотекар взявся на його голову?

Цього разу директор починав так: «Я й чекаю, і не чекаю відповіді на мій лист. Ви, мабуть, розсердилися». Слова, які мали розгнівати його, мабуть, залишилися непрочитаними. Що він міг там написати?

«Цього разу запитаю відверто: ви також із квіткарів, що підпільно вирощують тюльпани? Можете зізнатися мені в цьому без жодних пересторог. Мене призначили в це маленьке глухе містечко, оскільки я один із них; чи, зважаючи на колишні пересуди, краще сказати „заслали“... Ось бачите: я вам спокійно в цьому зізнаюся. Ми можемо порозумітися. Відтоді, як я почав копатися в книгах, аби роздобути інформацію про альсаламандру, мене не покидала одна думка: стати в пригоді за межами цього крихітного містечка. Я нічого не відчув, ні про що не здогадувався. Та оскільки мав надіслати Вам інформацію з манускрипту одинадцятого сторіччя, ознайомивши з альсаламандрою як рослиною, що *дуже схожа на тюльпан*, у голові зародилися певні припущення. На моє запитання в першому листі Ви ухилилися від прямої відповіді, на другий — не відписали, таким чином підвівши мене до закономірного висновку: почути про існування інших квіткарів, які вирощують тюльпани, знову зустрітися з іншою реальною особистістю, котра охоплена цією пристрасстю... Будь ласка, тільки не покидайте мене одного...» Ситуація загострювалася.

Учений підвівся, уместив kota біля себе на стіл, дістав папір і почав писати.

Він зважував кожне слово; міркуючи, гладив kota по м'якенькому гарячому животу, почісував йому шию та підборіддя; тішачись його муркотінням, яке то жвавішало, то стихало, забував про втому. (Йому кортіло запитати директора бібліотеки, чи є в того кіт, але в цьому відмовив собі.) Дописавши листа, учений законвертував його; переніс kota на край ліжка, роздягнувся, помився та заліз під ковдру спати.

II

Тепер він радів, що не відіслав написаного листа. Маленьке містечко виявилось аж ніяк не маленьким. Перед ним стояли дві давні будівлі. Безсумнівно, щойно відреставровані. Ніяких обдертих старих будинків не було й близько. Вулиці — вимощені камінними плитками. Все довкола блищало. Певно, уночі лив дощ. Учений запитав, де бібліотека. Знайти було легко — через дві вулиці звідси. А щодо неї він не помилився. Перед ним виріс старий мур і нові — ще й тільки-но пофарбовані — ґрати! Він поцікавився біля входу, де кабінет директора. Йому кивнули на двері в правому кутку внутрішнього дворику. Учений зайшов, відрекомендувався; тепер з інтересом

спостерігав, як здивований вираз на вродливому обличчі директора невпинно змінювався на розгублений — той не знав, що вдіяти.

Учений ще вранці вирушив у дорогу, налаштований ночувати вдома. Зустрітися з бібліотекарем, переглянути краєм ока книгу — та й годі, і хай не тягнуть його на галасливі бенкети — пити в ресторанах! Вони побалакають кілька годин, а як — дасть Бог — завітає сюди ще раз, тоді вже... На цих словах очі бібліотекаря заіскрилися сміхом. Отже, та пропозиція «повечеряти нині разом, те-се, у великому ресторані» була нічим іншим, як витонченою манерою, котру потрібно продемонструвати — або ж гадають, що потрібно — перед столичним гостем.

Директор іще раз від початку до кінця зачитав йому розділ про альсаламандру з книги описів незвичайних рослин. Легенда про тюльпанове поле містилася в кінці фоліанта, у розділі «Повір'я та перекази про рослини». Затим бібліотекар показав ще кілька манускриптів. В одному з них ішлося про «піщаного тюльпана, що його також називають альсаламандрою». В іншому писалося, що «з альсаламандри, як і з тюльпана, виготовляють помічні ліки від свербезів». У третьому зазначалося, що альсаламандра — не рослина, а в алхімії — назва червоних випарів, котрі утворюються під час дистиляції есенції селітри, і ті, хто — спираючись на різні казки — вважають її рослиною, упадають у сміховинну оману.

Бібліотекар надсилав йому й цю інформацію. (Вона залишилася непрочитаною на сторінках другого листа... Як же багато всього втиснув туди цей вродливий молодик!.. Науковець не дочитав другого листа, і, за висловом директора, «ухилився» від прямої відповіді на перший — як було відверто йому пояснити, що він остерігався, аби не проговоритися про дію листків альсаламандри? Зрештою, вирішив не пояснювати й далі.)

Після того як він закінчив переглядати книги, бібліотекар запросив його додому. Учений, по суті, заради цього сюди й приїхав. Обидва нетерпляче чекали, коли ввічливість нарешті дозволить покинути книгозбірню й піти до директора в гості.

У бібліотекаря не було кота. Натомість жила куріпка — у дерев'яній клітці, прикрашеній позолоченими цвяхами з великими шляпками. Ніби читаючи думки вченого чи то рядки ненадісланого листа, директор узяв його за руку й повів в оранжерею за домом. Там

стояло зо п'ятнадцять-двадцять горщиків із різнобарвними тюльпанами — квіти розпустили пишні пелюстки. Обсаджена кінськими каштанами оранжерея водночас ховалася за високими садовими мурами. Бібліотекар, не зронивши й пари з уст, уважно дивився на вченого. Мабуть, його реакція не здавалася переконливою, оскільки обидва, довго не гаючись, повернулися у вітальню.

Куріпка гримкотіла в клітці.

* * *

Господар запитав, що він питиме. «Чай», — відповів учений. Щоб заварити чай, той мав бодай кілька хвилин пробути на кухні. Учений хотів трохи поміркувати. Він не мав чого приховувати, проте ніяк не міг вирішити: довіряти цьому чоловікові чи ні. Підійшов до куріпки. Щось прошепотів їй. Куріпка зраділа, весело завоктала. Поки господар повернувся, науковець вже знав рішення. Вони сіли один навпроти одного; завели мову.

Він також цікавився квітами. До того ж, як і багато людей, — трояндами. Та якщо всі плекали троянди заради червоних, рожевих, жовтих та білих пелюсток, то його серце належало — зеленим. Та троянда так і звалася зеленою, хоча насправді пелюстки мали сильний бірюзовий відтінок. Із квіткарів, що намагалися виростити її, і глузували, і жаліли їх; бібліотекар, либонь, знає про це, адже якщо вирощуєш квітку такого кольору, треба починати все спочатку, робити щеплення — гадати, яку троянду з якою поєднати, оскільки ще не вдавалося із зеленої троянди отримати таку саму зелену.

Господар дому зацікавлено слухав; тільки іноді, уставляючи коротке й сухе «так», або «еге ж» — натякав, що не вірить цій балаканині. Такою мовою вчений не переконав би навіть дітей. Він сам передавав себе в руки правосуддю. Варто було тільки написати кілька рядків уповноваженим чином. Господар дому показав би цьому вченому кретинові, який поставив себе в ідіотське становище, де раки зимують. Заявивши, що «не піймався на його гачок», той уже не міг вислизнути з директорових рук.

* * *

Господар запитав, що він питиме. «Чай», — відповів учений. Щоб заварити чай, той мав бодай кілька хвилин пробути на кухні. Чи

довіряти цьому чоловікові? Треба було вирішувати. Він підійшов до куріпки. Щось прошепотів їй. Та вмить затихла, мов нежива. З кухні долинав брязкіт чайника, кришки до чайничка на заварку, склянок та ложечок. Поки господар повернувся, науковець уже знав рішення. Вони сіли один навпроти одного. Мову завів директор:

— Насамперед я показав свої тюльпани. Щоб ви перестали не довіряти мені.

— Я не ворог тюльпанів, однак і не вирощую їх. Хотів написати Вам про це, але подумав, що листом Вас, мабуть, не переконаєш — от і все. Тому й приїхав особисто. Насправді я вирощую синю троянду. Знаєте, синя троянда...

Його співрозмовник удавав, що уважно слухає його. Хоча нетямився від люті. Якщо ця людина говорить правду, то він скоїв нечуване безглуздя, сам здавши себе в руки правосуддю. Якщо ж бреше, то тим самим показує, що не довіряє, не може довіритися йому. Поки директор, сидячи в кріслі, прикидався, що уважно слухає гостя, лють від самотності наростала в його душі, змушуючи винаходити найпримітивніші способи помсти цьому чоловікові.

Господар запитав, що він питиме. Куріпка раптом затихла.

— А якщо ми нічого не питимемо, хіба так не можна? — запитав гість. — Не завдавайте собі клопоту. Краще посидьмо та поговорімо.

На думку бібліотекаря, науковець, безсумнівно, щось приховував. Листа не написав, говорив натяками, до тюльпанів цікавості — належної, чи, щонайменше, сподіваної — не виявляв, заводячи мову, одразу торочив про сині троянди.

— Кажуть, що найбільшим хистом серед тих, хто культивує сині троянди, вважається вирощувати їх в одному горщиківі разом із тюльпанами, — промовив він. — Що ви на це мовите?

— Не знаю, — відповів учений. — Сам я не намагався, але підозрюю, що одночасно вирощувати обидві квітки в одному горщику, далєбі, важко...

Куріпка знову заgrimотіла. Либонь, хотіла порушити тишу та привернути до себе увагу. Господар щось прошепотів їй. Пташка весело відповіла. Тим часом два чоловіки, котрі мовчали, начебто слухаючи пташку, немов потопали у грузькому болоті, обидва усвідомлюючи це.

* * *

На порозі хатне світло у профіль осявало директорове обличчя — з виду геть юне, геть дитяче. Проте дитячий вираз, на відміну від юного, далекі, окреслювала образа, що закипіла на підборідді та кутиках уст...

Учений зажурився. Він не хотів скривдити бібліотекаря. По суті, й не сказав нічого дошкульного. Утім, молодик тепер стояв ображений, як і кожна людина на його місці, побачивши, що стільки планувала, і все — намарне. Крім того, учений звів нанівець свою спробу розповісти те, що хотів, коли їхав сюди... Він дивився на господаря дому, напустивши на себе якомога більшу привітність.

— Настане час, і я розповім, чим завдячую вам; чи точніше, зможу розповісти... Пробачте, але не люблю звиряти незавершені справи, — сказав він. Помовчав і додав: — Та й немає потреби.

Директор постаравсь усміхнутися так, наче хоче, але не може йому повірити. Його образу раптом мов рукою зняло. Потім вона знову прилипла до підгорля. Тільки тепер обличчя зробилося ще менш рішучим, ще більш дитячим... Тієї миті це обличчя можна було назвати просто гарним.

— До побачення, — прощався вчений. — Вельми вам вдячний. Ми запросимо вас до нашої лабораторії, аби висловити вдячність перед усіма. Сподіваюся: цей день не за горами...

Вони потисли один одному руки. Бібліотекар тепер намагався всміхатися. Учений довірився йому?... Вони махали руками, допоки автівка не звернула за ріг.

Учений же досі міркував: чи не обдурився, знайшовши пояснення, чому манускрипт одинадцятого сторіччя значно важливіший за той, що тринадцятого, переконавши себе, що сформував надійне логічне та філософське підґрунтя...

* * *

Директор гнівався сам на себе. Думаючи тільки про тюльпани, він не розпитав як слід ученого про альсаламандру. Хоча його слова подяки, мабуть, насамперед торкалися справи, пов'язаної з нею. Скоївши непоправну помилку, він повернувся туди, звідки починав... Із іще більшою купою запитань, які невгамовно роїлись у голові. Так не виб'єшся в люди.

Міркуючи, що відповідати містянам, коли цікавитимуться його розмовою з ученим, він намагався вигадати єдину версію для всіх ситуацій; знайшовши її, утихомирився та пішов спати. Учений, мабуть, також уже добрався до ліжка. Хай як, вони ще мали зустрітися.

Хіба той цього не казав? Тепер бібліотекарю потрібно було зарекомендувати себе зовсім інакшою людиною. Заприсягнувшись це зробити, він заснув.

Науковець же тієї ночі перед тим, як заснути, зняв із себе й дорожню втому, і сумніви, навіяні недовірливим обличчям бібліотекаря, і тривогу, що гризла душу — спустив геть усе з думок. Незалежно від результатів, на цій справі потрібно було поставити крапку. Не було жодного сенсу журитися!.. Він усміхнувся, уявивши собі подив на обличчі бібліотекаря, коли публічно висловлюватиме йому вдячність. Спустивши kota з плеча, він поклав його на край ліжка та вклався спати.

III

Вони довели, що альсаламандру можна розводити в лабораторних умовах — це стало найбільшим успіхом. Бігме, цим можна було похвалитися! Невідома, незнана, чутлива й тендітна квітка полюбила тутешній ґрунт та розмножувалася. До рослин ніхто не наближався — спостерігали за ними крізь скло. Якось уранці, коли вчений разом із асистентами прийшов подивитися на них, загальну увагу прикувала неймовірна річ — усі переглянулися й завмерли, мов укопані. Перед ними розкинулося справжнє тюльпанове поле.

Їм навіть не повертався язик сказати, що думають. Або ж квітка в цьому середовищі зазнавала незначних змін і ставала схожою на тюльпан, або ж ця схожість, якої вони не зауважували через цілий ряд особливих властивостей рослини, тепер несподівано відкрилася їхнім очам. Таким чином, було напрочуд доречно, що вони тримали свої досліди в таємниці. На їхньому місці кожен міркував би тільки так.

Тепер команда чітко могла розкласти сполуку, яку назвала *Aa*. З одного боку, переймались її аналізом, з другого — взялися за експерименти, щоб дослідити таку її властивість, як змушувати казати правду — або ж, точніше, якщо висловлюватися мовою фоліанта, «більше не дозволяла людині обманювати».

Власне, тоді зі всіх боків почали повзти несподівані плітки; захмарні, нечувані плітки, які міг розпускати лише директор бібліотеки, не простивши вченому те, що той покинув його на самоті.

Науковець розгубився. Збагнув, що потрібно прискорити темпи праці. Зажурився. Однак не став доскіпуватися до джерела цих пліток.

Друзі навідувалися до нього, тишком-нишком починали розповідати: «Учора...» За тим «учора» йшло таке: «На одному засіданні завелася мова про квіти; хтось заявив, що ти вирощуєш тюльпани. Я збирався сказати, що знаю тебе, і ти нічого не вирощуєш; то був мій обов'язок, хоча й здогадувався, що цим лише зміцню підозри; але не встиг і рота розтулити — аж тут раптом: „Так, вирощує, та ще й у горщиках для троянд їм на поталу...“» Того, хто це сказав, вони обидва чудово знали. «Бодай тебе оббріхували б і сотні ворогів, я їм нізащо не повірив би. Як він може таке набалакувати?» Учений заспокоїв друга. Звісна річ, той знайомий насправді сам колись вирощував тюльпани, але перестав. Тож, очевидно, це — ніяка не ворожнеча. Культивування тюльпанів вимагало від нього відваги. «Хтозна, може, він хоче бачити й мене таким мужнім; а можливо, хоче, щоб і я вирощував тюльпани...» Проте радості від цього було мало.

Услід за цим другом приходило й чимало інших, приносили нові вістки. «Учора...», — починали вони. Чутки розповзалися по вулицях, по маршрутних таксі. Науковець же щоразу журився все дужче й дужче.

Проте, з іншого боку, істотно пришвидшувалася робота. Все написане в манускрипті, мабуть, мало, справдитися. Досліди проводилися на основі мінімальних доз: вивчався весь процес; різноманітні сполуки, які вступали в реакцію в людському шлунку, що перетравлював увесь листок, спочатку бралися для експерименту в стократ меншій пропорції.

Настав день, коли всі активні елементи можна було визначити, відтак ставала зрозумілою форма дії рослини, що «більше не дозволяла брехати». Якщо до складу суміші не додавалася сполука Аа, то її експериментальні, устократ менші дози впливали не більше кількох секунд. (Від піддослідних вимагалось говорити явно неправдиві речі.) Утім, після того, як домішували Аа, усе змінювалося. Якщо доза збільшувалася до п'яти відсотків, то експерименти тривали

впродовж кількох годин, а траплялось — і цілого дня, хоч як піддослідні намагалися, але збрехати не вдавалося.

Ті старання відкривали вченому абсолютно нові горизонти. Він радів своїм успіхам, наче малим дітям. Настав і той день, коли нарешті можна було покликати директора бібліотеки та привселюдно висловити йому вдячність. Тим часом плітки розповзалися й далі.

Найважливіше ж те, що ці плітки жодним чином не зачіпали лабораторних дослідів, чи принаймні так лише здавалося. Тут начебто не йшлося про те, що з лабораторії відбувся витік інформації, яку неправильно тлумачили чи зумисне спотворювали. Натомість усі пліткували про результат таємного захоплення самого дослідника — мовляв, той вирощував у домі тюльпани. Ті, які переповідали йому ці плітки, говорили десь так: «Оскільки ми тебе добре знаємо, то вибачай, але маємо невтішні вісті. Переказуємо їх, бо як ти рано чи пізно збагнеш, що не розповіли тобі те, що чули на власні вуха, то й руки не подаси».

* * *

Можна сказати, зібрання минуло доволі яскраво. Прийшли й працівники лабораторії, і керівники кількох найближчих наукових відділів, і кілька високих, навіть дуже високих — посадовців із секретних органів; приїхав і директор бібліотеки. Учений, коротко виклавши суть виконаної роботи, — власне, виклавши без жодної конкретики та реальних фактів — висловив подяку бібліотекареві за те, що той указав йому шлях до відкриття. Як і мріяв, того дня він спостерігав за розгубленим виразом того наймолодшого, найгарнішого у світі (дещо зляканого на цьому вкрай урочистому зібранні) обличчя. Підвівши гостей до парника, де вирощувалися альсаламандри, він довго розповідав про особливості та тендітність цієї рослини, так схожої на тюльпан. Потім запросив директора бібліотеки до себе в гості. Запропонував переночувати, поводить по дому, показав бібліотеку та свої зелені троянди. А кіт того вечора зробив неймовірне: підійшов до гостя, заліз йому на коліна й на них заснув. Хоча вчений і хотів розповісти, як це важливо, але не став. Бібліотекаря його слова тільки розсмішили б.

Уранці гість перед тим, як вирушати в дорогу, сказав господареві: «Дружба з котом, мабуть, неабияк відрізняється від дружби з куріпкою». На що той відповів: «Щиро кажучи, я й сам не знаю: чи людина ділить з ним свою самотність, чи тільки терпить її ще дужче». Вони розпрощалися. Учений гадав, чи довідається він згодом, як подіяла на бібліотекаря двадцятивідсоткова доза суміші, розбовтана в каві.

Через три дні він одержав офіційного листа від мера міста. На бланку з грифом «Надзвичайно секретно» зазначалося, що, «як стало відомо», йому вдалося досягти приголомшливого успіху на ниві щеплювання троянди й тюльпана, тож мерія просить продати їй екземпляр виведеної рослини для розмноження в особливому відділі Ботанічного музею муніципалітету. У листі також просилося надати виняткового значення його секретності, зважаючи на те, що даний музейний відділ закритий для населення.

Цього разу вчений неабияк здивувався. Навіть не здогадувався, що робити. Міркував і день і ніч. Адже відтепер він не міг нікому розголошувати правди про свої досліді, навіть якби вони стали справою цілого життя... Якщо підмішати кожному в їжу чи напій стопроцентну дозу... Таким чином результат дослідів цілковито

підтвердився б і приніс усенародне благо. Утім, ця божевільна ідея перелякала його самого. «До чого ж я докотився, що мрію про таке...» — замислився він. Чи не краще, якщо найближчим часом він не випускатиме на руки екстракту листка альсаламандри (поки його справжній ефект невивчений та незрозумілий), і, не зважаючи ні на що, не дозволить користуватися ним від імені держави, а то й — фізичних осіб? Чи це відкриття не прокладає шлях до брудних, небезпечних діянь? Знищити альсаламандру, покласти край таємничості та розголосити про все у пресі — з одного боку, завдати собі клопотів — було неважко, або ж могло бути неважко; але знищити всі записи лабораторних старань, весь доробок, змусити себе забути його... Це здавалося неймовірним. Лист од мера несподівано приводив його до тями. Екстракт листка, який він підмішав бібліотекарю до кави, з певного кута зору здавався помстою тому праведнику за чимало діл. От тільки помстою — чиєю й кому?

* * *

Відтоді, як він одержав лист од мера, минуло тридцять годин. Той розрізняв вирощування альсаламандри та тюльпанів (трояндотюльпанів або тюльпано-троянд); отож плітки не зникли, лист це підтверджував. Учений міг звернутися до приятеля, що колись культивував тюльпани та одним із перших підхопив плітки про нього, — попросив би цибулини, з яких вирощують квіти, чи принаймні запитав би, де їх дістати. Адже ті цибулини, що використовувались у медицині, не годилися для справи. Учений хотів знайти найкращі. Та щойно завівши машину, відмовився від цієї ідеї. Було всього-на-всього одне місце, куди він міг податися.

Поки він добрався до містечка, вже сутеніло. Учений знайшов директора вдома. Цього разу на юному вродливому — до слова, відтепер нітрохи не ображеному й не дитячому — обличчі він майже не розгледів розгубленого виразу. Куріпка знову гримотіла. Збираючись сісти в крісло, він раптом зауважив на ньому малесенький пухнатий клубочок. Глянув на бібліотекаря. Чоловік усміхався. «Звичайно, я не відпущу, не вижену своєї куріпки... Гадаю, поки воно виросте, то звикне до неї...» Учений взяв той пухнатий клубочок в обійми. Кошенятко навіть не прокинулося.

Він розповів, чому приїхав. Бібліотекар знову майже не розгубився.

— Тепер я відверто розповідаю всім, що вирощую тюльпани. А ви — синю троянду. Також що ви культивуєте в лабораторії альсаламандри, про яких ідеться в старих письменах, а з тюльпанами справи не маєте... Усі, кому відомо про нашу зустріч, постійно цікавляться, чи ви розводите тюльпани; наче змовилися... Ви не повірите... Люди, які нітрохи з вами не знайомі, люди, котрі досі й не здогадувалися, що я культивую тюльпани, переповідають, як ви плекаєте тюльпано-троянду або трояндо-тюльпан, ніби бачили це на власні очі... Чи точніше кажучи: переповідали. Від тих цікавих і слід прохолов, щойно я без жодних пересторог почав із ними розмовляти. Нині вони всім показують, що більше не хочуть зі мною спілкуватися та тримаються від мене якнайдалі... З чим я zostався? Тепер у мене є кіт... Гаразд, шановний, а що ви робитимете з цибулиною тюльпана?

— Я вирішив вивести з неї тюльпано-троянду або ж трояндо-тюльпан, хоч як воно зветься...

Бібліотекар таки на мить розгубився.

— Я подарую вам будь-скільки цибулин, — відповів він. — Коли виведете її, покажете мені? — відтак трохи помовчав і запропонував: — Переночуєте в мене сьогодні?

Той не відмовив. Директор навіть не сподівався, що вчений погодиться. На вродливому обличчі засяяла усмішка.

Ополудні вчений посадив цибулини, які дав бібліотекар, у горщики до троянд — до зелених троянд. Відписуючи мерові лист під грифом «Надзвичайно секретно», він повідомив, що сподівається найпізніше через півроку виконати його прохання. Віднині він збирався проводити серед горщиків із квітами щонайменше кілька годин на день; спостерігати, експериментувати. Чекати результату. Чекати, ніби на власну смерть.

* * *

Відтоді, як він одержав лист од мера, минуло понад тридцять годин. У відповіді, написаній під грифом «Надзвичайно секретно», учений зазначив, що мерові надали неправдиву інформацію, оскільки він цікавиться лише виведенням синіх троянд; утім, якщо муніципалітет надто цього хоче й береться власним коштом придбати цибулини, то він як учений (хоча така справа виходить далеко за межі

його професійної сфери) може провести відповідний експеримент у своїй лабораторії; щоправда, ті досліди, котрі в ній тривають, наразі унеможливають цю роботу. Зате він може допомогти Ботанічному музеєві забезпечити чимало специфічних умов, необхідних, щоб виростити надзвичайно рідкісну рослину, ще й напрочуд схожу з тюльпаном, на ймення альсаламандра — та вже культивується в його лабораторії задля особливих експериментів.

Але тільки листом справа не обмежувалася. Потрібно було попросити бібліотекаря написати статтю про почерпнуті з давніх манускриптів знання; надрукувати її в котромусь із наукових журналів, що їх ніхто не читав і не бачив; відтак підсунути цей часопис зі статтею якомусь молодому газетяреві. Роздмуханий до сенсаційних розмірів матеріал в одному зі скандальних видань мав неабияк зацікавити та сколихнути суспільство. Єдина загроза існувала для тих, хто спробує скуштувати два листки... Щодо решти...

* * *

Відтоді, як він одержав лист од мера, минуло понад тридцять годин. Учений зайшов у лабораторію. Попросив старшого помічника відірвати від альсаламандри один листочок. Усі здивувалися. Проте давно звикли, що той двічі не повторює. Йому піднесли листок. Не залишаючи нікому жодної миті на роздуми, науковець скрутив його, пхнув у рот та, чимдуж пережувавши, проковтнув. «Спочатку експеримент треба проводити на собі», — прокоментував він. Затим переглянувся з двома помічниками, котрі супроводжували його в плаванні, — усі троє всміхнулися. Раніше він із ними вже не раз обговорював дію листка. Ці чоловіки казали тільки правду. Хоча за бажання могли спокійно щось приховувати — ніхто не примушував їх говорити. Дія листків, які вони скуштували в човні, відчувалася під час усіх дослідів — ті ґрунтувалися на принципі: казати обернено протилежне тому, що думаєш. Щоправда, експерименти над чоловіками проводив лише вчений із головним асистентом. Більше вони не знали людей, котрі з'їли цілий листок, — таке й у голову нікому не спало б. Разом із ними та головним помічником учений пройшов у кабінет для експериментів. Затим попросив вірного асистента принести й другий листок. Тут колишні моряки одразу стали йому на заваді.

Адже команда науковця ще ні на кому не випробовувала цього другого листка. Вона припускала, що інформацію, почерпнуту з манускрипту, можна підтвердити експериментально, однак досліди, поставлені на тваринах, ніколи не принесли б їй надійного результату. Єдине, що залишалося вченому — провести дослід на собі. Окрім того, книга не давала точного визначення цьому божевіллю. Стати жертвою наукової спроби для нього було тим самим, що й зазнати нещасного випадку на роботі, від якого не застрахована жодна професія. Що не кажи, а ця пригода або швидко забулася б, або чітко підтвердила б інформацію, почерпнуту з манускрипту, і спрямувала подальші дослідження у відповідне русло. Щоб покласти край цій справі, досить було підійти до горщиків з альсаламандрами без жодних масок та пов'язок і зірвати кілька листочків. Зрештою, він міг і сам будь-коли потайки з'їсти другий листок — цьому ніщо не перешкоджало. Важливо тільки, щоб під час експерименту поруч не крутилися члени команди. Це були останні слова, які змусили замислитися помічника, зобов'язаного охороняти його. Оскільки вчений відтепер говорив те, що думав, команда могла завадити йому, лише тісно зв'язавши... Якщо вони на це на важаться... «Гаразд, — відповів помічник-охоронець. — Робіть, як знаєте. Ми почекаємо біля вас».

Тоді вчений сказав, що не їстиме другого листка, допоки йому не принесуть третього. Помічник-охоронець раптом збагнув, до чого все йде. Решта ж команди, мабуть, не сприймала того, що відбувається, поза рамками досліду, як і, либонь, досі нітрохи не припускала, що після другого листка потрібно буде з'їсти третього... Однак охоронець...

Підступивши до вченого, прошепотів йому на вухо: «Нащо?»

У відповідь той тільки стиснув йому зап'ясток.

Він уже з'їв другий листок, третього тримав під рукою; третій також чекав на нього. Учений блукав очима в різні боки, переводив їх з одного помічника на іншого.

Божевілля вилилося в жахливий різкий біль. Через півгодини після того, як проковтнув листка... Він ледве стримувався, щоб не заверещати, міцно зціпив зуби; почав кидатися з місця на місце. Цей біль змушував волати кожну жилу. «Тварини цього не могли передати, — спробував він прошепотіти якоїсь миті. — Все моє тіло

немов роздирають на шматки». Потім витріщив очі — з горла виривався здушений хрип. Учений бився головою об стіну. Він приготувався, що помічник — той, що охороняв його — зараз простягне третього листка. Утім, серце не погоджувалося. Учений раптом угамувався, видавив із себе німім голосом: «Я голодний». Затим вирвав третього листка з рук помічника. Через десять хвилин з кабінету в кабінет, з лабораторії до можновладців, від них — у друковані видання, на радіо й телебачення розлетілася звістка: «Видатний учений... унаслідок експерименту... передозування... скінчився...» Повідомлення склав та розіслав головний асистент, що не скуштував жодного листка. Охоронець, зобов'язаний тримати вченого під наглядом, мовчки курих цигарку.

Він ще ніколи не бачив, аби хтось реготав перед смертю. Про це й міркував.

* * *

Відтоді, як учений отримав лист од мера, минуло понад тридцять годин.

Він нашкрібав на першому-ліпшому аркуші паперу запрошення на кілька рядків, попросив помічника-охоронця занести його в друкарню. Той мав дочекатися, поки з друкарського станка зійде рівно тридцять вісім примірників. На дванадцяти з них мало бути написано: «вас разом із дружиною», решта адресувалася одній особі. Запрошення розіслали мерові, деяким можновладцям, присутнім на попередньому зібранні; людям, які поширювали плітки про те, що вчений культивує тюльпани, та кільком його друзям.

Помічник-охоронець пильно оглядав запрошених біля входу, а після п'ятдесятого гостя зачинив двері. Він і сам здивувався, що ті прийшли всі до одного. Зазвичай хоча б кілька осіб не реагували на такі запрошення. Очевидно, плітки про тюльпано-троянду або ж трояндо-тюльпан сколихнули кожного.

Через півгодини під дією напоїв зі стовідсотковим екстрактом листків альсаламандри всі запрошені розмовляли, навіть не помічаючи, що говорять речі, які не збиралися казати. Та не минуло й трохи часу, як двері почали різко прочинятися й гахкати услід за гостями — їх дедалі меншало. Щойно ж зник останній гість, учений подумав, що майже відчуває запах люті, яка переповнює залу. Він

глянув на свого помічника-охоронця, посміхнувся. «Добре, що в цієї штуки немає смаку... Якщо хочеш, назвімо це своєрідною помстою... Все життя я пнувся зі шкіри, щоб нікого не обманути. Але погодься: перша важлива брехня, на яку відважився, стала найгарнішою — він знищив самого себе...» — промовив учений; налив повну чарку горілки, поволі випив.

Поринув у думки. Завтра він мав розіслати всім листи, щоб прояснити ситуацію. Мав розповісти цим людям, що вони послужили науці. Відтепер п'ятдесят осіб не зможуть брехати. Та скільки ще людей, скільки їх іще віднині оббиватимуть його поріг, аби він потайки напоїв чудодійним екстрактом й інших... Він же хотів, щоб люди не брехали — хіба ні?

1969/1972/1975

11

*язнепритомнів/япомер/
яплававуфіолетовійводі/
язаплющивочі/янемігговорити/
яказавщогранезачкінчується/
явиходивуферзя
ферзьзеленихставмоїм/яполонивйого/
нарештібравуполон/мизійшлисявічнавіч/
богранемоглазакінчитися,
немоглазакінчитися, немогла/*

Я розплющив очі — усі стояли на своїх місцях; хотів підвестися, уперся в шахівницю рукою — вона нестерпно ніла; мій маленький сікач, половина одягу були заюшені кров'ю. Спершись на другу руку, мені вдалося підвестися. Я стояв серед причандаль, які попадали з мене. Знову взяв у руку спис. Більше не дивився на мера. Оголошували перемогу команди «Зелених» — «закостенілими» упродовж багатьох сторіч словами. Всі водограї, голосно задзюрчавши, ударили потужними струменями по той бік дерев аж до неба. «Зелені»

попрямували туди. «Фіолетові», навіть не глянувши на мене, попленталися в палац. Я залишився сам-один.

Підвівши голову, зустрівся поглядом із якимось глядачем, що стояв за кілька кроків від мене. «Ви поспішили з ходом, — сказав він. — Мер збирався походити так після того, як прикриє нижчого гравця, — він увінчав би гру вашою перемогою. Ви не думали, що цим поспішним ходом завершите гру й віддасте перемогу в руки „Зеленим“?»

«Оскільки мер керує командою „Фіолетових“, її гравці безсилі повністю бачити гру. Ще й не можуть ворушитися... Але ви, як ви не подумали, що скоюєте смертний гріх, не почекавши мера, не послухавши його?» — лунало збоку.

Вибалакавшись, уболівальники пішли. Я залишився на місці. Сів навпочіпки, сів цілком, схилив голову на коліна. Потім підвів її, вийняв із кишені хустинку, міцно перемотав нею руку. Кровотеча не припинялася, а втім — потроху всухала. Я знову схилив голову на коліна.

Дошкуляв голод, спрага. Я змерз. Так і не підвівся.

Казка одинадцята

Ще одна гора

Для Ісмета Токгьоза з Тариком Гюльменом

Сюди було нелегко дістатися.

Насамперед потрібно було дійти до краю рівнини, що розкинулася аж ген, скільки сягає око.

Ось уже чимало років про рівнину ширилися різноманітні чутки. Він слухав їх, глумливо скрививши кутики вуст. А люди не вмовкали, переказували неймовірні речі. Одні говорили ці сміховинні слова, що не вкладалися в голову так, наче хотіли ними налякати, інші — буцімто покладаючи на них надії, яких не могли зректися. Щоправда, серед байкарів були й такі, що добиралися до тієї рівнини, навіть намагалися перейти її. Атож, не всі просто переказували чужі слова — устократ перебільшені побрехеньки — прибавляючи до них ще щось і від себе. Ті, хто бралися за ту справу, дійсно існували. Але одна річ — братися, друга — довести до кінця й повернутися. Тож як він, слухаючи ці плітки, міг не скривити глумливо вуста?

Місцями ту рівнину вкривали зарослі очерету, під яким не було ні цілковитої суші, ні — води. Гаразд, та невже ніяк пройти, оминувши очерети? Мабуть, це зробило б дорогу довшою, проте — і безпечнішою... Звісно, можливо. Та, по суті, не пройдеш: очерети — оминеш, однак дорога від цього безпечнішою не стане. Адже вряди-годи, ступаючи по тій гладенькій, здавалося б, висохлій та потрісканій землі, провалюєшся по коліна в болото. Поки ж вивчиш дорогу, по якій простуватимеш, завбачливо намацуючи тужавий ґрунт, уже й вечір настане. Ночами ж з очеретищ вилазять дивні звірі. Одні — хижі, інші — трав'їдні. То — плазуни, то — в'юнкі. Рівнина зусібч відкрита, якщо бодай і під ранок, бодай одне зі звірів чи комах просто торкнеться тебе, то вже не підведешся цілий день. Ночі сирі; життя в очеретах стліває; гнила вода випаровується в темряві — це все

дошкуляє гірше за тверде каміння. Припустімо: ти підвівся, пішов. Та чи зможеш пройти отак іще ніч, дві-три ночі, нікуди не діставшись?

Ті, хто це розповідали, поверталися вже на другий день.

Також вони лякали небезпеками, які чигають на людську плоть та кістки, ризиками, що гризуть людині й розум, і серце, ніби розпач та печаль, — ці розповіді супроводжувалися майстерними паузами. Це все були відважні люди, а такі тілесне безсилля та млість у кістках лякала і їх. Неабияк стараючись, щоб ту відвагу чомусь відчули саме під час цих пауз, вони хутко зникали з очей.

Ох і наслухався він їх! Та все ж вирушив у дорогу; передусім добрався до рівнини, ковтнувши на повні груди повітря; озирнувся та глянув на село, огорнене вранішнім серпанком, затим подався на рівнину стежиною між двома першими заростями очерету. Про ці два перші очеретища розповідали всі. Так, наче вірили, що на рівнину можна вийти тільки тудою. Він також не шукав іншого шляху. Якщо це відома дорога, то, далєбі, чому не скористатися досвідом інших?

Його перше здивування минуло вже через годину, щойно угледів дорогою кількох дядьків, які нарізали очерет. Оце так, на рівнині немає де й голову притулити?

Привітавшись із ними, він почимчикував далі, проте немов знав, що ті дивляться йому вслід. Заледве початок дороги, а чоловік уже надув щоки.

Хутко ж він звик до несподіванок. Згодом узрів і коней — ті без нагляду скиталися. У калюжах побачив створінь, схожих на жаб, — ті кумкали. Якийсь дикий кіт погнався за звіром, схожим на зайця, — той вистрибнув із заростей. Чоловік зайшов в очеретище, напився води — кришталево-прозорої, проте на смак наче гнилої; він простував уздовж потічка, гадаючи, що ця дорога, мабуть, найправильніша; проте незабаром закінчилися й вода, і зарослі, хоча починалася улоговина.

Після дядьків, що нарізали очерет, людей він більше не зустрічав, проте не скажеш, що й натикався на справжні небезпеки. І першу, і подальші ночі він спав біля поодиноких кам'яних брил, які траплялися дорогою. Коли ж відчував, як підкрадається щось живе, світив ліхтариком — спочатку намагався розгледіти звіра, затим — прогнати. Були й такі, яких не вдавалося запримітити, проте жоден ще до нього не торкнувся. Підводитися вранці із землі, і справді було не дуже легко — тіло немов навіки кам'яніло.

Наплічник на спині спочатку здавався нестерпно важким.

Далєбі, ще ніхто не наважувався подолати рівнину на машині. Хоча на просторі зустрічалися й верхові тварини... Тільки згодом мандрівник дійшов висновку, що волочити й ноги, і наплічника на собі таки легше, ніж правити твариною, захищати її та ще й, аби не здохла з голоду, шукати пасовиська, де можуть підстерігати різні небезпеки. По суті, торба легшала. Чоловік трохи зморився, проте знав, що наближається до місця, де перепочине.

Того ранку, коли в торбі вже нічого не залишилося, подорожанин заправив її собі за пояс, та ледве розвіявся туман, помітив неподалік комини сільських хат. Пришвидшив ходу. Спочатку він уважно не роздивився, що там попереду. Та поки збагнув, що потрапив на смертоносну землю, було пізно.

Здавалося, що до першої хати попереду — подати рукою, проте він зміг добратися до неї тільки через багато годин, виснажений від голоду та розпачу.

Поки ж минав ту смертоносну рівнину, йому стало цікаво: на цьому селі всі чутки уривалися; звідки тоді про нього знали ті, які стверджували, що туди ще ніхто не міг добратися, чи розповідали, що ніколи там не були й не відпочивали. Чоловік зненацька збагнув, що цілу мандрівку тишив себе дитячою надією, уявляючи, як добереться в кінці цієї дороги до села, ще й до села, про яке йому розповідали так детально. День при дні, ніч у ніч він усе більше розумів, що розповіді були переважно брехливими, принаймні всі вони спиралися на непідтвержені, недостовірні знання, утім, існування села чомусь ні на мить його не образило. Оскільки його ніхто ще не бачив, воно могло виявитися просто казкою. Та тільки село стояло навпроти.

Нарешті він добрався до нього. Постукав у перші ж двері — його привітно зустріли. Так, наче знали, чому прийшов. Накрили на стіл, напоїли айраном. Потім розстелили на долівці матрац.

Розплющивши очі, мандрівець побачив довкола себе зо п'ятнадцять-двадцять селян, котрі чекали, поки він проснеться. Він привітався, ті поцікавилися, як його здоров'я; потім усі разом поговорили про повітря, воду, землю та вогонь. Цей край ряснів травами, ряснів урожаями; тварини були ситі, люди — разом із ними. Цього року затяглася осінь, спізнилася зима. Селяни завжди раділи гостям. Вони знали, що до них багато хто прагне завітати, проте ніхто

не добирається, та й годі. Найстаріший чоловік на селі, хоч і зігнутий, мов дуга, але з молодечим голосом, розповідав, як за все життя бачив тільки одну людину, яка прийшла з того боку рівнини... Але...

Старий раптом затих. Слухачі ж, не зронивши ані пари з уст, чекали — не перебивали діда чи то із сорому, чи то з поваги. Проте той мовчав і мовчав.

Лише згодом подорожанин збагнув, що всі чекають його. Відтак ледь хриплим, шанобливим голосом запитав старого: «Та людина піднялася на узгір'я?»

Почувши ці слова, селяни, всі як один, раптом звели дух. У зачиненій кімнаті наче нізвідки подув легіт.

«Я тоді був зовсім малий. Не знаю: піднімалася вона чи ні, — відповів дід, утупившись очима поперед себе, — але ж якби піднялася, то про це переповідали б і понині. Дійшла б і до мене черга переповідати онукам. Очевидно, той чоловік вирішив не підніматися й повернувся. Хтозна, як розлютилися на це наші селяни... Відтоді вони про нього не згадували, тільки добре пам'ятаю, що бачив його. Навіть на схилі літ нічим інакшим не можу це пояснити... Мабуть, він повернувся...»

Потім знову запала тривала мовчанка; тут якийсь юнак надломленим від хвилювання голосом видавив із себе: «А ви?...»

«Так, — відповів гість. — Я справді прийшов піднятися».

Відтак устав, прочинив двері й вийшов надвір. Гордо підвів голову й подивився. Навпроти у всій своїй пишноті здіймалося узгір'я, котре дорогою здавалося йому схожим на порослий мохом мур позаду села; тоді він не міг повністю розгледіти його, оскільки зумисне опускав голову — зрештою, навіщо приховувати: геть знесилений від утоми, він не міг підвести в дорозі не те що голову, а навіть — повіки. Вершина, чекаючи на нього, досі ховалася в тумані.

* * *

Мені було нелегко сюди добратися.

Але знаю, що далі буде ще важче.

Не тому, що складно дертися вгору, а, власне, через сам підйом. За ним не бачитиму ні ранку, ні вечора, це буде рух, коли не визначиш ані часу, ані швидкості.

Я тисну селянам по черзі руку, з кожним по черзі прощаюся. Цього разу торба в мене легка. Селяни напучують: усюди, де зупинятимуся на привал, знайду, що з'їсти, знайду й траву, і питну кришталево-прозору воду.

Певна річ, вони знають дорогу лише до одного місця, далі не піднімалися. Але й звідси видно, що там удалині теж ростуть дерева, є багато води. Хай там що, а так має тривати до перших смуг туману, що кружляють довкола вершини. Кружляти: блукати, вештатися; кружляти: натикатись одна на одну, змішуватися так, що не роз'єднаєш; кружляти: переплітатися так, що не розплутаєш. Мабуть, так потрібно було думати.

Край, що розкинувся на тій вершині, — одне з найвищих місць. Я знаю. Чимало сміливців із покоління в покоління плекали в серці мрію добратися, піднятися до того місця. Я знаю. Адже з покоління в покоління переказувалася прадавня легенда, що звідти видно цілу країну, усе її минуле, теперішнє та майбутнє. Навіть трохи вищих місць на цій землі, самому лоні країни, мабуть, просто немає. Цього я не можу знати. Утім, точно відомо, навіть у книжках написано: жодну з решти гір не розгледити із вершини цієї.

Рівнина внизу, либонь, додає цій височині ефектності. Так і є, либонь. Зрештою, за винятком цього регіону, рівнинна вся країна. Так вважається. Письмові джерела наводять різні цифри щодо висоти гори, проте кожен знає, що її-таки не можна вважати по-справжньому високою. Тим паче, якщо пильно оглянути схили, то можна виснувати, що дорога на вершину — не важча, ніж на звичайний пагорб чи курган.

Отак ми гадаємо, вирушаючи в дорогу. Тільки навряд чи це спливе в голову пізніше. Я хутко віддаляюся од села, звертаючи на круту стежку.

«Переплелись дороги, мов нитки». Шаблонні, заяложені слова. Думка застрягає на них. Чи вони застрягають у думках. Мов нитки...

Діти обожнюють гратися, чи, точніше, коли я був дитиною, обожнював гратися нитками. Тоді вони нітрохи не були схожі на дороги. Чи скажу так зараз, чи зможу так сказати? Атож, нитки. Відмотується, одривається від клубка нитка, змотана в клубок, який поцупиш із пуделка на голки так швидко — не встигнеш й оком

моргнути — нитка, що біжить, мов цівка води, звивається, мов змія, закручується, мов літера...

Висмикнеш із нитки волокнину — за нею ще одну, ще одну. Висмикуєш ті волокнини навмання, миттю викидаєш, більше на них не дивишся. Нитка, що залишилася, — як не дивно, залишилася — якоїсь миті поважно завмирає, та в ній оживають спомини про воду, про змії, про письмо — відтак сама по собі починає ворухитися, далі — зненацька звиватися, допоки не скрутиться в зморщений жмуток. Тоді ти мнеш цей жмуточок між пальцями, поки не почорніє, потім — викинеш його. Усе. Далі потрібно знову відривати нитку — од клубка, поцупленого з пуделка на голки, надійно захованого, так що ніхто не знайде.

Як на той жмуток. Піднімаєшся на цей пагорб, ніби осилюєш щось схоже на той жмуток. Робиш перші кроки в долині, село щезає з очей, залишаючись позаду за деревами. Ось про що я гадав. Але, якщо запитують, чому — не пояснюватиму. Це наче миттєві, мимовільні думки. Наразі. Хоча згодом, мабуть, коли позаду залишиться чималий шмат дороги, це порівняння таки зблисне в моїй голові. Зазвичай так і було аж дотепер.

Та хіба цю мандрівку не потрібно було чимось наповнити? Що ще я мав робити, деручись угору, окрім як міркувати про те, що досі пережив, досі довідався, зважувати та порівнювати свої знання з усім, що чекало на мене в дорозі?

Власне, підніматися на цю вершину — те саме, що й читати, вчитися. Учитися, підійматися, височіти...

Як легко все-таки, перестрибуючи зі слова на слово, надавати ваги справі, яка робиться, і далі робиться.

Хоча, деручись угору, цебто повністю покладаючись на дорогу, — однак краще не забувати, що це — стежка, а не дорога, так і правильніше буде завжди казати — отож на стежку, яка сама веде, звертаючи то туди, то сюди, ненароком усвідомлюєш, що коли робиш те діло, то не просто долаєш висоту, дерешся або ж із кожним кроком піднімаєшся вгору.

Вона, ніби справи, які робляться, діла, які творяться упродовж цілого життя... Кожна справа, за яку береться людина, не буває повністю відмінною від попередньої, кожен крок, який робить, — не

обов'язково попереду, утім... Цими думками можна морочитися на рівнині, але не тут.

Я зупиняюся, перепочиваю, дерусь угору. Озираюся довкола, кидаю до рота першу-ліпшу ягоду, зриваю зелену стеблину, висмоктую з неї сік, деруся вгору. Чи, точніше кажучи, далі деруся вгору.

Я міркую про колесо.

Як воно крутиться?

Витягаєш спицю з маточини: чим вона довша — тим більший обід. Має бути таким, скільки того вимагає час оберту. Поки кожна точка обода не торкнеться землі, колесо не прокрутиться; отже, і одиниця руху закінчиться лише тоді, коли точка, що першою торкнулася землі, дійде до неї знову?

Але чи не може бути так, що зватися точкою, яка торкнулася першою — це надавати занадто реальної, більшої, ніж потрібно, ваги якомусь вимислові? Цього схематичного пояснення замало. Такі думки щонайбільше пояснюють, чому я, перетнувши рівнину, добрався до підніжжя гори. Натомість те, що я роблю зараз, — інша, геть інша річ. І роблю, і шукаю.

Аби про це поміркувати, мені потрібно було вижити й вибратися із рівнини. У дитинстві ми черпали знання про рівнини із шкільних підручників; тоді ніхто з нас ніколи не обіцяв через багато років підтвердити їх, кинувши на чашу терезів власне життя; а якби й пообіцяв, чи ми йому повірили б?

Чи варто випробувати таку річ, аби вибратися живим із рівнини? Шину колеса можна розширити, а спиці не розташовувати в тій самій площині. Першу встромити в один бік обода, другу — у протилежний, решту між ними, ледь помітно зсовуючи, розташувати так, щоб вони постійно лежали в різних площинах. Тільки по дві спиці лежатимуть в одній площині. Кожна площина й міститиметься окремо від інших, і перетинатиметься з ними. Ці площини, які позначатимуть різні сфери життєвого досвіду, будуть і роз'єднані, і пов'язані між собою...

Знаю: судження не нове. Утім потрібно, аби в кожному часі, всюди, хай там що, людина знову знаходила його, розвивала й висловлювала.

Чи годиться мені тішитись, що звів усю пригоду людського сина до спиці якогось колеса? Натомість я відчував радість. Схожу радість здавна відчуває дитина, щойно кине до рота жадану вишню. Бодай

одразу й виплюнула б її, бо та виявилася кислішою, ніж сподівалася, терпкішою, ніж очікувала.

Сільські хати внизу здавалися цілим рядом сірих, брудно-білих, чи то брудно-жовтих чотирикутників. З коминів у формі клітинок на краю кожного чотирикутника неначе бурлили хоч і вузькі, але повноводні джерела.

Мої кроки були доволі схожі, іншого вибору не було. Але тієї миті колесо вочевидь зробило один оберт. Я опинився трохи вище. Тільки повинен був ще чимало йти в обхід, аби добратися до вершини узгір'я. Після цього — оскільки я зупинився та постояв, то можу сказати «після цього» і не зможу назвати це «трохи згодом» — кожен оберт колеса став потребувати ще більше часу; хоча дорога робиться крутішою, але довшають і спиці, збільшується обід.

А що зміниться від того, що сам із собою тут порозмовляю, сам собі щось розповім, нехай і голосно покричу? Ніхто ж не вискочить тут із-за рогу, не порегоче з мене, вигукуючи: «Погляньте на божевільного!» Невже я починаю розуміти: чому підйом на цю гору настільки важливий?

Вже й навіть ватага дітей унизу, які влаштували бійку навпроти верболозів, що розкинулися пообіч річки за селом, перестала скидатися на кольорову плямку, котра ледь-ледь ворушиться.

Бійка залишилася позаду мене.

Ні-і-і-і, ні-і-і-і, це потрібно негайно виправляти, не можна впасти в таку задуму. Не позаду мене, а піді мною. Треба вже звикнути до «висотних» висловів.

Потрібно підніматися. Адже колесо або лебідка — бодай це й мимовільна думка, всього лиш тінь у цій голові, лиш темрява — повинне прокрутитися.

Повинне прокрутитися, але як колесо, а не — лебідка. Повинне рухатись уперед. Хоч би що був цей рух. Він не повинен залежати від статичної вісі.

Інакше яка користь від великої війни серця?

Смішно, але невіце цінність серця, того «шматка м'яса розміром із кулак»

Жрець Сонця на вершині жертвних пірамід розрізає крем'яним ножем груди рабам та полоненим, відкриває їх світлові, над мертвими головами підносить до сонця серце, що, стискаючись од палючих

променів, невпинно слабне та м'якне; він не натішиться щастю, спостерігаючи за струмками крові, що, розливаючись, поволі стікають додолу

знали тільки сонцепоклонники ацтеки, що величали себе вихідцями з «країни чапель»

невже цінність серця знали тільки вони серед усіх людей, що радували землю? Хто ще, окрім них, гадав, що гідний пошани голод сонця може втамувати лише людське серце?

Яке пуття від того, що серце буде змушене терпіти опісля, як покрутиться на місці, непоказне, шляхетне серце, що приховує власну пишноту та оголошує людині одну з найжорстокіших воєн, якщо захворіє, натомість забувається, коли здорове?

Знаю: жоден вислів, бодай і найгарніший, бодай і цілковито бездоганний, ніколи не передасть тієї битви, тієї війни.

Боротися з хворобами — те саме, що давати відсіч загарбникові. Натомість сердечний недуг, мабуть, протиставляє людину саму собі. Та намагається не перемогти, а подолати ту перепону, щоб жити. Тоді людський опір стає тотожний тваринному. Коли серце в такій війні погоджується стати коловоротом — це означає почорніти зсередини, почервоніти ззовні.

Воно мусить обертатися, рухатися вперед, мов колесо.

А втім, ніколи не можна передбачити способу, як здужати перешкоди.

Тема здоров'я відтепер також залишилася піді мною. Міркуючи про серце, я зірвав із зустрічного деревця листочок та пожував його — те давно пощезло за ліктем.

Тіло, яке досі опиралося сюди, опиралося й назад.

Якби ж я врятувався від своєї звички накладати кожну ту річ одну на одну, ніби миски в судку; тепер настала зручна мить довідатися, що все переплелось. Чи ж я не піднімався сюди, щоб оглянути все довкола?

Чи ж не раз мене лякали, щоб я відмовився від затії перетнути ту нескінченну рівнину? Чому вони буцімто хотіли, аби я відмовився? Занадто просто гадати: тільки тому, що самі цього не змогли. Наразі піді мною простягається покірنا, простора, геть порожня, геть висохла

рівнина, неначе рілля та рілля, що тільки й чекають нагоди стати полем бою. На отаких полях, де здійснюється хмарою курява, чомусь і велися битви, себто давні битви, битви прадавніх часів, битви, які не уявиш без військ, що відважно наступають одне на J одного, аби знищити, розтоптати ворога — майже не відриваючи від нього ніг...

Це також давня фантазія; ще з дитячих ігор; із далекої пітьми лине нерішучий, зазвичай надломлений

дитячий голос — він розповідає про фантазію, яка вилилася у приповідку. *Комашина голова, комашина голова, де комахи голова?*

Нісенітниця, як і всі лічилки. Як і всі вони — клубок марев; котиться, поки не розмотається.

Ніби нитки. *Комашина голова, комашина голова...*

Можу назвати це й початком стародавньої війни.

Зібралася юрма. Без списів, без щитів, без кийків, без пращ, без каменів.

Це все хлопчиська з кварталу, яким — урешті-решт — не звикати до побоїв кийками. По щирості, більшість із них досі цього не збагнула. У душі вони неабиякі відчайдухи. Не личить їм послуговуватися камінцями та палицями, хоча й не тому, що обмірковують серйозніші способи захисту, а радше з пихи. Тільки я не повинен забувати: аби розпочати бій на цій рівнині

ні, не розпочати; насправді я веду їх далі в бій

на цій рівнині, їм потрібні й щити, і списи, проте вони без них.

Колона, що навпроти них, — невелика, навіть крихітна, але ідеально вишикувана. Вона схожа на якусь велетенську комаху: під суцільним заслоном зі щитів, ніби члеників, які прикривають вояків з усіх боків, не лишаючи між ними найменшого проміжку, видно безліч ніг; частокіл зі списів — мов настовбурчені вусики. Кастрована комаху з безліччю вусиків, із безліччю ніг. Вона забула про парування, не відає нічого, окрім війни.

Трохи надміру, трохи обмаль... І ця думка — точна подоба отієї ідеї-фікс про судок із мисками.

Шепіт, який лине з безладного дитячого юرمىська, гучнішає: *«Комашина голова, комашина голова, де комахи голова?»*

Коли ми отак приказуємо, наші руки, напевне, ще лютіше стискають списи зі щитами. Стіна, частокіл, ні, радше загорожа з живих тіл — міцна й непохитна; щити зі списками легесенько тремтять,

немов одне ціле. Щоправда, списи заміняють палиці, щити — скріплені мотузкою газетні стоси.

Комахи — вочевидь це саме розхристане дитяче юрмисько. Проте чому вони називають помпезну колону навпроти комашиною головою? Як той вислів дійшов до них крізь сотні років? Вони й самі цього не знають. Проте можуть розлютити ворогів навпроти, швидко в них щось запитавши. Та чому через це лютувати?

Трохи надміру, трохи обмаль... Мабуть, ці тонкі суперечності, що набувають значення в середньому віці, десь далі на шляху знову стануть неважливими. Десь далі на шляху або ж десь на висоті, на підйомі....

Відчайдушне — але давно звикле до побоїщ — дитяче юрмисько зненацька буцімто відмовляється дражнити й залякувати ворога навпроти, чи то очікувати його наступу; відтак у подальших фантазіях поволі виходить на рівнину, либонь, гуртом дійшовши такого рішення; дітлахи, що досі стояли навпроти грізної, але, мабуть, і трохи сумної гігантської комахи, демонічної комахи, колони з комашиною головою, усі, мов один, марширують прямо на той бік рівнини. Комашина голова розгублюється. Єдина річ, від якої залежить її існування, стрій, помпезність та напруженість, себто юрмисько навпроти, раптом починає віддалятися. Що відтепер застається цим напруженим, мов тятива, людям? Що їм залишається робити?

Чи можу я пояснити хоча б самому собі: навіщо отак зливаю до купи дитячі бійки в нашому кварталі та лічилки разом із початком і навіть не початком

стародавніх воєн, які припасував до тієї безкрайньої рівнини?

Не знаю; але не зупиняюся й на цьому, уявляю далі...

Запитую: як цим напруженим, мов тятива, людям дати собі раду? Тільки кохатися скопом. Залишається кохатися, котячись один за одним, мов ті бурхливі морські хвилі, з кінця в кінець свого строю, колони, гігантської комахи.

Спочатку комаха розкладеться, поопадають «вусики», розлетиться огорожа; шоломи покотяться під ноги. На тих ногах раптом постануть люди. Дужі юні люди, у яких несподівано пробудиться хіть, накопичена, поки міцно притискатимуть до грудей щити, триматимуть у руках списи, неначе камені. Тоді вони вирвуться на волю — їхнє збудження, їхнє кохання буде таке ж величезне, як і поле бою.

Тим часом друга юрма, яка, поволі віддаляючись, уже зайшла далеко вглиб рівнини, пощезне з очей так, ніби більше нічого й не бажаючи, не намагаючись повернутися, аби скористатися з цього становища. Якби давні часи панували на цій рівнині

хай та навіть не була полем бою

то, безперечно, на ній залишилися б щасливі, утомлені

поснулі на щитах, мов на матрацах, в обіймах одне одного, трохи знічені від ще неподоланого сорому перших любовців, до яких тільки-но дозріли

люди.

Утім, і палке кохання буцімто втрачало колишнє значення, чим далі я наближався до вершини. Діл тепер далеко внизу. Усе, далєбі, геть усе ось-ось розкинетися внизу, у мене перед очима. Геть розбитий, я намагався переконати себе, що кохання може обійтися й без любовців — тільки не покінчити б із життям на очах у створінь, яких люблять, проте не кохаються з ними. Тепер же, коли дивишся звідси, урешті-решт дуже просто визначити, що таке палке кохання.

Після цього всі тонкі суперечності, вибудувані на часткових надмірностях, частковій нестачі, таки зробляться неважливими. Адже є суперечності вагоміші, ніж надлишки й нестача буття. Кожен живе тією мірою, на яку здатен. По суті, що таке — жити?

Хіба не дивно те, як ми вибудовуємо власне життя? Частина нитки, цвях, гриб, папір, дрантя, трохи пилюки, кілька дрібниць... Це все зливається до купи й одержує одну назву — «життя».

Як давно я пробираюся крізь туман! Мої думки недаремно змінили напрямок. Раз — туман, отже — наближаюся до вершини. Я певен.

Однак, чи не знецінюється це наближення в моєму серці? Забудьмо на хвилину про те, як вирушив у дорогу; навіть тоді, коли я почав дертися на пагорб, мою душу сповнювало почуття величі від справи, що її здійсно. Натомість зараз, коли завершую підйом, наближаюся до вершини, думка про те, як видеруся на неї, більше не тримає мене на ногах, не спонукає рухатися далі — її замінило щось інше. Можливо, таке коїться з людиною з гордоців, бо знаєш, що нарешті наближаєшся, добираєшся туди, куди прагнув. Я в тому стані, коли вивищуєшся над усіма. Щонайбільше після того, як виберешся з туману, видерешся нагору, озирнешся довкола — отам трохи вище, ще трішки вище — побачиш і минуле, і майбутнє усього сушого, геть

усього. Кінець — угорі, отам. Хіба не каже людина: що буде, як побачу? Кому розповість те, що побачить, допоки не спуститься додолу? Спуститися-бо, напевне, неможливо. Досі книжки писали тільки про тих, хто піднімалися — бодай і поодиноких сміливців. Але, не спустившись, ні про що й не пишуть. Ті, що донесли згори добуті знання, нам невідомі. Чи існують вони?

Отож після того, як видерешся, важко спуститися...

Ідея про лебідку знову стукнула мені в голову. Стукає, спадає. Єдина причина, яка відтепер штовхатиме мене вгору, на вершину, — це те, що досі не видерся... Та й годі. Той, хто дістався аж сюди, не повернеться, поки не добереться до

вершини. Повернутися звідси означає знехтувати людськими зусиллями. Мабуть, занадто наївно так мислити — аргумент простий, як дрова, але ж так воно і є...

Туман поволечки рідшає. Ще три кроки — і я на верхів'ї. Ступаю, зупиняюся. Насамперед обертаюся до призахідного сонця; чудуюся побаченому. І очі, і серце, і розум мусять якнайшвидше працювати в єдиному ритмі, задіявши весь набутий упродовж життя досвід. Потрібно присилувати себе... Моє рішення таке: я доконче спущуся й розповім тим, що внизу, це диво з див саме так, як його осягають мої очі, серце, розум. Неквапом обертаючись, я вирішую: власне, це має стати тим, що звершу. Хоч ти лусни, а ніколи б не відкрилося очам те все, що побачу звідси, і не викинув би його з голови, поки не добрався б сюди. Віднині, у тій точці, я вже далеко попереду від думок про те, що до верхів'я залишилося три кроки. Це незбагненна річ. І від давніх часів ще ніхто не здобував цих знань, цього досвіду.

Призахідне сонце ледь чутно пригріває спину. Я неабияк ускладнюю своє повернення. Мені трохи важко дивитися засліпленими очима, але у світлі, яке лине з-за спини, починаю розрізняти все навкруг іще краще. Світ під ногами — безмежний, проте й такий мініатюрний; довкола, аж донизу видно тисячі, десятки тисяч притулених одне до одного крихітних речей; разом із людьми, полями, ательє, деревами, тваринами, хатами... Чоловік на вершині тепер вивищується над усім: своїми знаннями, зрілістю. Ген-ген удаль дивиться чоловік на вершині — аж туди, куди тільки сягають сонячні промені, що линуть з-за спини...

Дивиться чоловік на вершині, зорить, дивиться: там, удалині, він бачить ще одну гору. Значно меншу за ту, на якій стоїть, а втім — гору, яку назвеш горою. На тій горі буцімто щось ворухиться: неначе комаха чи яке звіря... Чоловік стоїть, мов укопаний, аж ціпеніє, усвідомлюючи, що та комаха, те звіря — людина, як і він... Дивиться. Зорить. Дивиться. Навпроти, перед чоловіком на вершині, — людина. Ген, удалині, вона здається такою крихітною, такою крихітною-крихітною, наче комаха або тваринка. Але ж вона — перед ним; либонь, так само, обернувшись, дивиться на нього. І він, чоловік на вершині, напевне, так само здається їй комахою або звірям.

Тоді чоловік на вершині усвідомлює, чому ті, хто піднявся сюди, вже не спускаються. Він сідає, звисивши голову поміж колін, чекає темряви.

Серпень — листопад 1972, січень 1973

12

Смеркало; я облишив усе залізяччя на полі; здригаючись, підвівся, затесався між дерев. Під одним із дубів у траві спав кіт. Можливо, мій недавній знайомий. Я спробував нечутно підійти до нього. Він не прокинувся. Я присів біля нього навпочіпки. Таки недавній знайомий.

Я підвів голову. Той стояв переді мною — у білих панталонах, у білому светрі. Смугле обличчя тепер тануло у вечірніх сутінках, розчинялося серед тіней. Він опустився переді мною на коліна. Кіт досі спав. Він мовчав, але тепер я розумів, що коїться в його голові. Легко.

Ти неправильно подумав.

Чому?

Хай що, а я був твоїй. Але

Знаю. Я поспішив, програв вам.

Я веду мову не про гру.

Як розповів один із глядачів, окрім неї, також існує смертний гріх.

Ще три сторіччя тому того, хто скоював те, що й ти, страчував поводитир «Зелених».

А якщо це скоїть хтось із вас...

Все одно поводитир «Зелених» присуджує йому кару.

Тепер ти також мене вб'єш.

*Так було три сторіччя тому. А моя кара?
Твої речі віднесли до воріт у сад. Нині ввечері ти покинеш це
містечко й більше ніколи сюди не повернешся.*

А ти?

Я поїду з тобою.

Куди?

Туди, куди поїдеш і ти.

Разом зі мною...

Разом із тобою.

Але ти...

Ти помилився.

Хіба ти...

Я хотів увести тебе в оману, випробувати.

Тепер ти в моєму сні. Тому ти так говориш. Учора тут...

*Я не навідувався в цей сад цілий тиждень. Відтоді, як ти сидів у
ресторані в мене за спиною й чекав, поки обернуся, я не навідувався в
цей сад ні разу.*

*«Ти зараз у моєму сні, — промовив я. — Треба знову стати собою,
підвестися й піти. Я мушу забинтувати руку, повечеряти й лягти
спати. Ти в моєму сні. Ніби вода».*

*Він не відповів. Раптом замовк і вже не розмовляв. Або ж говорив,
проте я не розумів, більше не знав, про що він думає.*

*Я підняв руки, поклав їх йому на плечі. Стиснув кулаки. Той схилив
голову мені на плече. Я притулився своєю головою до його. Я знову
розумів, що він каже. «Без угаву повторюй, — говорив він, — без угаву
повторюй, що кохаєш мене, що кохаєш мене!» Ми застигли отак на
кілька секунд, на кілька секунд, немов навік. Його голова легенько
тулилася мені до щоки, вуха, плеча.*

Я заледве вичавив із себе: «Ходімо, смеркає. Допоможи».

Він узяв мене за неушкоджену руку. Кіт досі спав. Ми підвелися.

*Зробили всього кілька кроків. Аж раптом він неначе обняв мене
двадцятьма руками. Двадцять його рук стискали, душили,
розчавлювали мене. «Ти можеш благословити мене жити, ти можеш
подарувати мені життя», — хотів я сказати. Але не зміг.*

*Під деревами на тротуарі було темно, хоч у око стрель. Удаліні
виднівся якийсь світлий отвір. На краю отвору сіпалося смугле
обличчя, смуглі руки.*

Отвір почорнів, закритися.

Опівнічна казка

Там, де уривається й казка

Для Явуза з Патриком

«L'amitié est avant tout certitude, c'est ce qui la distingue de l'amour. Elle est aussi respect, et acceptation totale d'un autre être».^[21]

1 а

З 1968 по 1969 рік я спроектував послідовність казок так, щоб вони утворювали циферблат. Пополудні казки мали йти в ряд одна за одною, о шостій же годині вечора, коли сутеніє, — змінити їхні особливості. Тоді поволі насувається темінь. Проте опівночі крізь цю чорноту може прослизати надія на новий день. Отож по-дурному схвильований, як це завжди буває, коли розробляєш всякий «проект будови», я вирішив так: «Дванадцята казка має нести, крити в собі надію, навіть якщо всі решта не залишать місця ні цій надії, ні щастю». В угоді із самим собою я висунув одну умову: дванадцятую казку напишу тільки тоді, коли відчуватиму блаженство; коли щасливо попрошу в нещастя дозволу перепочити. Хоча всього-на-всього кілька моїх казок вийшли «менш чорними». Як же тоді реалізувати проект, щоб решта «чорніли потроху?» Нагода перепочити, про яку вів мову, чомусь не випадала мені роками; кілька разів я гадав, що вже отримав її, та не встигав і оком зморгнути, як усвідомлював, що помилився. Ще якогось разу я пережив щастя, котре можу назвати «кривавим». Я написав не дванадцятую казку, а — тринадцятую: казку — поза рамками годин, узагалі — часу, яка стала б усім коліскою — мабуть, найсильнішим наголосом на єдиному щасті, яке може опинитися за межами надії... Контролюючи, мов садівник, процес дозрівання якогось фрукту, щоб уберегти його від нестиглості, я аж надто гаюся з часом, від чого той

може переспіти; нехай і це мені спишуть: я — неповоротке дерево. Ось і все, на що спроможний.

Настав час закінчувати цю книжку. Навіть не замислююся: щасливий я чи ні. Упродовж минулих років я збагнув: те, що шукав, не є й не може бути щастям; хай яке було б його визначення... (Або ж: ми миттєво називаємо «щастям» реалізацію найкрихітніших надій, хай що б вона зумовлювала — та й поготів.) Словом, щастя означатиме змиритися, можливо, з безталанням, можливо, з безнадією. [Але те, чи змиришся з цим (себто з нещастям, безнадією), передусім залежить від того, чи дійсно *пізнаєш*... Не так давно мені трапилася людина, яка цьому навчила (вона насамперед сама вірила в те, що вигадала, та робилася безталанною, як тільки бачила, що решта не одразу піддається тій ідеї; або ж принаймні такою здавалася)]. Тепер я можу написати цю казку й закінчити книжку.

2 а

Перше, що спало мені на думку:

1 б

От якби ми могли бути схожі на котів. Цими роками мені часто згадується отакий мій вислів. Коти буцімто чудово усвідомлюють кожную прожиту мить. Якщо вони чогось вичікують біля якоїсь нірки, то їх від неї не відтягнеш, хоч як старайся та відваблюй. Коли в знайомому їм місці твориться якась відома їм штукенція, вони щодня ведуть спостереження, на власний розсуд долучаються до цього діла, так наче вперше бачать (нам цього не збагнути: без сумніву, можна долучатися до справи, і бачачи її), не полінуються підвестися з місця, де щойно куняли, аби простежити за тим, що діється... Бодай вони бачили б і сьомий сон, а таки його переживають. Натомість ми, пишаючись, що винайшли час, зауважуючи, як кожна наша справа, кожне слово ось-ось досягне в плині того часу точки, що лежить десь далі, попереду, у майбутньому, хутко забуваємо й зроблене, і сказане. Прямуючи до мети, охоплені ілюзією своєї цілі, ми потім — після того, як спочинемо — уже ніскілечки не зауважуємо неповторності, неповоротності, неоціненності кожної з митей у довжелезному ланцюгу, котрий звемо життям, або ж, зазираючи наперед, — долею. (Кілька розірваних спогадів про події з цього життя можуть зберегтись

у пам'яті наших ближніх; тим часом єдина людина — самі ми, — якій може бути відомий і їхній гаданий сенс, і тривалість, давно відходить у небуття). Я сказав: «Не зауважуємо» — виявляється, ми, далєбі, наближаємося до нашого кінця. Якщо не помиляюся, дехто з нас (десь на своєму шляху), щось усвідомивши, дечому вчиться: наприклад, мовчки слухати... Відчувати вагомість усього, що робиш, бачиш, чуєш; помічати відрядну прохолоду, кулястість, як у зігнутої долоні, численність або ж незчисленність і сліз, і дитячого сміху, і сонячних променів; знати, що щастям може стати життя, якщо тільки не відділяєш раз у раз горя від радості... Тим паче, коли трохи постарієш, зможеш далі спиратися на набутий досвід, застосовувати його, хай що бачив би, чув та куштував... От тільки непотрібно любити тих, кого любимо, так, як люблять коти.

2 а

Перше, що спало мені на думку:

«ЗЕЛЕНООКА СКУЛЬПТУРА»

Стародавній міф про кіпрського скульптора,^[22] який покохав власну скульптуру, повторюється знову та знову впродовж багатьох сторіч; вряди-годи він переживається, як із Буонарроті, котрий вигукнув до єврея: «Підведися та йди!»

От тільки скульптура із солодкими очима була простенька. Його роботи були не з мармуру й не зі слонової кістки. Словом, він їх не витесував. Ліпив із глини. Тому повноцінно й не міг почуватися скульптором. Він не витесував, він ліпив.

Багато років гончар з очима кольору меду не міг знайти потрібної йому глини. Він не плавав у заморські краї в пошуках слонової кістки, як це робив кіпріот, не перебирав каменем у мармурових кар'єрах, як — флорентієць.^[23] Він мандрував; гончар із медовими очима. Куди діставався — там шукав глину, зважував її, починав працювати. Вряди-годи він знаходив гарну глину, тоді важко працював, укладав у свій витвір все єство й душу, і якщо той подобався йому, розміщував його трохи вище за інші, милувався, то підходив, то відходив, намагався підправити знайдений гандж, знову милувався.

[(Далі, звісно, стартувала незграбність. Або він сам, або хтось із прибиральників у його домі перекидали ту скульптуру, пошкоджували

її, руйнували. Гончар журився, та за деякий час вискіпував ще більш якісну глину або ж лише так гадав, знову брався до діла...) Я мав би це обернути на фантастичну казку — якогось дня змусити гончара знайти в садку перед хатою, де він мешкав та працював, цілий пласт глини; він почне ліпити, побачить, яка бездоганна вийшла в нього скульптура, і з його уст зірветься: "Якби вона ожила..."; наступного ранку скульптура мала б постати перед ним вродливим зеленооким створінням. Гончар мав би покохати її, а з часом — усвідомити, що відтепер не зможе не тільки, як йому заманеться, переліпити ожилу фігуру, котра заговорила, а навіть пристосувати її до бажань власного серця. Вислів "Я тебе створив" поставить у сміховинне становище навіть батьків, вже не кажучи про автора скульптури, що ожила, після того, як її покохали... Утім, незабаром і гончар, і статуя мають навчитися співжиття; гончар не відстоїть своє право на труд, до якого спонукатиме глина в садку; ожила керамічна постать, що заговорила, не увінчається гордістю за цей його успіх. Скульптура й сама витеше гончара; оберне його на витвір із матеріалів, добірніших за найдобріший камінь: плоті, крові та кісток...]

Справа дійшла сюди й, насправду, краяла серце. Мені не залишалось нічого, окрім як покластися на диво та вивернути ситуацію, що її намагався поліпшити в уяві. Або ж усе залагодити, поставивши їх обох у становище "створеного творця".

1 а

За своє життя я чув лише одну історію, став свідком лише однієї події з того, що могло б підтвердити оптимізм такої фантастичної казки. По суті, ще з перших рядків, говорячи про "єдину щасливу казку", я міркував, як скласти шану тим, хто пережив і створив цю єдину історію. Настільки просто передати її письмово... У ній — і брехня, і сором; сором — тим моїм друзям, яким удалося ту історію пережити...

Я недаремно збирався розташувати казки в ряд після того, як перевалить за полудень. Багато чув про людей, які починають писати похмурого ранку і за будь-якої пори року працюють перед вікном, крізь яке падає вранішнє світло, уранішні промені; кількох навіть знав особисто... Страшенно їм заздрив. Але ранок для мене — час колотнечі. Я тоді бачу тільки ті справи, що силують мене бути кимось

іншим, ніж є, і до обіду навіть не хочу написати листа. Щоранку мені доводиться заново пристосовувати себе до світу, людей, довкілля. Мені навіть важко розмовляти. Щонайменше, розмовляти без сварок, без озлобленості, без скандалів... Письмо ж — і я не раз про це говорив — не видається мені тим засобом, який! хотів би застосувати, щоб вилити свої страждання й лють. Я шаную тих людей, котрі розцінюють письмо як такий засіб; проте сам, беручи до рук перо, вирішую, що не виплесну ні свої особисті страждання, ані лють на письмі, бодай і насичу його їхнім *осадам*. Тож день для мене починається ополудні й, щодалі плинувши спокійним руслом, триває аж до найтихіших нічних годин.

Але й книжки потрібно закінчувати у визначеному місці.

1 б

Тільки не потрібно любити тих, кого любимо так, як люблять коти. Хоча сам я не раз намагався пережити те, що зву "котячою любов'ю", після того, коли усвідомив цю свою хибну поведінку. Людина може зрозуміти чимало речей, а втім — нічому не навчитися. Або ж: не навчитися здійснювати ті вчинки, яких вимагає це розуміння. Якась готовність, принесена з минулого, з дуже далекого минулого: "рішення", "доля" — змушує людину скоювати схожі одна на одну помилки. Вести мову про таку річ, як успіх, можна тільки тоді, коли подолані рамки цієї готовності, цього "рішення", або ж "долі". Я кілька разів ловив себе на місці злочину, тихцем посковзаючись на одній із такої "котячої любові". Проте які тільки пояснення не вигадував щоразу й собі й всім решті, аби переконати, що в цій ситуації годі було вдіяти інакше... Яка ж цікава людина до легких подій!

1 а

Книжки потрібно на чомусь закінчувати. Золоте правило для письменника. Незалежно від того: пише він "від душі" чи ні. (Звісно, це "від душі" змінюється залежно від самого автора. Для когось це "розповісти", для когось — "передати словами", для когось — "навчити", ще для когось — "вибудувати". І бозна ще що для кого?). Далеко не завжди вдається безжурно

ткати барвисту тканину, не маючи взірця — слово за словом ставити в ряд (ще одна фантазія) чи то розміщувати (фантазія ще одна). Тим паче, якщо не стараєшся закласти думки, якихось ґрунтовних міркувань разом із висновками...

1 б

Любити kota — значить, від самого початку змиритись із гордовитою зневажливою незалежністю, котру він демонструє щодо людини, яка його любить (і яку любить сам). Також це означає не втрачати можливості й самому, як настане слухна мить, продемонструвати ту зневажливу самостійність — із якимось дитячим відчуттям правоти. Кіт підходить до вас, коли йому заманеться; якщо ж сам не захоче, не відгукнеться на жодні ваші благання.

Кілька разів погладите його — і починає муркотати, усе частіше, усе голосніше; між вами встановилася єдність. Та якоїсь миті ця єдність може легко перерости в конфлікт — або ви необережним рухом потривожили його спокій, або на нього нахлинуло задоволення від спротиву організму. Це котячий "егоїзм", який ще зветься котячою "невдячністю"; "егоїзм", який ми приписуємо тварині, натхненні людськими правилами поведінки... Якби ми заходилися забавляти шестимісячне немовля, яке давно вбилося в силу вісімнадцятилітнього парубка, іншого результату не варто й сподіватися....

Звісно, нас тішить те, яке велике терпіння, яку велику любов виявляємо на противагу цьому егоїзмові. Не знаю, наскільки відає кіт, як рідко він приносить щастя, але ми хутко стаємо його рабами залежно від міри цього нечастого щастя. (Є й такі, що люблять котів, майже знемагаючи від муки; я не забув про них. Але навіть "найзавзятішим" котолюбам, за винятком тих, які знущаються над тваринами — чи й людьми, — аби переконатися у власній моці, відомо про це рабство.) Потім якогось дня ми й самі — уподібнюючись котам — відповімо нудьгою та байдужістю на його настирність, забаганки та кокетство. Кіт розгубиться. Хіба нормою цієї гри, узгодженим із самого початку принципом, не було: кіт залишається котом, а людина — людиною?!

2 а

Уже чимало років мені не йде з голови одна оповідь. Оповідь, яку я прискіпливо перечитував у запаморочливій тиші Британського музею, впокорений суворими правилами англійського бюрократизму... (Одне есе, а також напис на футлярі патефонної платівки, неабияк зацікавивши й О. Гакслі, надихнули його написати її.)

1 b

Мова ось про що: коли ми покохаємо kota, то, відчуваючи свою вищість, відповідаємо на його "егоїзм" поблажливістю, усепрощенням та милосердям, гідними самих богів. Із другого ж боку, якщо ми прощаємо комусь кожну провину, то тим самим пригнічуємо того, хто її коїть, своєю нездоланною, неосяжною величчю. Але чи ця вищість, ця божественна вищість серця, яку ніщо й ніколи не сколихне, насправді не є всього-на-всього бронею людини, яка вважає себе найнижчою з-поміж усіх та пнеться зі шкіри у власному кошмарі, де нікого не образить, нікого не засмутить, нікого не відштовхне? Людини, що схвалює всі вчинки будь-кого (навіть кривдника), бо окутана боязню лишитися бодай уламка свого кохання, яке відчуває чи то зможе відчутти? Якщо отак поміркувати, стають зрозумілими багацько речей: це різновид кохання, що спирається на нерівність, на основну нерівність... Натомість ми завжди думаємо, мріємо про кохання та проектуємо його в термінах рівності. Хіба нас не охоплює відчуття горя, щойно починаємо розцінювати кожну помилку партнера як поведінку, котра руйнує цю рівність навіть тоді, коли ми самі перевертаємо її догори дригом своїми егоїстичними, єдиновладними почуттями? Хіба в основу боротьби з несправедливістю не закладена віра в рівність?

2 a

Оповідь про одного з трьох-чотирьох чоловіків, які народилися в другій половині шістнадцятого сторіччя, і дух чиїх творінь, мов вітер, віє упродовж віків.

1 b

Напевне, "найщасливіша" казка — це про закоханих, сповнених поваги одне до одного, які досягли — або ж намагаються досягти — у своїх палких почуттях дива істинної рівності; навіть якщо їм потрібно

вмерти, поховати себе, раз зійшлися... Головна чеснота, якої вони навчаться, мабуть, і є ця рівність.

2 а

Хоча, поки той чоловік марнував своє життя серед двох полюсів нерівності, вибудований ним зі звуків світ на свій лад утілював рівність.

1 а

Коли я взявся за цю казку, у мене з-перед очей не сходив приклад, що йшов услід за "Зеленоокою скульптурою" та відображав стосунки між двома людьми: одна — вже літня, смиренна й досвідчена, пізнала чесноту умиротворіння; друга ж — свята простота, в'юнка, мов плющ, про таких кажуть: прийшла на світ, щоб своєю красою оправдати його.

Першу — я знав ось уже чимало років; з одного боку — доволі добре, з іншого — не дуже... Щодо другої, то вона мені була відома всього-на-всього з кількох рядків у кількох листах... Вона ховалася у них під псевдонімом "кіт"... Аж згодом, себто через багато років, я побачив і ту людину, і довідався від інших її справжнє ім'я... Відтак вирішив, що про такі стосунки потрібно розповісти. Та тільки не з буденними, рутинними подробицями, висвітлюючи причинно-наслідковий ланцюг подій, як зазвичай розповідали дотепер. У кожных стосунках є щасливі миті, є й спади. Але ті, що знають, який це великий успіх, коли взаємини тривають роками, не руйнуючись та не тліючи зсередини, мабуть, нізащо не назвуть зайвим похвальний опис такого досягнення. З самого початку довкола існувала "кішка", а також — той, хто кохав "кішку". Чому б тоді не постаратися написати фантастичної казки авторові, якому за ціле життя вдалося довести до успішного кінця всього кілька дрібниць, натомість у тій справі, яка з погляду була головною, удовольнитися одними промахами?

2 а

Чоловік, що народився в другій половині шістнадцятого сторіччя, належав до обраних ще тієї миті, як народився. Він хутко знехтував правилами й законами такої обраності. Натомість три-чотири його сучасники досягли обраності, що схоже на втручання долі, де свідома частина, на перший позір, залишається в меншості.

2 б

Попервах витівками цієї долі стало те, як він переспав із тією двадцятирічною вдовою, що її перший чоловік, як подейкували, помер від "надмірних любовщів"; а потім два роки заплющував очі — або ж лише вдавав, що заплющує — на парубка, якого дружина взяла до себе в ліжко (після того, як удовольнялася два роки ним, або ж тільки вдавала, що удовольняється). Його терпець чомусь має урватися через два роки. Як творець музики, він повинен змити із себе цю ганьбу, зважаючи, що заплямовану честь батьківщини й насамперед — власного краю омивають кров'ю; такий звичай панував не лише за тих часів, а й нині.

2 с

Утім, у глибинах такої манери оповіді нуртує одна річ: оскільки за тих днів, у тій країні таке діло неможливо було приховати, то як йому вдавалося цілих два роки зносити різні прізвиська, якими його винагороджували, терпіти довколишню зневагу та приниження? Він поведився так, наче йому все відомо, чи — навпаки? Здавався байдужим, чи доходив до божевілля? Він грав роль коміка, що довідується про все останнім, чи базікав про те, як бридко накладати на себе руки, або про своє безмежне кохання до дружини? Гадав, що йому залишилося тільки слухати, як усі довкола дзижчать та пліткують у відповідь на лютий біль його душевних ран? Не давав узнаки, як здогадується, відчуває, а то й знає, що дитина, котру тримає на руках, не від нього? Або ж місяцями сушив собі голову, як підібрати найжорстокіший тон для найлегшого з рішень?

2 б

Відомо таке: через чотири роки після одруження, через два після того, як вимушено почав ділити шлюбне ложе, він, захопивши з собою трьох слуг, заскочив дружину разом із коханцем на гарячому — і тут-таки їх умертвив.

2 с

Щоб зрозуміти, чому він утік після цього злочину й місяцями переховувався в одному з палаців, потрібно зважати на тогочасні звичаї: його не переслідують за вбивство, він не ховається від смертної

кари. Він спізнився з убивством, та ще й як! Проте він утікає від помсти шляхетних родів своєї дружини та її коханця; адже аристократа має право вбити тільки аристократ. Дружина з коханцем заслужили смерті по праву, та він убив їх не власноруч; наказав зробити це слугам — і цього також не приховав. Отак зневаживши закони шляхетних родів, він водночас і (наказав) знищи-(ти) — й свою другу дитину, бо гадав, що та не від нього.

2 б

Через чотири роки після тієї події він знову одружиться, оселиться в місті нової дружини, у палаці тамтешнього володаря.

Період політичного розквіту міста давно канув у минуле; більшість того, що мало здійснитися, здійснилося; колишня слава полягла, розвіялася. Але на схилі цих днів митці слова та звуку спорудили в тому місті, де товсті камінні мури разом із казковими садами в неймовірній гармонії стелилися уздовж доріг, свій бастион; найсвітліші голови з найдальших держав селилися й працювали в тісних будиночках тутешніх завулків по сусідству з іншими обраними митцями, які прибували з ближніх країв. За тієї епохи, коли шукалися нові можливості, нові форми та нові конструкції й у мові, і в слові, і в звукові, наш чоловік також виділиться з-поміж решти: він стане одним із найвидатніших маестро в музиці.

3 а

Як легко нам казати: "Важливе не життя митця, а його творіння".

2 с

Він усвідомлював, що як і за багатьох попередніх епох, у цій також джерело музики варто шукати в людському серці, пульсації жил, ході, гортані, руках та ногах. Міра значно точніша, ніж та, що її дають годинникові коліщата з пружинами, криється в людському естві, труді; в експериментах учених. ^[24]

3 а

Хай як, а так стверджує більшість тих, хто дивиться на це з відомого кута зору. Але, якщо вести мову про деяких митців, то їхне

життя, або щонайменше кілька періодів цього життя, протікають серед "їхніх творінь".

1 а

Яким був внесок у ці стосунки літньої людини, коли зав'язувала їх? Виховання, оперте на свій широкий життєвий досвід... Усвідомлення певних бажань та зусиль, яких потрібно докласти, аби втілити ці бажання... "Кота" треба виховати; він і виховав. Те, що ж відбувалося, поки "кота" виховували, по суті, не стосується цієї розповіді. Важливе — саме виховання: призвичаюючи "кота" до правил та заборон, навчити його, зуміти навчити бути не-собою.

Якось через багато років "котові" обридне гніт. Це добре, що він стільки років закохано корився тим утискам. Добре й те, що йому обридло думати про те гноблення. За таких обставин він або крадькома вшиється, або ж наважиться поводитися так, як йому кортить, сподіваючись, що це не зіпсує стосунків. Спочатку він обере друге; зрівняє із землею труд стількох років — взаємний труд. Затим крадькома вшиється. Затим і повернеться. Цілковито незалежний.

Тоді вони вже обоє знатимуть, що робити, а що ні; що робити можна, а що в жодному разі — не варто.

Великі справи, як і малі, звершують на підмурівках, які кладуться щодня — камінь за каменем. Смерть також разом із муляром, який щодня слабне, наступає на п'яти кожному дневі, кожній ночі; смерть і великого, і малого.

2 с

Далі ми можемо трохи повигадувати. Джезуальдо помре через дев'ятнадцять років після того, як увійде зятем до палацу у Феррарі. Незалежно від того, чи мешкатиме в ньому й надалі, чи проводитиме свій час в одній або й кількох із літніх вілл та палаців, чи то сидітиме взаперті, чи уникатиме людей... Він нарікатиме на долю через потомство: завчасу помре й та дитина, яка його любила, і та, яка не змогла забути вбивства матері. Окрім того, подекують, що дочка "пустилася берега".

2 с

З якогось кута зору можна вважати, що й другий шлюб не став для нього дуже щасливим. А втім, у його житті простежується ще одна делікатна особливість:

2 б

Завжди є слуга, який проходить особливий вишкіл; обов'язок цього слуги — шмагати пана канчуком. Згідно з біографами Джезуальдо, ще один із його відомих сучасників,^[25] — аби той не уник сорому? (можливо) — скористався якимсь латинським висловом, пов'язаним із цим побиттям канчуком: Джезуальдо "*cacare non poterat*", поки його не відшмагають канчуком...

2 с

Злочин, який скоїв замолоду, злочини, скоєні упродовж цілого життя, не давали цьому чоловікові спокою. Це жахливо й нестерпно, коли людина наказує шмагати себе канчуком — бодай і слuzі, котрий для цього призначений — аби спокутувати свої гріхи. Та хай як це було жахливо, невже наша цікавість зменшиться від того, коли дізнаємося, що така особистість не могла випорожнитися без канчука (опустимося до буденного рівня сучасної психіатрії)?

1 а

Давно забута та повага, яку мисливець має відчувати до здобичі. Здобич або скоряється ловцеві, або ні; але чи поводитьсь з ним непоштиво? Головне правило їхніх взаємин давно відмерло; скажімо так: непоштива здобич у такій ситуації, далєбі, вважає себе ловцем, а не здобиччю. Отже, ці взаємини звелися до перелицювання? Не думаю. Як на мене, вони узагалі щезли. Залишилося дві істоти, які нічого не уявляють, окрім як: накинутися одна на одну й завдати поразки.

Ці стосунки "здобичі-ловця" здавна стали однією з постійних — чи то прихованих, чи то очевидних — тем у казках. Я часто замислювався над тим, як той, хто завжди жив, маючи себе за ловця, зненацька помічав, що залишився без здобичі, зрештою, давно й перестав бути тим ловцем.

2 с

Наскільки впливало це побиття канчуком на його музику — того вже не можемо знати. Далекі, цікаво, як цей чоловік, що витерпів стільки страждань і не наситився ними, тож тримав слугу, аби завдавати самому собі болю (він же тримав і слугу, щоб умертвити себе...), писав музику до коротеньких, легких, динамічних текстів. Як поважав право кожного звука на рівність та остерігався, щоб у гармонії вони не набрали тих обертів, тієї синтезованої форми, котра обмежить їхню свободу. Цікаво, як нехтував усім, що не містило "руху вперед" — "постійного руху" — так, ніби не озирався назад, не волів згадувати минулого.

1 а

Одна з закоренілих форм східної оповіді (манера письма затиснена в строгі рамки) спровокувала мене на роздуми. Там теж є рух... Утім, здебільшого — і повернення. І навіть у безповоротному становищі читача приналежить цікавість, любов до форми. Важко не звернути увагу й на те, як ті, хто кидається вперед, удаючи, що повертається назад, рухають справу ще далі. Проте форма цієї оповіді ніби спрямована далеко вглиб рамок. Веде читача до її ядра, "кісточки". Хоч і несмачної, хоч і неїстівної, але тієї "кісточки", яка може показати дорогу до дальшого дерева, до якої можна дістатися, тільки з'ївши всю м'якоть фрукта... Ці рамки бодай частково рятують письмо від лінійності.

2 с

Цікаво, чи в душі Джезуальдо, у його біографії, буває, не знайшлося місця таємному кохання, а то й кільком? Чи не боліла йому душа й через неповагу до кохання?

3 б

У відповідь обмежуся цитатою, яка колись трапилася: "Moi seul, je sais ce que j'aurais pu faire... Pour les autres, je ne suis tout au plus qu'un peut-etre."^[26] Чи не це наштавхує нас на думку, яке марне й безплідне всяке жадання встановити рівність між ловцем і здобиччю, спостерігачем і об'єктом спостереження, тим, хто кохає, і тим, кого кохають? Попри те, що ми прагнемо рівності, у реальному житті, напевне, може запанувати лише взаємна нерівність...

1 а

Ми наче нітрохи не дивуємося своєму існуванню в цьому світі, тому, як це існування триває. Казки — результат мого спантеличення, усупереч такому спокою. Мури зводяться завше: між здоровими та недужими, між винними й невинними, між меншістю й більшістю. Мури завжди зводять "вони"; так ми розплутуємо проблеми. Питання, яке завжди зберігає попит: хто поруч зводить мури й нащо вони?... Але де певність у широкості рамок, якими окреслюємо себе, послуговуючись і цими мурами?

2 а

Коли ж запанувала рівність на ступені поваги між вихователем та зеленооким котом? Коли вони досягли — завдяки коханню — славної міцності в дружбі?

Отак у цьому місці я відчув потребу натякнути на ту дуже давню казку. Дошукуватися гармонії, яка стала б мірою досконалості, серед елементів людських творінь — із давніх-давен справа сумна, однак я відчуваю в тій казці інший смуток, який випереджає попередній: смуток од потреби в описі, від спонуки відчувати надію, як нерівність між творцем і його творінням рано чи пізно буде подолано... Хай як, а скульптура в казці, навіть якщо вона подобається її творцеві та полонила його душу, однак, залишається творінням, власністю майстра. Коли гончар жадає, щоб скульптура ожила й заговорила, навіть коли бачить, що це бажання збувається, він все одно залишається її господарем. Але що далі?... Скульптури, яка хутко перестала відповідати описові, більше немає. Між творінням і творцем, либонь, запанувала рівність — принаймні її видно зовні. Та як же важко більшості з нас дізнаватися, що річ, яку називаємо щастям, не повинна прирівнюватися до відчуття насолоди від того, що стаємо гнобителями або пригнобленими!

Хоча навіть тоді, коли ми досягаємо такої рівності, довкола нас, у непорушній замисленості чутно якесь ворущіння, якесь перемину...

4

Страх — це той наш бруд, який ми найбільше ладні маскувати, це той наш запах, який ми найдужче прагнемо приховати.

1 а

Звичним трибом

(насправді ми навіть не можемо сказати, що звикли до кількох рухів, які повторюємо щодня, тож це "звичним трибом" не має жодного іншого підґрунтя, окрім того, що наше життя начебто полегшує думка про те, як у ньому повториться цілий ряд основних подій)

звичним трибом плине життя

(не варто забувати, що ми більш, ніж потрібно, покладаємося на уявлення про те, як життя плине то вгору, то вниз)

отож, звичним трибом плине життя, посеред якого у місці, де рветься цей триб, ця матерія звичності, завжди й народжуються казки.

Поки ті, хто забули, для чого використовують знання, ті, що мають неміч за силу, ті, чиє кохання зачерствіло, рвуть цю матерію, тканину, страх непохитно стоїть пообіч зведених нами мурів.

1977

13

Ми можемо зрозуміти один одного, проте пояснити кожен може тільки себе.^[27]

Ніхто замість мертвого автора не напише спогадів про мандрівку. Та я пообіцяв, що сам, поділившись із ним власними споминами, напишу те все, що він уже ніколи не передасть, нікому не зможе розповісти.

Я вирішив, що не зможу належно оживити, відтворити в тій формі, яка відповідає внутрішній реальності

його самого або ж наші узи,

якщо просто напишу:

"ми познайомилися багато місяців тому,

два дні тому розійшлися, аби зустрітись у тому місті, та оскільки наша дружба здолала не одне випробування, вирішили зіграти за різні команди в цю сміховинну й горезвісну традиційну гру, якій бозна скільки сотень років, наполовину видобуту з минулого та обтрушену від пилуки, а наполовину вигадану.

Захотівши щось описати, ми соромимося заговорити. А наважившись заговорити, зауважуємо, як наші думки, почуття разом із соромом прибирають незбагненної, незнайомої подоби.

Ми хочемо зрозуміти один одного, не зронивши й пари з уст, очікуємо розуміння один від одного в глибині нашої тиші.

Наскільки вдалося мені поглянути на все, що знаю, його очима? Наскільки вдалося передати на письмі реальність або ж те, за що її маємо, його словом, його стилем?

Високий на зріст, русявий був він. Правда в тому, що я — історик. То пишучи перед широким вікном угорі з виглядом на те степове місто, то засинаючи в ліжку, що було зліва від мене, то гортаючи книжку в зручному кріслі, котре стояло спинкою до вікна між столом та ліжком, я впорядкував майже все, що залишилося позаду.

Осінь, котра скінчилася там разом із ним, тут досі не відшуміла; так буцім до зими ще — безліч часу. Проте крицеве море не сходить в мене з-перед очей.

Якби ж я кинувся на того розлюченого чолов'ягу, що напав на нього, звинувачуючи в поразці міської команди, тільки-но ми переступили поріг саду — він би тоді не загинув, не потрапив би під ту машину; не скінчився б і я.

На міському кладовищі, поки його засипали землею, я, дивлячись з невисокого муру на крицеве море, запитував сам себе: "Хто з нас я? Кого з нас ховають?" Відповіді на це запитання досі не маю.

Він випустив дух у мене на руках. Який тепер сенс жити після нього?

1972^[28]

Більге Карасу (1930 — 1995) — один із найпопулярніших турецьких авторів останнього часу, лауреат багатьох літературних премій та нагород. У своїх творах він змушує читача дивуватися, перейматися питаннями, піддає сумніву саму природу любові та людяності.

У древньому середземноморському місті є традиція: кожні десять років влаштовують гру в «живі» шахи (гості міста проти місцевих), фігури якої — люди зі зброєю. Ця гра, центральна подія роману, може виявитися смертельною, так само як і почуття симпатії, що виникає між головними героями. «Сад спочилих котів» — це мозаїка, що складається з багатьох казкових історій. У такій історії може йтися про загадкову рослину, схожу на тильпан, з якої яку людина не може далі брехати. Або це може бути стародавня оповідка про чудовисько, що роками живиться від тіла, в яке йому вдається влитися пазурами. Ці розповіді, на перший погляд, не мають відношення до головного сюжету, але вони вносять головній темі роману, якою є любов з її непослупливістю, прискіпливістю і непередбачуваністю.

КАРТА СВІТУ • ТУРЕЧЧИНА •

ISBN 978-966-03-5269-8

9 789660 352698

Примітки

1

Т. С. Халман, "Вухо душі", с. 13, "Кінець казки". (Прим. автора. Тут і далі у примітках збережено стиль автора. Твори вказано без назв видавництв та року видання.)

2

М. Пруст, "Ув'язнена".

"Між вашими руками ті створіння — це створіння втечі". (Прим. автора).

3

М. Д. Андай, "Над мандрівним морем", "Клітоцибе". (Прим. автора).

4

Кюлах (тур.) — давній головний убір конічної форми (Прим. перекладача).

5

Татли (тур.) — печений кондитерський виріб із муки та цукру. (Прим. перекладача).

6

Дивовижно, чи не так? (англ.) (Прим. перекладача).

7

Аксарай — один із районів кварталу Фатіх у Стамбулі. (Прим. перекладача).

8

Абдал — мандрівний дервіш (тур.); дервіші — середньовічні ісламські містики-суфії. (Прим. перекладача).

9

Ф. Каяджан — з листів. (Прим. автора).

10

Наме (тур., перс.) — у східній літературі — книга, епос, епічний твір, багатий описами, тощо. (Прим. перекладача).

11

Дріє Ля Рошель (1893–1945) — один із найвідоміших французьких письменників періоду двадцятих-тридцятих років минулого століття; наклав на себе руки після звинувачення в співпраці з нацизмом.

12

Вергілій, "Енеїда", L. VI.

"легкий перехід до Аверна, Вдень і вночі там чорна Дітова брама відкрита, Тільки вернутися звідти і вийти на світ цей небесний — Це уже труд, це справа велика". (Прим. автора. Переклад М. Білика)

13

Міндер (тур.) — подушка для сидіння. (Прим. перекладача).

14

Конджаку — Моногатарі шу (антологія японських оповідок XII сторіччя), XXVII, 22: "Мисливська мати". (Прим. автора).

15

Ентарі (тур., араб.) — тут: довге вбрання, яке мусульманські чоловіки носять поверх одягу. (Прим. перекладача).

16

Калфа (тур.) — помічник учителя, майстра; підмайстер. (Прим. перекладача).

17

Хирка (тур.) — напівкаптан, халат із повстини. (Прим. перекладача).

18

Е. Айхан, "Держава та природа", с. 43. (Прим. автора).

19

Не шукайте даремно це слово в словниках. Якщо й знайдете, воно — вигадане (прим. автора).

20

Капмаджа (тур.) — дитяча гра, в якій перебігають з одного кутка в інший так, щоб не спіймали. (Прим. перекладача).

21

М. Юрсенаір, "Остання милість", (1953) с. 24.

"Дружба — це насамперед довіра; власне, вона відрізняє її від кохання. А також — повага, цілковите сприйняття іншої істоти такою, якою вона є". *(Прим. автора).*

22

Пігмаліон. *(Прим. автора).*

23

Мікеланджело Буонарроті. *(Прим. автора).*

24

В одному з важливих експериментів Галілео Галілея. *(Прим. автора).*

25

Т. Кампанелла (1568–1639). *(Прим. автора).*

26

Стендаль

"Тільки я знаю, що міг зробити. Щодо інших, то я для них — лише одна з можливостей". *(Прим. автора).*

27

Г. Гессе, "Деміан". *(Прим. автора).*

Хочу подякувати Фредеріку В. Старку. 1969 року я попросив у нього план гри, котрий відповідатиме структурі казки. Він дав його через два тижні. Я повернув йому гру через два роки. Я не вмів грати в шахи, не вмію й досі. Минув іще рік. Цього разу я попросив його привести останні ходи гри у відповідність до нової форми казки. Той знову не поскупився на допомогу. *(Прим. автора)*.